

De archeologie van modern oorlogserfgoed

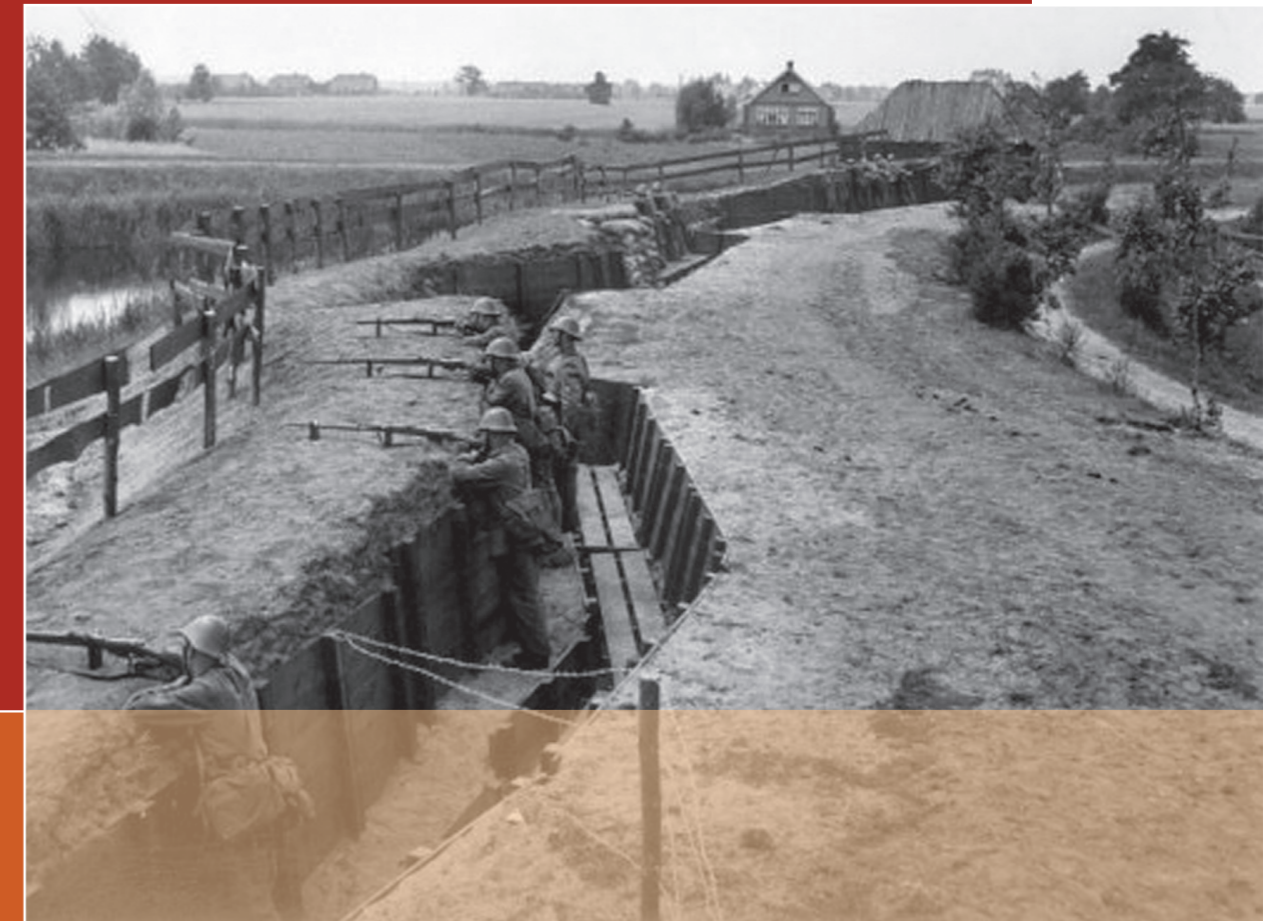
rapport 3595

Een project uitgevoerd door

A.V.A.J. Bosman, E.J. van Ginkel, J.P.F. Verweij en W.B. Waldus

De archeologie van modern oorlogserfgoed

A.V.A.J. Bosman, E.J. van Ginkel, J.P.F. Verweij en W.B. Waldus

DE ARCHEOLOGIE VAN MODERN OORLOGSERFGOED

Een inventarisatie van het wetenschappelijke, maatschappelijke en juridische kader voor land- en waterbodems in een nationaal en internationaal perspectief. Rapportage SIKB project 204, fase 1a en 1b.

A.V.A.J. Bosman
E.J. van Ginkel
J.P.F. Verweij
W.B. Waldus

Colofon

ADC Rapport 3595

De archeologie van modern oorlogserfgoed

Een inventarisatie van het wetenschappelijke, maatschappelijke en juridische kader voor land- en waterbodems in een nationaal en internationaal perspectief. Rapportage SIKB project 204, fase 1a en 1b.

Auteurs:

A.V.A.J. Bosman, Military Legacy

E.J. van Ginkel, TGV teksten en presentatie

J.P.F. Verweij, ADC Maritiem

W.B. Waldus, ADC Maritiem

In opdracht van: Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB), CCvD Archeologie

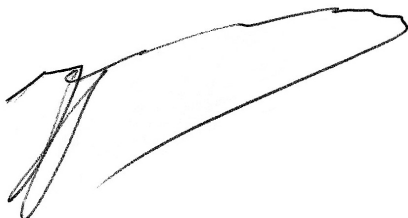
© ADC ArcheoProjecten, Amersfoort, 8 april 2014

Foto's en tekeningen: ADC ArcheoProjecten, tenzij anders vermeld

Status onderzoek: definitief

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

ADC ArcheoProjecten aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

Autorisatie:

Dr. H.M. Van der Velde

ISSN 1875-1067

Dit project is uitgevoerd in opdracht van

ADC ArcheoProjecten
Postbus 1513
3800 BM Amersfoort
Tel 033-299 81 81
Fax 033-299 81 80
Email info@archeologie.nl

Dit project is uitgevoerd vanuit de ADC Roel Brandt Stichting

De ADC RoelBrandt Stichting stelt zich tot doel de wetenschappelijke kennisvermeerdering als gevolg van commerciële archeologische activiteiten te vertalen naar het academische werkveld.

De stichting wil het draagvlak voor archeologisch onderzoek stimuleren en vergroten. Daarmee sluit de stichting aan bij de idealen van een van de grondleggers van de commerciële archeologie in Nederland, drs. R.W. Brandt, die tevens de eerste directeur was van het ADC.

De stichting is gelieerd aan het ADC, maar haar onderzoeksopdracht is veel breder. Zo kan nauw samengewerkt worden met universiteiten of andere bedrijven. Vanuit de stichting worden projecten uitgevoerd zonder winstoogmerk. De stichting biedt ruimte aan initiatieven in de vorm van wetenschappelijke studies, studies gericht op maatschappelijke archeologische onderwerpen en het organiseren van symposia of evenementen.

Inhoudsopgave

Administratieve gegevens van het project	8
Samenvatting	9
1 SIKB project 204: WOII in relatie tot de archeologische uitvoering	11
1.1 Inleiding	11
1.2 Doelstelling en vraagstelling	12
1.3 Afbakening	12
1.4 Methodiek	13
1.5 Organisatie	13
1.6 Opzet van het rapport	14
2 De wetenschappelijke en maatschappelijke betekenis van de archeologie van Modern Oorlogserfgoed	15
2.1 Inleiding	15
2.2 De archeologie van modern oorlogserfgoed in Nederland	15
2.3 Definitie	17
2.3.1 Oorlog in de moderne tijd	17
2.3.2 Documentatie van conflicten in de moderne tijd	17
2.3.3 Integratie van disciplines	18
2.3.4 Archeologie: werkdefinitie, doel	18
2.4 Categorieën van Modern Oorlogserfgoed	19
2.5 Site-formatie	21
2.6 Wetenschappelijke betekenis van de archeologie van modern oorlogserfgoed	23
2.6.1 Ethiek en wet	23
2.6.2 Wetenschappelijke relevantie van de archeologie van modern oorlogserfgoed: onderbouwende argumenten	25
2.6.3 Kritische beschouwing van de onderbouwende argumenten	26
2.6.4 Attitude vakwereld	30
2.6.5 Korte beschouwing van attitudes in buitenlandse literatuur	31
2.7 Maatschappelijke betekenis	33
2.7.1 Maatschappelijke omgevingsanalyse: rollen van andere partijen	33
2.7.2 Opsporing en opruiming Conventionele Explosieven	33
2.7.3 Vuurwapens	33
2.7.4 Gevaarlijke stoffen	34
2.7.5 Menselijke resten	35
2.7.6 Erfgoedmanagers en historici	35
2.7.7 Amateurs	35
2.7.8 Algemeen publiek	36
2.8 Conclusie	39
3 Wettelijk kader voor de bescherming van modern oorlogserfgoed	41
3.1 Inleiding	41
3.2 Geografie, rechtsmacht en bestuur	41
3.3 Ruimtelijke ordening en modern oorlogserfgoed	43
3.4 De Monumentenwet 1988	45
3.5 Bescherming van roerende monumenten	46
3.6 Beschermde monumenten onder de Monumentenwet	47
3.7 Beschermde monumenten onder provinciale en gemeentelijke verordeningen	47
3.8 Bescherming tegen illegale praktijken onder de Monumentenwet	48
3.9 Bescherming onder de Wabo bij bouw- en aanlegactiviteiten	49
3.10 Bescherming onder andere vergunningstelsels	51
3.11 Bescherming via internationale verdragen en overeenkomsten	52
3.12 Bevoegdheden en verantwoordelijkheden	54
3.13 Conclusie	56
4 Overige wetgeving die relevant is voor de archeologie van modern oorlogserfgoed	58
4.1 Inleiding	58
4.2 Bescherming van openbare orde en veiligheid	59

4.2.1	Algemeen	59
4.2.2	Wet Wapens en Munitie	60
4.2.3	Uitvoeringswet Verdrag Chemische Wapens 1995	61
4.3	Bescherming van gezondheid en milieu	62
4.3.1	Algemeen	62
4.3.2	Wet Milieubeheer	62
4.3.3	Arbeidsomstandighedenwet	63
4.3.4	Flora- en faunawet 1998	63
4.3.5	Wet bodembescherming	64
4.3.6	Wet vervoer gevaarlijke stoffen	64
4.3.7	Asbestverwijderingsbesluit	64
4.3.8	Kernenergiewet	64
4.3.9	Opiumwet	65
4.4	Bescherming van slachtoffers en nabestaanden	66
4.4.1	Algemeen	66
4.4.2	De Conventie van Geneve	66
4.4.3	Wet op de Lijkbezorging van 1991	67
4.4.4	Wet bescherming persoonsgegevens van 2000	69
4.4.5	Wet Oorlogsstrafrecht van 1952	70
4.5	Bescherming van eigendom	70
4.5.1	Algemeen	70
4.5.2	Conventie van Geneve	70
4.5.3	Burgerlijk Wetboek Boek 5 Zakelijke Rechten	71
4.5.4	Eigendomsrechten van geallieerd oorlogsmaterieel	72
4.5.5	Eigendomsrechten van Vijandelijk oorlogsmaterieel	73
4.5.6	Eigendomsrechten van door Defensie in gebruik genomen goederen.	74
4.6	Bevoegdheden en verantwoordelijkheden	75
4.6.1	Algemeen	75
4.6.2	Rol OCE bedrijven	76
4.6.3	Rol Defensie	77
4.6.4	Functie en verantwoordelijkheden tabel	78
4.7	Conclusie	78
5	Ervaringen uit de praktijk tot dusver: landbodems	80
5.1	Inleiding	80
5.2	Aantal en verspreiding	80
5.3	Expertise in het afbakenen van het onderwerp in tijd en context	81
5.4	Beleidskeuzes	82
5.4.1	Algemeen	82
5.4.2	Staat van conservering	83
5.4.3	Modern oorlogserfgoed en bestaande (Rijks)monumenten	84
5.4.4	Verzamelbeleid en eigendoms kwesties	84
5.4.5	De Monumentenwet en schatgraverij	86
5.5	De rol van archeologen bij vliegtuigbergingen	87
5.6	De rol van archeologen bij het bergen van menselijke resten	89
5.7	Conclusie	90
6	Ervaringen uit de praktijk tot dusver: waterbodems	91
6.1	Inleiding	91
6.2	Het moderne oorlogserfgoed in waterbodems	91
6.3	Een pontonbootje van een Baileybrug uit maart 1945 bij Lottum in de Maas	93
6.4	Een Messerschmitt gevechtsvliegtuig in het IJsselmeer	94
6.5	Een landingsvaartuig in het Veerse meer	95
6.6	Een Vorposten boot in de Noordzee boven Ameland	97
6.7	Drie Britse Kruisers in de Noordzee	99
6.8	Conclusie	101
7	De bestaande praktijk in andere landen op land	102
7.1	Inleiding	102
7.2	België	102
7.3	Duitsland	105

7.4	Groot-Brittannië	106
7.5	Frankrijk	108
7.6	Spanje	109
7.7	Verenigde Staten van Amerika	111
7.8	Conclusie	112
8	De bestaande praktijk in andere landen onder water	113
8.1	Inleiding	113
8.2	De praktijk in de Verenigde Staten	113
8.3	De praktijk in Engeland	115
8.4	De praktijk in Frankrijk	117
8.5	De praktijk in België	118
8.6	De praktijk in Duitsland	120
8.7	De praktijk in Scandinavië	122
8.8	Europese projecten	123
8.9	Conclusie	124
9	De interviews: opzet, uitwerking en analyse	125
9.1	Opzet	125
9.2	De vragen	127
9.3	Toelichting en aannames	128
9.4	Analyse: hoofdthema's op basis van interviewverslagen	129
9.4.1	Algemeen	129
9.4.2	Verschil van inzicht over de archeologische meerwaarde	130
9.4.3	Het ontbreken van intradisciplinaire discussie en vraagstelling	131
9.4.4	Lacunes in het onderwijs en in het kennisoverzicht	131
9.4.5	De waarde van oorlogsarcheologie voor de lokale omgeving	132
9.4.6	De emotionele aspecten van het onderzoek	133
9.4.7	Verhoudingen met OCE-bedrijven en Defensie	133
9.4.8	Verhoudingen archeologen – (detector)amateurs	134
9.4.9	Maatschappelijke vraag en maatschappijgericht aanbod	135
9.4.10	Deponering van vondstmateriaal	135
9.4.11	Oorlogsarcheologie en 'Malta'	136
9.5	Conclusie: Analyse van de aannames	137
10	Conclusie en beantwoording van de onderzoeksvragen	139
	Literatuur	142
	Overige literatuur	151
	Geraadpleegde websites	151
	Lijst van afbeeldingen en tabellen	152
	Verklarende woordenlijst	154

Bijlage 1. Lijst maatschappelijke belanghebbenden

Bijlage 2. Verantwoordelijkheden in het wettelijk kader voor Modern oorlogserfgoed

Bijlage 3. Verantwoordelijkheden in het wettelijk kader voor de bescherming van andere belangen

Bijlage 4. Circulaire bergen van vliegtuigwrakken en vermiste bemanningsleden uit de Tweede Wereldoorlog

Bijlage 5. Relatie vondstmateriaal en AMZ cyclus met het wettelijk kader

Bijlage 6. Inventarisatie onderzoeken modern oorlogserfgoed land in NL

Bijlage 7. Lijst van NT-C militaire scheepswrakken

Bijlage 8. Lijst met geïnterviewden

Bijlage 9. Toelichting onderzoek Modern Oorlogserfgoed, oktober 2013

Bijlage 10. Samenvatting interviews (niet bij rapport opgenomen, op te vragen bij SIKB)

Bijlage 11. Agenderende notitie (SIKB project 204, fase 1b): losse bijlage.

Administratieve gegevens van het project	
Projectnaam:	WO II in relatie tot de archeologische uitvoering fase 1
Projectcode opdrachtnemer	ADC 4150627
Projectleider	Dr. Arjen V.A.J. Bosman (Military Legacy)
Penvoerder	Drs. Wouter B. Waldus (ADC Maritiem)
Teamleden	Dr. Arjen V.A.J. Bosman (Military Legacy)
	Drs. Evert J. van Ginkel (TGV teksten en presentaties)
	Drs. Joep P.F. Verweij (ADC Maritiem)
	Drs. Wouter B. Waldus (ADC Maritiem)
Opdrachtgever:	Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer Centraal College van Deskundigen Archeologie (CCvD)
Projectcode opdrachtgever	SIKB project 204
Begeleiding onderzoek	Begeleidingscommissie: C. van Rooijen, B. van Tilburg en J. Deeben (namens de RCE), E. Gehasse (namens RWS), A. Luksen (namens het CGA), L. Wouters en A.Mars (namens het IPO), A. Emaus en E. Hoven (namens de NVAO), D. Bente en I. Schute (namens de VOiA), A. Hol, F. Stegeman en D. Sam (namens VEO). Voorzitten commissie en contactpersoon SIKB: E. Wieringa Programmasecretaris Archeologie SIKB-CCVD Postbus 420 2800 AK Gouda Telefoon 0182 - 540675 Mobiel: 06 220 64 928 Telefax 0182 - 540676 Email: esther.wieringa@sikb.nl
Periode van uitvoering	14 augustus 2013 – 12 maart 2014
Beheer en plaats digitale documentatie:	ADC ArcheoProjecten B.V. te Amersfoort

Samenvatting

In opdracht van de SIKB en het CCvD archeologie heeft ADC Maritiem in samenwerking met Military Legacy en TGV teksten & presentatie fase 1a en 1b van SIKB project 204 *WOII in relatie tot de archeologische uitvoering* uitgevoerd. Fase 1a bestond uit het inventariseren van het wetenschappelijke, maatschappelijke en wettelijk/juridische kader, in een nationaal en internationaal perspectief. Fase 1b bestond uit het maken van een inventarisatie van de belangrijkste knelpunten met betrekking tot de archeologische uitvoering van WOII archeologie en het opstellen van een agenderende notitie.

Het projectteam heeft de grenzen van het onderwerp in chronologische en thematische zin verruimd: van '(archeologisch) erfgoed uit WOII' naar 'archeologisch oorlogserfgoed vanaf 1870', ofwel *de archeologie van Modern Oorlogserfgoed*. Daarnaast zijn land- en waterbodems integraal in het rapport behandeld. Om de doelstelling van het project te bereiken zijn in aanvulling op de inventarisatie in totaal 54 interviews afgenomen bij stakeholders binnen en buiten de archeologie.

In hoofdstuk 2 is eerst een overzicht gegeven van de huidige stand van het archeologisch onderzoek naar modern oorlogserfgoed in Nederland. Deze relatief jonge activiteit binnen de archeologie is de afgelopen jaren sterk in opmars gekomen. Vastgesteld is dat het onderzoek in een relatief pril stadium verkeert en dat het met name door archeologische bedrijven en gemeenten in het kader van de Malta-archeologie is uitgevoerd. De nadruk in de analyse is vooral gelegd op de kenniswinst die deze tak van archeologie oplevert. Gezien theoretische overwegingen over de interpretatieproblemen en de informatiewaarde van modern oorlogserfgoed en de tot nu toe bereikte resultaten, is gesteld dat een bescheiden rol voor archeologie in de kennisvorming over het moderne oorlogsverleden is weggelegd. Met name in verhouding tot reeds bestaande documentatie is de toegevoegde waarde van deze recente tak van de archeologie gering, maar zeker niet afwezig. Er is daarnaast sprake van maatschappelijke betekenis in de zin van grote aandacht en betrokkenheid van publiek en media, in het bijzonder op regionaal en lokaal niveau. Ook blijkt het aantal betrokken maatschappelijke organisaties en verenigde vrijwilligers vele malen groter te zijn bij de archeologie van modern oorlogserfgoed dan bij de archeologie van oudere perioden het geval is.

De analyse van hoofdstuk 2 geeft voldoende aanleiding voor discussie over dit thema binnen de diverse geledingen van de archeologie. Dat de archeologie van modern oorlogserfgoed bestaansrecht heeft, is op basis van de Monumentenwet en de in omloop zijnde beroepscodes voor archeologen (EAA en NvVA) een gegeven. Gezocht moet worden naar proportionaliteit voor de positie van archeologie in relatie tot andere takken van onderzoek over deze periode en naar een scherpe manier van het opstellen van relevante vragen die specifiek door middel van archeologisch onderzoek kunnen worden beantwoord. Gezien de gedecentraliseerde beleidsvorming omtrent archeologie, zal dat binnen iedere gemeente anders ingevuld kunnen worden.

In de twee inventariserende hoofdstukken 3 en 4 over het wettelijke kader is weergegeven dat er naast de aan Monumentenzorg gerelateerde wetgeving veel meer wetgeving speelt die van toepassing is op de archeologie van modern oorlogserfgoed. Voor wat betreft de bescherming van modern oorlogserfgoed volstaat hetzelfde wettelijk kader als voor de archeologie in het algemeen. Er is echter een aantal wetten die andere maatschappelijke doelen dienen dan erfgoedbeheer en die van invloed zijn op de archeologie van modern oorlogserfgoed. Genoemd zijn wettelijke regelingen omtrent bescherming van orde, veiligheid en milieu, slachtoffers, nabestaanden en eigendom. Dat is een complicerende factor, wat meer afstemming vraagt met andere verantwoordelijke autoriteiten dan het geval is bij de archeologie van oudere perioden. Om de archeologie van modern oorlogserfgoed de gelegenheid te geven zich verder te ontwikkelen, zullen protocollen moeten worden opgesteld die archeologen helpen om te gaan met genoemde wettelijke aspecten.

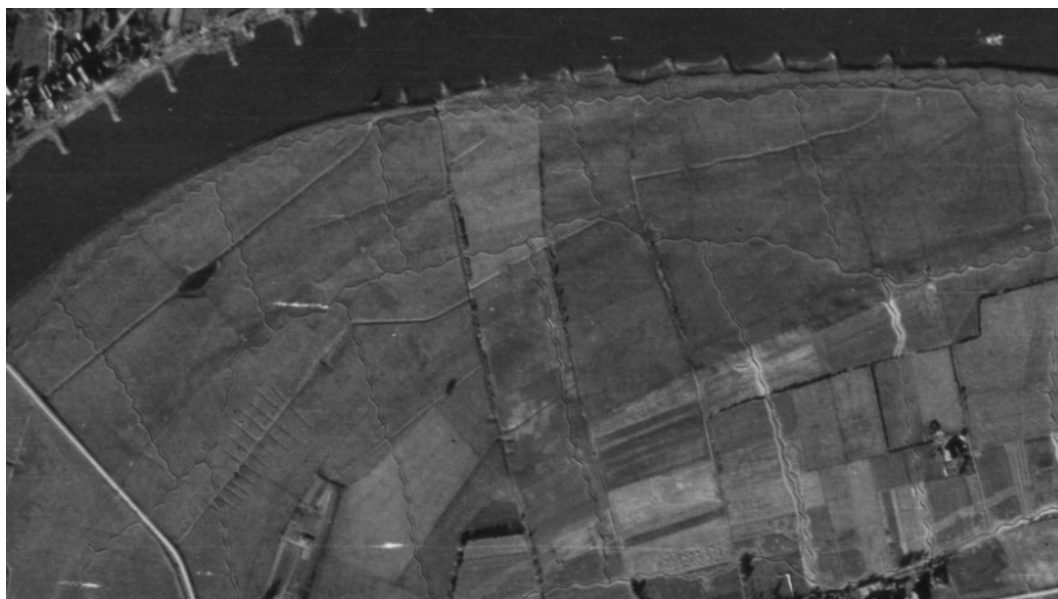
Voorbeelden van ervaringen uit de praktijk tot dusver in Nederland zijn in hoofdstuk 5 en 6 beschreven. Hier is een onderscheid gemaakt tussen land- en waterbodems, omdat uit de praktijk tot nu toe blijkt dat bij de landarcheologie het pad van de AMZ cyclus wordt gevolgd, terwijl dit voor het natte deel van Nederland niet altijd het geval is. Het hoofdstuk over landbodems heeft duidelijk gemaakt dat het huidige AMZ-beleidsinstrumentarium al enige tijd met succes wordt toegepast. Het voor weging en waardering noodzakelijke corpus van referentieprojecten groeit hiermee gestaag. In

de praktijk van het huidige bestel worden sporen van modern oorlogserfgoed meestal meegenomen als bijvangst in regulier archeologisch onderzoek. Een recente ontwikkeling is dat er specifiek op modern oorlogserfgoed gerichte archeologische projecten worden uitgevoerd. Voor waterbodems ligt dit anders, zoals is gebleken uit de besproken voorbeelden. Resultierend uit een niet-uniforme toepassing van de wetgeving ten aanzien van cultureel erfgoed in waterbodems, wordt er per casus sterk verschillend mee omgesprongen. Voor zowel land- als waterbodems geldt dat gerichte inventarisaties van de aard en omvang en van de fysieke conditie van het aanwezige en te verwachten modern oorlogserfgoed wenselijk zijn, om tot beter onderbouwde beleidskeuzes te komen. Een gemis is bijvoorbeeld een inventarisatie van scheeps- en vliegtuigwrakken uit WO I en II in de Nederlandse wateren, waarbij vooral de situatie in de Noordzee van belang zal zijn, gezien de intensivering van bodemversturende activiteiten.

In hoofdstuk 7 en 8 zijn overzichten van de praktijk in het buitenland opgenomen voor landarcheologie en onderwaterarcheologie. Hierbij zijn tevens internationale wetten en regelgeving in beschouwing genomen. In Europees perspectief is vastgesteld dat in sommige omringende landen de archeologie van modern oorlogserfgoed verder is geïnstitutionaliseerd dan in Nederland. Aan de ene kant gaat het om landen waar zich tijdens de Wereldoorlogen een omvangrijk bodemarchief heeft kunnen vormen. Aan de andere kant waren grootschalige infrastructurele werken in voormalige frontgebieden en de daaruit volgende archeologische opgave in overeenstemming met het verdrag van Malta, impulsen om de archeologie van modern oorlogserfgoed op de agenda te zetten. De indruk bestaat dat het onderzoek in het buitenland een sterkere moreel-emotionele, en soms ook politieke component heeft dan in Nederland het geval is.

De opzet, uitvoering en analyse van de interviews worden besproken in hoofdstuk 9. De resultaten van de interviews hebben vooral in kwalitatieve zin een bijdrage aan het onderzoek geleverd. Er kan niet, en dat is ook niet beoogd in de opzet, een kwantitatieve analyse voor het draagvlak voor de archeologie van modern oorlogserfgoed uit worden gedestilleerd. De geïnterviewden hebben vanuit verschillende achtergronden en vanuit verschillende mate van kennis over deze tak van archeologie een breed spectrum aan visies op het onderwerp prijsgegeven. Uit de interviews is duidelijk naar voren gekomen dat over de betekenis van de archeologie van modern oorlogserfgoed heel verschillend wordt gedacht en dat er een sterke behoefte is aan een inhoudelijke discussie. Ook is aangegeven dat het van belang is dat de archeologie van modern oorlogserfgoed in de opleidingen een structurele plaats krijgt.

De agenderende notitie, die volgt uit de resultaten en de conclusies van dit rapport, is als losse bijlage 11 bij dit rapport opgenomen.

Afb. 1.1 Loopgraven bij de IJssel op een luchtfoto van Dieren (collectie Bosman, Military Legacy).

1 SIKB project 204: WOII in relatie tot de archeologische uitvoering

1.1 Inleiding

In opdracht van de SIKB en het CCvD archeologie heeft ADC Maritiem in samenwerking met Military Legacy en TGV teksten en presentatie een bureauonderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek is onderdeel van het SIKB project 204: *WOII in relatie tot de archeologische uitvoering*, fase 1. Deze fase omvat naast het bureauonderzoek (fase 1a) tevens het separaat opstellen van een agenderende notitie door genoemd samenwerkingsverband, met conclusies en aanbevelingen ten aanzien van gesignaleerde knelpunten (SIKB project 204 fase 1b).¹

De aanleiding voor de opdracht is dat sinds enkele jaren in toenemende mate professioneel archeologisch onderzoek plaatsvindt naar resten uit de Tweede Wereldoorlog. Deze trend is ook in het buitenland waarneembaar. Zo zijn bijvoorbeeld begraven resten uit de Eerste Wereldoorlog op de slagvelden van België en Noord-Frankrijk al langer onderwerp van studie. In Engeland heeft de archeologie van WO I en WO II al een positie verworven binnen de universitaire wereld.

In december 2012 heeft het Centraal College van Deskundigen Archeologie (CCvD) een aantal knelpunten geformuleerd met betrekking tot de archeologie van de Tweede Wereldoorlog. De knelpunten hebben betrekking op onduidelijkheden of verschillen van mening als het gaat om de maatschappelijke, wetenschappelijke en wettelijk-juridische inbedding van WOII-archeologie in de huidige praktijk, zowel nationaal als internationaal. Een gevolg hiervan is onder meer dat de rol en verantwoordelijkheid van de verschillende belanghebbende partijen, archeologische en niet-archeologische, onduidelijk blijven. Ook ontbreekt een helder kader voor het waarderen van WOII-vindplaatsen. SIKB project 204 is opgezet om genoemde knelpunten aan te pakken en zal moeten leiden tot een duidelijk afgebakende plaats van WOII-archeologie in de huidige praktijk van monumentenzorg, explosievenopruiming en berging van materiële en menselijke resten.

SIKB project 204 is opgebouwd uit 3 fasen:

- Fase 1a betreft het de inventarisatie van het wetenschappelijke en maatschappelijke kader en de agendering van de voornaamste knelpunten. Onderhavig rapport is het eindresultaat van deze fase.
- Fase 1b betreft het opstellen van de agenderende notitie, waarin de tijdens fase 1a onderscheiden knelpunten worden opgesomd en gekoppeld aan een oplossingsrichting. De agenderende notitie is bij dit rapport opgenomen als losse bijlage 11.
- Fase 2 gaat in op de waarderingssystematiek van WOII archeologie conform KNA.
- In Fase 3 wordt een handreiking gemaakt over de samenloop van archeologisch onderzoek en het ruimen van explosieven.

In 2013 is door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een rapport uitgegeven (RAM 211), dat door Hazenberg Archeologie, in samenwerking met RAAP Advies tot stand is gekomen. De RCE heeft nog geen antwoorden op de vraagstukken die in het rapport zijn opgeworpen, maar wil zich inspannen voor een plaats van WOII-archeologie in de monumentenzorg.² Hierbij wordt gestreefd naar een integrale benadering van het militair erfgoed, waarbij diverse disciplines zijn betrokken. Het rapport inventariseert op heldere wijze enkele relevante bronnen, wet- en regelgeving en beschrijft de wijze waarop WOII-archeologie kan worden geïntegreerd in de archeologische monumentenzorg. Met een pilotstudie toetst het rapport de haalbaarheid hiervan. Het rapport gaat uitgebreid in op de maatschappelijke meerwaarde van WOII-bodemonderzoek. Vragen over de wetenschappelijke betekenis van dit onderzoek, en daarmee van de nut en noodzaak, staan echter nog grotendeels open. Ook is niet nader ingegaan op de bestaande praktijk in het buitenland, evenmin als op de maritieme aspecten van WOII-archeologie. Er is ook nog geen helder beeld van de juridische kaders en de verantwoordelijkheden en taken van de diverse partijen. Het is daardoor niet goed mogelijk om beleid te voeren en de gesignaleerde knelpunten weg te nemen.

¹ CCvD PvA 3 juni 2013.

² Notitie RCVE, november 2013.

1.2 Doelstelling en vraagstelling

De doelstelling van fase 1 van SIKB project 204 is het definiëren van het wetenschappelijk/maatschappelijk kader, het wettelijk/juridisch kader en de agendering van de voornaamste knelpunten. In dat verband zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

- Maken ondergrondse resten, of een deel daarvan, uit WOII onderdeel uit van het archeologisch bodemarchief vanuit maatschappelijke en wetenschappelijke optiek?
- Bij een geheel of gedeeltelijke bevestiging rijst de vraag, welke resten al dan niet duurzaam in of ex situ behouden moeten worden?
- Hoe verhoudt de rol van archeologen zich tot de maatschappelijke en wetenschappelijke aspecten van WOII erfgoed?
- Wat is het wettelijk-juridisch kader en wat is het speelveld, waarbinnen de archeologie zich dient te bewegen? In hoeverre is er samenwerking mogelijk met andere belanghebbenden?
- Wat is de opgedane praktische ervaring tot dusver met het ondergronds erfgoed uit WOII, en hoe verhoudt die zich tot de bestaande praktijk bij het bovengronds erfgoed?
- Hoe gaan andere landen met (ondergronds) modern oorlogserfgoed om, en zijn er ontwikkelingen in een brede Europese context?
- Welke kaders zijn relevant voor de archeologie op het niveau van het Rijk en decentrale overheden?

1.3 Afbakening

Om bovenstaande vragen zo helder mogelijk te kunnen beantwoorden, is een afbakening van het onderwerp noodzakelijk. Het betreft: het tijdvak, de verschillende aspecten van met oorlogshandelingen samenhangende overblijfselen, en het onderscheid tussen boven- en ondergronds erfgoed. Op het onderscheid tussen wetenschappelijke en maatschappelijke betekenis zal hieronder nader worden ingegaan (paragraaf 2.6 en 2.7).

Om te beginnen heeft het projectteam de grenzen van het onderwerp in chronologische en thematische zin verruimd, en wel van '(archeologisch) erfgoed uit WOII' naar 'archeologisch oorlogserfgoed vanaf 1870', ofwel *de archeologie van Modern Oorlogserfgoed*. Hoewel om begrijpelijke redenen de nadruk van het onderzoek op de periode 1940-1945 blijft liggen, zijn de hierboven gestelde vragen ook van toepassing op andere conflictgerelateerde sporen en op andere deelperioden van de Nieuwste Geschiedenis. Het overeenkomstige element is de ontwikkeling van een onderliggend industrieel complex, dat bepalend is geweest voor de wijze waarop het militaire apparaat werd uitgerust en voor de wijze waarop oorlogen werden gevoerd.

Hoewel veel van de ervaringen op dit gebied tot nu toe betrekking hebben op vondstcomplexen van militaire aard, beperkt de studie zich niet daartoe. Alle sporen van voorbereiding tot deelname aan en afwikkeling van oorlogshandelingen, maar ook sporen die zijn ontstaan door de effecten van die oorlogshandelingen op de burgerbevolking, worden betrokken. Vandaar de term oorlogserfgoed, die méér dekt dan alleen de militaire component. Anderzijds worden niet met oorlogshandelingen in verband staande resten en sporen, die wel uit de betreffende periode dateren, buiten beschouwing gelaten.³

Verder beperkt deze studie zich tot dat deel van het erfgoed, dat onder het maaiveld of onder de waterspiegel verborgen ligt, vaak in hoge mate gefragmenteerd en gedegradeerd, ongekend en dikwijls onherkenbaar. Kortom: dat deel van het erfgoed, dat slechts door middel van archeologische methoden en technieken kan worden onderzocht. Dat wil zeggen: voor zover het onderwerp is van (cultuur)historisch onderzoek, want zoals nog zal blijken, kunnen deze resten ook vanuit een heel andere optiek en vraagstelling worden blootgelegd en bestudeerd.

Uiteraard hebben die resten en sporen vaak samenhang met de vele zichtbare, bovengrondse resten die herinneren aan oorlogsvoering of –voorbereiding: bunkers, tankgrachten, loopgraven, vliegvelden, gebouwen, aardwerken, bomkraters, terreinen. Hoewel niet zonder reden een integrale benadering wordt aanbevolen bij de archeologische studie van modern oorlogserfgoed⁴, is er toch

³ In aansluiting op de hiervoor genoemde onderbouwing voor het gebruik van de term Oorlogserfgoed wordt afgezien van het gebruik van de termen conflictarcheologie en/of slagveldarcheologie. Waar de eerste te breed is aangezien het op iedere vorm van conflict kan duiden en niet uitsluitend op oorlogssituaties, is de tweede te eng, aangezien het alleen op het met gevechten in verband te brengen deel van het oorlogserfgoed slaat.

⁴ Bijvoorbeeld in de conceptnotitie van de RCE betreffende oorlogserfgoed; ook Kok & Vos 2012, 138.

een duidelijk operationeel onderscheid te maken tussen de benadering van bouwhistorische relictten (bijvoorbeeld: nog bestaande bunkers of gebouwen), historisch-geografische relictten (bijvoorbeeld zichtbare sporen van tankgrachten, loopgraven, en landingsbanen) en archeologische relictten (begraven of verdrongen oorlogsgelateerde artefacten en begraven sporen van stellingen en gebouwen, al dan niet met inhoud). In het laatste geval worden specifieke technieken gebruikt die kunnen worden samengevat onder de noemer 'oudheidkundig bodemonderzoek'. Voor zover het geen booronderzoek of veldverkenning (al dan niet met behulp van moderne prospectieapparatuur) betreft, zijn dat destructieve en soms tamelijk kostbare technieken die uniek zijn voor de archeologie.

Er is nóg een reden waarom archeologie hier sectoraal wordt behandeld: de volgens de Monumentenwet opgelegde verplichting voor het dragen van de kosten van zulk onderzoek door private partijen bij het beroeren van het bodemarchief. Het 'de verstoorder-betaalt'-principe en de daaraan gekoppelde regelgeving en systematiek maakt dat er niet alleen een ander wettelijk en beleidsmatig kader is gemeoid met archeologisch onderzoek dan met historisch-geografisch, historisch of bouwkundig onderzoek, maar dat ook de maatschappelijke kosten van een andere orde van grootte kunnen zijn en door andere dan publieke partijen gedragen kunnen worden.

1.4 Methodiek

De toegepaste methode om antwoorden te krijgen op bovengestelde vragen is het formuleren van een aantal op bronnenonderzoek en ervaringen geformuleerde aannames, die worden getoetst door middel van interviews met een groot aantal ervaren vertegenwoordigers van een zo breed mogelijk scala van betrokken partijen. Het beoogde resultaat van deze aanpak is een optimaal inzicht in de plaats die in de huidige praktijk aan archeologisch onderzoek van modern oorlogserfoed, i.c. WOII-archeologie wordt toegekend, en daarmee zo eenduidig en concreet mogelijke antwoorden op de gestelde vragen. Op basis daarvan worden aanbevelingen geformuleerd in een los bij dit rapport geleverde agenderende notitie (bijlage 11). De SIKB kan aan de hand daarvan diverse belanghebbenden, waaronder beleidsmakers bij de overheid, van advies dienen.

1.5 Organisatie

Het project is uitgevoerd op basis van het PVA van SIKB project 204. Aan het project was een begeleidingscommissie verbonden die bestond uit de volgende personen: C. van Rooijen, B. van Tilburg en J. Deeben (namens de RCE), E. Gehasse (namens RWS), A. Luksen (namens het CGA), L. Wouters en A. Mars (namens het IPO), A. Emaus en E. Hoven (namens de NVAO), D. Bente en I. Schute (namens de VOiA), A. Hol, F. Stegeman en D. Sam (namens VEO). Parallel aan de vergaderingen met de begeleidingscommissie heeft drs. R. Kok (RAAP) in opdracht van de SIKB een review gegeven van de conceptteksten van het rapport, dat daarbij is getoetst aan het plan van aanpak van SIKB project 204. De projectcoördinatie namens SIKB programmabureau was in handen van E. Wieringa.

Op 16 september 2013 heeft de uitvoerderscombinatie het plan van aanpak voor het project gepresenteerd aan de CCvD archeologie. De begeleidingscommissie is drie keer bijeen geweest. Op 18 oktober 2013 werden het plan van aanpak van de uitvoerderscombinatie en de opzet van de interviews besproken. Op 28 januari 2014 is het eerste concept van de rapportage onderwerp van bespreking geweest. Het tweede concept is besproken bij de derde vergadering van de begeleidingscommissie op 3 maart 2014. Daarbij zijn diverse commentaren op inhoud en samenhang geleverd, die in de eindversie voor het overgrote deel zijn overgenomen.⁵ Ten slotte is in overleg met de SIKB besloten dat de interviews (bijlage 10) geen integraal onderdeel van het rapport vormen, maar opgevraagd kunnen worden bij de SIKB.

⁵ Bij die gelegenheid heeft drs. I. Schute (VOiA) te kennen gegeven, het fundamenteel oneens te zijn met de eerste vier van de op p. 34 van dit rapport weergegeven conclusies. De auteurs hebben deze conclusies, afgezien van enkele aanpassingen, gehandhaafd als voortvloeiend uit hun betoog in hoofdstuk 2. Overeengekomen is om het bezwaar van Schute op deze plek uitdrukkelijk te memoreren.

1.6 Opzet van het rapport

De methodiek van het project is vertaald in de opbouw van het rapport. Eerst volgen algemene beschrijvende en inventariserende hoofdstukken. Vervolgens wordt de opzet, uitvoering en uitwerking van de interviews uiteen gezet. En tenslotte volgen conclusies van het project, waarvan de belangrijkste zijn overgenomen in de agenderende notitie. Het rapport is als volgt opgebouwd:

- In hoofdstuk 2 volgen een beschouwing van de huidige stand van onderzoek in Nederland, de aard van het bodemarchief van de betreffende periode, de waarde die aan de wetenschappelijke en maatschappelijke aspecten van oorlogserfgoed worden toegekend en een overzicht van de rollen van andere partijen die met modern oorlogserfgoed te maken hebben.
- De inventarisatie van de wettelijke kaders is in twee hoofdstukken verricht. Hoofdstuk 3 gaat in op de relevante wetgeving voor archeologische monumentenzorg en hoofdstuk 4 beschrijft de overige wetgeving die relevantie heeft voor de archeologie van modern oorlogserfgoed. In deze hoofdstukken worden landbodems, waterbodem Noordzee en waterbodem binnenwateren integraal behandeld.
- Voorbeelden van ervaringen uit de praktijk tot dusver in Nederland zijn in hoofdstuk 5 en 6 beschreven. Hier is wel een onderscheid gemaakt tussen land- en waterbodems, omdat uit de praktijk tot nu toe blijkt dat bij de landarcheologie het pad van de AMZ cyclus wordt gevolgd, terwijl dit voor het natte deel van Nederland niet altijd het geval is.
- In hoofdstuk 7 en 8 zijn overzichten van de praktijk in het buitenland voor landarcheologie en onderwaterarcheologie van modern oorlogserfgoed. Hierbij zijn tevens internationale wetten en regelgeving in beschouwing genomen.
- De opzet, uitvoering en analyse van de interviews worden besproken in hoofdstuk 9.
- In hoofdstuk 10 staan de conclusies en de antwoorden op de onderzoeksvragen.
- De agenderende notitie, die volgt uit de resultaten en de conclusies van dit rapport, is als losse bijlage 11 bij dit rapport opgenomen.

De bij de tekst behorende data zijn samengebracht in bijlagen van dit rapport en tenslotte is een literatuurlijst bijgevoegd.

Afb. 1.2 Nijmegen-Waalsprong, serie Britse 25 pponder granaathulzen als omlijsting van een stelling (foto Bureau Archeologie Nijmegen).

2 De wetenschappelijke en maatschappelijke betekenis van de archeologie van Modern Oorlogserfgoed

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk heeft als doel de wetenschappelijke en maatschappelijke betekenis van de archeologie van Modern Oorlogserfgoed (waarbij de nadruk onvermijdelijk op WOII zal komen te liggen) vanuit verschillende gezichtspunten te beschouwen. Eerst zal als algemene inleiding een kort overzicht worden gegeven van de huidige stand van zaken van het archeologische onderzoek van modern oorlogserfgoed in Nederland. Vervolgens zal nader in worden gegaan op de definiëring van het onderwerp. Hierna wordt modern oorlogserfgoed nader verkend aan de hand van een indeling in categorieën, gevolgd door een paragraaf met daarin de rol van site formatie processen voor dit erfgoed.

Met deze basisinformatie en uitgangspunten zullen vervolgens eerst de wetenschappelijke en vervolgens de maatschappelijke betekenis van de archeologie van modern oorlogserfgoed worden beschreven, waarbij bij het maatschappelijke kader in de vorm van een omgevingsanalyse wordt gegeven. Het hoofdstuk sluit af met een samenvatting van de belangrijkste punten.

Afb. 2.1 Modern oorlogserfgoed 'in de maak': General Von Sponeck graaft zich gedurende de meidagen van 1940 bij Ockenburgh in (bron: internet).

2.2 De archeologie van modern oorlogserfgoed in Nederland

Allereerst moet worden vastgesteld dat de discipline van de archeologie van modern oorlogserfgoed in Nederland nog zeer jong is en nog niet de gelegenheid heeft gehad zich te bewijzen en grotere thema's aan te snijden. Lang niet alle sporen en vindplaatsen zijn in kaart gebracht, laat staan verkend. Bovendien is het zo, dat het onderzoek dat tot nu toe is uitgevoerd, niet is voortgekomen uit een wetenschappelijke vraagstelling cq. benadering, maar in het kader van de Malta-archeologie, waarin archeologie als onderdeel van de ruimtelijke ordening wordt behandeld. Het is dan ook bij uitstek een onderwerp dat door commerciële partijen en gemeenten wordt aangepakt.

Waarschijnlijk bestaat mede daardoor binnen de Nederlandse vakwereld weinig discussie, althans niet in gepubliceerde vorm, over nut en noodzaak van dit onderzoek. In de publicaties die de afgelopen jaren zijn verschenen over het onderwerp wordt de wetenschappelijke relevantie van deze vorm van onderzoek wel aan de orde, maar nog nauwelijks ter discussie gesteld.⁶ Publieke discussies die hebben plaatsgevonden, bijvoorbeeld op sessies van de archeologische congressen 'De Reuvensdagen' in 2004, 2012 en 2013, en tijdens lezingen in het kader van de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOAA), zijn nooit gepubliceerd.

Bij die discussies bleek wel dat lang niet iedere archeoloog overtuigd is van het nut en de noodzaak van WOII-archeologie. Dit wordt ook in de genoemde publicaties impliciet geconstateerd:

'Betekenis voor de wetenschap houdt in dat archeologisch onderzoek nieuwe kennis moet kunnen opleveren over de Tweede Wereldoorlog. Juist dit aspect wordt vaak betwijfeld: wat kan de

⁶ bv. Kok en Vos 2013, 137, Van der Schriek en Van der Schriek 2013, 4.

archeologie nog toevoegen aan alle documenten uit de oorlog en aan de onophoudelijke stroom historische publicaties?’⁷ en: ‘In tegenstelling tot de wetenschappelijke potentie staat de cultuurhistorische potentie⁸ van oorlogsvondsten zelden ter discussie’.⁹ Van der Schriek en van der Schriek stellen: ‘Tot op heden is de interesse voor het oorlogserfgoed in de Nederlandse academische wereld (...) zeer beperkt. Opmerkelijk genoeg is juist de maatschappelijke interesse de afgelopen jaren alleen maar toegenomen. De Nederlandse archeologie komt onvoldoende tegemoet aan deze belangstelling’.¹⁰

Over de geschiedenis, de ontwikkeling, de achtergronden, de status en de potentie van oorlogsarcheologie in Nederland – in de praktijk bijna uitsluitend sporen en resten uit de Tweede Wereldoorlog betreffend – is de afgelopen jaren een aantal publicaties verschenen waarin de resultaten van veel recent onderzoek zijn verwerkt. We noemen met name Kok en Wijnen 2012 (Oorlog op de plank: inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog), Kok en Vos 2013 (Archeologie van de Tweede Wereldoorlog) en Van der Schriek en Van der Schriek 2013 (“Begraven oorlogsverleden”). De wetenschappelijke potentie en cultuurhistorische waarden van archeologische sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog). De eerste publicatie heeft het karakter van een inventarisatie van de manier waarop de afgelopen jaren met WOII-vondsten is omgegaan en hoe die zijn gedeponeed en geregistreerd. De tweede is een uitgave van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over met name de omgang met terreinen die archeologische sporen uit WOII bevatten. De derde publicatie betreft een literatuuronderzoek en geeft de stand van zaken weer van het onderzoek in binnen- en buitenland.

Kok en Wijnen (2012) en Van der Schriek en van der Schriek (2013) hebben een overzicht gegeven van de geschiedenis van de oorlogsarcheologie in Nederland. Die is van recente datum, al betogen Kok en Wijnen (2012, p. 22-23) dat Nederland op dit punt niet zo ver achterloopt op de landen die als voorbeeld worden gezien: België en Noord-Frankrijk, waar al rond 1990 groepen amateurarcheologen actief waren bij het actief opsporen en opgraven van vindplaatsen uit de Eerste Wereldoorlog, al snel vergezeld van Britse archeologen. Hun werk werd in het eerste decennium van de 21ste eeuw sterk geformaliseerd, waardoor slagveldarcheologie nu een belangrijke discipline is in die landen. Ook in de Verenigde Staten bestaat een wat langere traditie van *battlefield archaeology*. In de literatuur wordt regelmatig gerefereerd aan de studies uit circa 1984 rond het slagveld van de Little Bighorn, waar het Amerikaanse leger in 1876 zijn laatste nederlaag leed tegen Indiaanse stammen. De universiteit van Glasgow heeft sinds 2006 een *Centre for Battlefield Archaeology* binnen haar muren.

Het is aannemelijk dat al deze activiteiten in het buitenland, met vaak spectaculaire resultaten en beelden, stimulerend hebben gewerkt op Nederlandse archeologen. Kok en Wijnen noemen de publicatie van Heidinga en Offenberg (*Op zoek naar de vijfde eeuw*, 1992) als vroeg(ste) voorbeeld van gepubliceerde archeologische WOII-vondsten, in dit geval gedaan tijdens onderzoek naar een laat-Romeinse nederzetting.¹¹

Naast het buitenlandse onderzoek zijn ontwikkelingen te noemen die een rol kunnen hebben gespeeld: de reeds genoemde opkomst van de metaaldetectorhobby vanaf eind jaren 70 (en, niet te vergeten, de voortschrijdende techniek in de onderwatersport en het navenante stijgende aantal sportduikers op de Noordzee) en het in 1995 verstrijken van de in dat jaar geldende vijftig-jarengrens in de Monumentenwet (die feitelijk al in 1990 was gepasseerd) waardoor WOII-vondsten *de jure* archeologisch relevant werden. Dat het eerste onderzoek naar WOII-resten en sporen (in Deventer) uit 2002 dateert, kan wellicht tegen die achtergrond worden gezien. Die grens van vijftig jaar is overigens bij een herziening van de wet in 2012 geheel komen te vervallen, waardoor alle (zeer) recent begraven artefacten of gevormde vindplaatsen in principe tot het archeologisch erfgoed kunnen behoren.

In diezelfde periode van ruim twintig jaar kwam de gemiddelde archeoloog ook veel vaker met vondsten en sporen uit WOII in aanraking. Door de grootschalige Malta-archeologie van na circa

⁷ Kok en Wijnen 2012, 77.

⁸ Hier gebruikt in de betekenis van ‘maatschappelijke betekenis/belevingswaarde’.

⁹ Kok en Vos 2013, 53.

¹⁰ Van der Schriek en van der Schriek 2013, 4.

¹¹ Deze WO II sporen en vondsten worden in de tekst van het publieksboek genoemd, maar zijn verder nooit in detail uitgewerkt.

2000 werden in het kader van onderzoek naar andere perioden grote opgravingsvlakken opengelegd, waarbij vaker dan voorheen sporen en artefacten uit recenter tijd werden aangetroffen. Ook dit zal de belangstelling voor archeologie van de Nieuwste Tijd, inclusief WOII-archeologie, hebben aangewakkerd.

Daarnaast moet het persoonlijk element worden genoemd. Bij WOII-archeologie en oorlogsarcheologie in het algemeen is sprake van pionierswerk door een kleine groep archeologen die zich in het onderwerp hebben gespecialiseerd of zich er sterk voor interesseren. Bij studenten, meestal afkomstig van de Saxion-opleiding (HBO) of van de Vrije Universiteit (Erfgoedstudies), is WOII-archeologie in korte tijd een geliefd scriptieonderwerp geworden.¹² De eerdere en latere perioden (WOI, Interbellum, Koude Oorlog) en maritieme aspecten zijn minder populair.¹³ Tenslotte hebben WOII-vondsten onmiskenbaar een hoge PR-waarde. De oorlog is, bijna 70 jaar na dato, een rijke bron van onderzoek, herdenkingen, artikelen, boeken, documentaires en films. De eerder genoemde publicaties maken duidelijk dat archeologisch onderzoek naar WOII-vindplaatsen veel belangstelling genereert. De belevingswaarde van die vondsten wordt hoog aangeslagen door publiek en archeologen, en wordt ook opgevoerd als belangrijke legitimatie voor deze vorm van onderzoek.¹⁴

2.3 Definitie

2.3.1 Oorlog in de moderne tijd

Het onderzoeken van archeologische resten en sporen uit de Tweede Wereldoorlog maakt deel uit van de 'archeologie van de Nieuwste (of Moderne) Tijd', in het bijzonder van de oorlogsgelateerde aspecten daarvan, en dan met name uit de periode 1870 – heden. In dat tijdvak deden zich technologische ontwikkelingen voor – massaproductie en een steeds snellere opeenvolging van aanpassingen, verbeteringen en uitvindingen - die van grote en blijvende invloed waren op de samenleving. Zeker geldt dat ook voor de ontwikkelingen op militair-technisch gebied, waar vanaf de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-65) en de Frans-Duitse oorlog (1870-71) sprake was van een niet aflatende stroomversnelling op het gebied van wapening en de daarmee samenhangende wijze van oorlogvoering en –voorbereiding. Voorbeelden zijn de ontwikkeling van (snel)vuurwapens, munitie en explosieven, van bepantsering en vestingbouw, en tenslotte van zwaar gepantserde en bewapende oorlogsschepen, van vliegtuigen, tanks, raketten, vervoer- en verbindingsmiddelen. Al deze ontwikkelingen hadden hun weerslag op strategie en tactiek, maar ook op de mogelijkheden tot destructie, op de industrialisatie en op de actieve en passieve betrokkenheid van de burgerbevolking. Dat laatste aspect heeft aan recente gewapende conflicten, die vóór die tijd in archeologische zin voornamelijk herkenbaar zijn aan sporen en resten van militaire aard, een extra dimensie gegeven: de getuigenissen van het leed van de burgerbevolking, veroorzaakt door vernietigende oorlogshandelingen als bombardementen, maar ook van werk- en concentratiekampen, en, in het kader van de Tweede Wereldoorlog, van vernietigingskampen. We vatten het hele complex van oorlogsgelateerde resten en sporen onder het maaiveld of het wateroppervlak uit die periode onder de term de archeologie van Modern Oorlogserfgoed. In de literatuur gebruikte termen, die een net iets andere lading dekken, zijn 'conflictarcheologie' - archeologisch onderzoek van alle oorlogsgelateerde resten en sporen uit alle tijden -; 'slagveldarcheologie', een discipline die de reconstructie van handelingen op vroegere gevechtsterreinen betreft, en 'trauma-archeologie', vooral betrekking hebbend op de archeologie van vroegere concentratie- en vernietigingskampen. Al deze termen kunnen in het kader van de archeologie van modern oorlogserfgoed van toepassing zijn.¹⁵

2.3.2 Documentatie van conflicten in de moderne tijd

De genoemde periode onderscheidt zich van alle voorgaande door een sterke toename van de historische documentatie, op alle mogelijke manieren. Voor wat alleen al de militaire aspecten

¹² Bijvoorbeeld Reinders 2013 en Elemans 2013.

¹³ In België (bijvoorbeeld in Gent) zijn WOI-studies wél populair, wat verklaard kan worden door het grote WOI-bodemarchief in Vlaanderen.

¹⁴ Kok & Vos 2012, p. 45-47.

¹⁵ Zie Van der Schriek en van der Schriek 2013 voor deze en andere begrippen; ook voor verschillende definities van het begrip 'erfgoed' (p. 4). In dit rapport wordt erfgoed in de essentialistische zin opgevat.

betreft, bracht de industrialisatie en standaardisering een groei van de bedrijfsdocumentatie met zich mee; de vrije pers nam in omvang toe; de fotografie kwam op, gevolgd door film; de steeds groter wordende (dienstplicht-)legers vereisten een enorme administratie; degenen die in die legers dienden, konden vaker lezen en schrijven dan hun voorgangers (de eerste Leerplichtwet werd ingevoerd in 1901) en schreven dan ook veel vaker dan vroeger over hun ervaringen, al dan niet vrijwillig. Er kwam meer professionele aandacht voor krijgswetenschappen en – geschiedenis (zo werd de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap opgericht in 1868) en de toegenomen hoeveelheid documenten werd ook nog eens langer en beter bewaard (de eerste versie van de Archiefwet dateert van 1918). De samenleving werd, in tijden van vrede en oorlog, veel vaker en gevarieerder vastgelegd dan ooit tevoren. Dit gegeven is mede bepalend voor de waardering van archeologie uit de jongere perioden.

2.3.3 Integratie van disciplines

Het is de vraag, of het oorlogsgerelateerde aspect een aparte benadering vereist, en niet moet worden meegenomen als onderdeel van de totale archeologie van de jongere perioden. Het antwoord is lastig te geven, omdat in de huidige archeologische praktijk die jongere perioden toch al mondjesmaat aan de orde komen in de academische curricula en in de onderzoeksagenda's. Wij komen daar nog op terug. De vraag is legitiem, maar in het kader van dit onderzoek niet relevant. In feite neemt de aandacht voor dit aspect van het erfgoed een voorschot op de gedachtenvorming rond de archeologie van de jongste tijdvakken in het algemeen.

De reden om het archeologisch erfgoed in deze studie afzonderlijk te behandelen, en niet als onlosmakelijk onderdeel van een geïntegreerde erfgoedbenadering waarin ook (bouw)historie en historische geografie zijn opgenomen, is al eerder aan de orde gesteld in hoofdstuk 1. We volstaan hier met de constatering dat de centrale vraagstelling van de studie de archeologie betreft en dat er goede redenen zijn om dit aspect afzonderlijk te beschouwen. Dat het resultaat van archeologisch onderzoek uiteindelijk geïntegreerd moet worden in een breder kader is overigens geen punt van discussie, net zomin als de opvatting dat gegevens die ontleend zijn aan zusterdisciplines meegenomen moeten worden in ieder archeologisch onderzoek.

2.3.4 Archeologie: werkdefinitie, doel

Voor het vervolg van het betoog is het nuttig in te gaan op wat in deze studie onder 'archeologie' wordt verstaan. Er is geen 'officiële', algemeen geldende en/of geaccepteerde omschrijving van het begrip archeologie. Consensus bestaat wél over de notie dat archeologie de studie van menselijke activiteiten/gedrag in het verleden betreft, met als basismateriaal materiële overblijfselen en sporen die direct of indirect met die activiteiten in verband staan. Hoewel de archeoloog ongaarne gelijk wordt gesteld met iemand die opgravingen verricht, zal niemand ontkennen dat opgravingstechnieken en –methoden, die in de afgelopen anderhalve eeuw zijn ontwikkeld en verfijnd, het exclusieve domein van de archeoloog zijn en dat hij daarmee zijn studiemateriaal verzamelt. De genoemde resten en sporen hebben dus een aspect dat ze onderscheidt van andere overblijfselen uit 'het verleden': ze zijn begraven, gezonken of afgedekt, bewust (soms) of onbewust en ongewild (meestal). Dat houdt weer in, dat ze hun oorspronkelijke functie verloren hebben, en meestal zijn ze door hun verblijf in de bodem ook zodanig verweerd, gefragmenteerd of geheel gedegradeerd dat ze niet meer bruikbaar of zelfs direct herkenbaar zijn. Het is aan de archeoloog om de resten en sporen en hun samenhang te duiden aan de hand van de context van de vindplaats en van elders verzamelde kennis.

Die kennis begint met de duiding en datering van de verschillende opgegraven artefacten en ecofacten - die voor een deel behouden kunnen blijven 'ex situ', al dan niet na conserverende behandeling - en van de sporen, die alleen gedocumenteerd kunnen worden en daarna voorgoed verdwijnen. Vervolgens behoort ook de interpretatie van al die de gecombineerde data tot het vakgebied van de archeoloog, die tracht tot een reconstructie van (aspecten van) vroegere samenlevingen te komen. Dat kunnen sociale, economische, religieuze en militaire aspecten zijn. Uitgangspunt daarbij, dat de opgegraven resten en sporen, hoezeer ook getransformeerd en uit hun oorspronkelijke context geraakt, informatie bevatten over aspecten van het menselijk handelen, en dat tenminste een deel van dat handelen aan de hand van die resten en sporen kan worden ge(re)construeerd. Uitgangspunt daarbij is weer, dat mensen in het verleden min of meer hebben gehandeld zoals bestaande of historisch bekende samenlevingen waarvan de handelingen zijn beschreven en geanalyseerd en die in sociaal- economisch en technologisch opzicht vergelijkbaar lijken te zijn met de verdwenen samenlevingen. Zonder die antropologische en historische input

zou er wellicht een reconstructie mogelijk zijn op basis van archeologisch materiaal, maar die zou louter op giswerk berusten. Een volkomen autonome rol kan het archeologisch onderzoek dan ook moeilijk spelen. Het zal duidelijk zijn dat naarmate de vondsten aan de hand van externe bronnen beter te interpreteren zijn, die autonome informatiewaarde steeds betrekkelijker wordt. Dit is in het kader van de hier behandelde discipline een belangrijk punt van discussie; we komen hier later in dit hoofdstuk op terug. De gekozen benadering wijkt af van de postprocessuele benadering die vooral in de recente Angelsaksische archeologiebeoefening in zwang is, niet in de laatste plaats op het gebied van de historische archeologie.¹⁶ In het kader van deze rapportage zal deze benadering nog vaker aan de orde komen, maar zij wordt niet gevolgd.

Het wezenlijke van de wetenschappelijke betekenis van de archeologie die in dit rapport wordt aangehouden, is *kenniswinst*: het toevoegen van elementen aan de kennis van het verleden, die niet uit andere bronnen kan worden achterhaald of tot nog toe niet achterhaald kon worden, of daar een wezenlijke aanvulling of correctie op vormt. Welke potentie heeft de archeologie van modern oorlogserfgoed, in het bijzonder de archeologie van resten en sporen uit WOII, voor deze kenniswinst, en wat is derhalve de wetenschappelijke relevantie van het archeologisch onderzoek naar dit erfgoed? Als primair doel van de archeologie geldt in dit rapport dus: het genereren van betekenisvolle kennis over het verleden aan de hand van resten en sporen van menselijke activiteiten, ontsloten door middel van archeologisch bodemonderzoek.

Ook de actoren zijn daarbij impliciet genoemd: de archeologen, opgeleid en getraind om het 'bodemarchief' te ontsluiten en te documenteren, en de resultaten van het bodemonderzoek te duiden en te synthetiseren, teneinde tot de gewenste kenniswinst te komen. Een secundair, direct ervan afgeleid doel is, om die kennis te delen met de samenleving. Een tweede secundair doel is het ontwikkelen van technieken en beleid om de onmisbare informatiebron – het 'bodemarchief' – zo goed mogelijk te beheren, vanwege het unieke éénmalig karakter van het bodemonderzoek. Het eerstgenoemde doel is wetenschappelijk van aard, de twee andere vooral maatschappelijk, hoewel het derde doel – het beheer van het bodemarchief ofwel de archeologische monumentenzorg (AMZ) – in sterke mate het eerste dient. Hieronder zal worden getracht om de wetenschappelijke en maatschappelijke betekenissen van de moderne oorlogsarcheologie zo duidelijk mogelijk te omschrijven.

2.4 Categorieën van Modern Oorlogserfgoed

Modern Oorlogserfgoed is te verdelen in een aantal categorieën, die onderlinge overeenkomsten maar ook grote verschillen vertonen. Hieronder volgt een opsomming van de verschillende categorieën in Nederland. Voor de duidelijkheid: het betreft steeds begraven of verdrinken resten en sporen van de genoemde structuren en objecten.

- Militair statisch: fortificaties, loopgraafsystemen, tankgrachten, infrastructuur, vliegvelden, havenwerken, leger- en gevangenkampen, opslagplaatsen, andere installaties;
- Militair dynamisch: schuttersputten, tijdelijke opstellingen, vliegtuigwrakken, scheepswrakken, oorlogsschade, veldgraven, achtergelaten materiaal (uitrusting, wapening, munitie, voertuigen), blindgangers, bomkraters
- Civiel defensief: schuilkelders e.d., luchtwaarnemingstorens, oorlogserelateerde instellingen (gaarkeukens, opvangcentra);
- Civiel schade: sporen van bombardementen, beschietingen, explosies, ongelukken, graven, begraven en niet meer opgehaalde kostbaarheden, documenten en memorabilia;
- Onderdrukking en verzet: sporen van internerings-, concentratie- en werkkampen, doorvoercentra, hoofdkwartieren, kampementen, kantoren, verbindingscentra bezettingmacht; onderduikhollen en andere schuilplaatsen.

Daarnaast kan ook een indeling worden gemaakt volgens de omvang en de complexiteit van de sporen en resten. We onderscheiden dan, van omvangrijk en complex naar klein en (betrekkelijk) eenduidig:

¹⁶ Van der Schriek en Van der Schriek 2013, 6-7; zie ook Orser 2009.

- Landschappen: grotere terreinen waar diverse sporen van een of meer categorieën in onderlinge samenhang en/of in samenhang met nog zichtbare, bovengrondse restanten kunnen worden aangetroffen. Voorbeelden: vliegveld, gevechtsterrein, kamp;
- Sporen: grondsporen die aan het oppervlak niet waarneembaar zijn maar alleen door opgraving zichtbaar kunnen worden gemaakt en onderzocht. Voorbeelden: loopgraven, schuttersputten, afvalkuilen;
- Mobilia gerelateerd aan sporen: wapens, uitrustingsstukken, onderdelen van voertuigen en vliegtuigen, verpakkingen etc. die zich in primaire of secundaire context in een spoor bevinden of daarmee stratigrafisch in verband zijn te brengen. Voorbeelden: inhoud van afvalkuilen, loopgraven, vliegtuigwrakresten in situ; ook: scheepswrakken / scheepvaart gerelateerde resten in situ (al is hier meestal geen sprake van een 'spoor' maar van een maritieme context);
- Mobilia gerelateerd aan terreinen: idem, die echter niet direct met enig spoor in verband kunnen worden gebracht, maar waarvan het wel aannemelijk is dat ze in primaire of secundaire context op het terrein liggen. Voorbeelden: (delen van) artefacten in de bouwvoor, uit de primaire context reeds uitgegraven en weggegooid artefacten, opzettelijk in het water gedeponeerde artefacten die tijdens baggerwerk worden aangetroffen.

Afb. 2.2 Stapels Duitse helmen en gasmastertrommels in de buurt van Hilversum (Bundesarchiv). Kort na de opname zijn ze massaal begraven.

Afb. 2.3 Enkele door schatgravers opgegraven helmen uit waarschijnlijk dezelfde stortplaats als op bovenstaande plaat (bron: internet).

2.5 Site-formatie

Deze categorieën benoemd hebbend, dringt zich de vraag op: wat is er van over? Uiteraard kan die vraag niet in zijn algemeenheid worden beantwoord, maar er is wel iets over te zeggen. De informatiewaarde van het bodemarchief, uit welke periode ook, is in sterke mate afhankelijk van de manier waarop het is opgebouwd en vervolgens – onvermijdelijk – is aangetast. Daarbij spelen de gebruikte materialen, de bodem waarin ze terechtkomen, de hoeveelheid en variatie van de gedeponeerde artefacten, de duur en intensiteit van de deposities, de tijd die tussen depositie en blootlegging verstrijkt en behandeling van de vindplaats in de tussentijd allemaal een rol.

Wat de duur en intensiteit van de vorming van een bodemarchief betreft, moet worden opgemerkt dat de oorlog op Nederlands grondgebied vijf jaar – in archeologisch opzicht een zeer geringe tijdsdiepte – heeft geduurd.¹⁷ Dit is een groot verschil met het vaak als inspiratiebron genoemde WOI-bodemarchief in Vlaanderen en Frankrijk, dat in vier jaar intensieve en massale strijd, die lokaal over langere tijd een statisch karakter had, is gevormd. In de vijf jaar van de bezetting van Nederland gedurende WOII was de bezetter wel zeer actief bij de aanleg van verdedigingslijnen en vliegvelden, compleet met de bijbehorende installaties. Daarnaast waren er tientallen werk- en concentratiekampen ingericht. Niet alleen hebben die bovengronds hun sporen achtergelaten, er raakte ook materiaal bewust of onbewust onder het maaiveld in afvalkuilen en depots.

De strijd te land liet andere resten en sporen na. Er is binnen die periode vijf dagen in 1940 en zeven-en-een halve maand in 1944-1945 strijd geleverd. In de meidagen van 1940 is slechts op enkele plaatsen meer dan een etmaal achtereenvolgende gevechten (Grebbeberg, Kornwerderzand, Eiland van Dordrecht, Rotterdam en omgeving, Valkenburg¹⁸). De gevechten vanaf september 1944 in Limburg, Zeeland, Noord-Brabant en Gelderland duurden langer, waardoor een omvangrijker bodemarchief kon worden opgebouwd, net als in de langere statische situaties langs de grote rivieren in de winter van 1944-1945. De hervatting van de strijd in het voorjaar van 1945 had bij uitstek een mobiel karakter, waardoor een (naar verhouding) minder omvangrijk bodemarchief ontstond. Dat wil zeggen: tijdens gevechten, want in de nasleep van de strijd en na de bevrijding werd bij opruimings-, sloop- en herstelwerk juist wel veel gegraven en begraven. Uiteraard vallen ook zulke resten en sporen onder het begrip 'archeologisch modern oorlogserfgoed'.

Daarnaast vonden in de hele periode 1939-1945 periode bijna ieder etmaal oorlogshandelingen in het Nederlands luchtruim plaats, met als gevolg dat dagelijks gemiddeld drie vliegtuigen op onze bodem of in onze wateren neerstortten, elf Geallieerde of Duitse luchtmachtmannen er de dood vonden, en vijf Nederlandse burgers omkwamen.¹⁹ Verder woedde de oorlog bijna permanent op zee, inclusief onze kustwateren, waardoor ettelijke schepen voor onze kust en in de binnenwateren zijn vergaan.²⁰ In iedere Nederlandse provincie zijn nog bovengrondse sporen uit de oorlog (en andere sporen van modern oorlogserfgoed) te herkennen in de vorm van bouwwerken en zichtbare structuren in het terrein, dagelijks worden resten uit die tijd uit de bodem naar boven gehaald en regelmatig worden sporen aangesneden. Andere delen van het prille oorlogsbodemarchief werden al snel op verschillende manieren aangetast. Veel van het materiaal dat begraven lag, is korte of langere tijd na, of zelfs al tijdens de oorlog opgegraven en opgeruimd. Het ging in de eerste plaats om munitie en andere explosieven, maar ook om fysieke barrières voor het verkeer en de bewoning in vreedstijd te verwijderen (versperringen, anti-tankgrachten, scheepswrakken). Wel heeft zich in en rond de vroegere stellingen en in de rivieren onvermijdelijk een bodemarchief opgebouwd van verloren en bewust gedeponeerde (opzettelijk verborgen dan wel weggegooide) voorwerpen. Kok en Vos hebben een voorbeeld uitgewerkt van een voormalige Duitse luchtafweerstelling bij Schaarsbergen, waar materiaal – niet in 'gesloten context' maar aan het oppervlak liggend, al dan niet na illegaal graafwerk – van allerlei aard is verzameld.²¹

Voor gevechtsterreinen geldt hetzelfde. Het meeste materiaal dat op het slagveld achterbleef, werd direct na afloop van de gevechten weggehaald, om te beginnen achtergelaten wapens en munitie, en na kortere of langere tijd ook voertuigen en ander materiaal. En deel van het achtergelaten materiaal

¹⁷ Er zijn nog maar weinig gegevens verzameld over de vorming van een bodemarchief in de mobilisatieperiode 1914-1918, de periode daarvoor, het Interbellum en de periode na 1945, ze zijn hier, ondanks de in H. 1 beschreven uitbreiding van het onderwerp, buiten beschouwing.

¹⁸ Afgezien van Zeeland, waar de strijd langer duurde maar niet per definitie intensiever werd gevochten.

¹⁹ Het aantal tijdens de oorlog in Nederland of in de Nederlandse wateren neergestorte vliegtuigen is ruim 6000 (Korthals Altes 1983).

²⁰ Overigens heeft ook de Eerste Wereldoorlog resten op onze zeebodem achtergelaten (zie hoofdstuk 6).

²¹ Kok en Vos 2013, 77.

werd anderzijds op of in de buurt van het gevechtsterrein begraven in ad-hoc afvaldumps zoals bomkraters. Doden werden provisorisch begraven en, tenzij hun veldgraf niet meer werd gelokaliseerd, geborgen en elders formeel ter aarde besteld. Neergestorte vliegtuigen werden, voor zover mogelijk, meteen na het neerstorten (dus al tijdens de oorlog) geborgen: de Duitsers konden de materialen, vooral het aluminium, goed gebruiken. Ook gezonken schepen werden waar mogelijk gelicht en gesloopt of hersteld. Al deze maatregelen werden nog lang na de oorlog genomen, en het opruimen van munitie en explosieven, het bergen van vliegtuig- en scheepswrakken en het bergen van stoffelijke resten van gesneuvelden gaat tot op de dag van vandaag door.

Verder werden al tijdens en kort na de oorlog versterkingen gesloopt, loopgraven, bomkraters en tankgrachten dichtgestort. Bunkers en stellingen werden leeggehaald alvorens te worden volgestort of dichtgeschoven. Veel sporen zijn in het kader van de wederopbouw in dit hoogdynamische land rigoureuus en zonder spijt opgeruimd. Daarbij zal zeker het willen afrekenen met een traumatisch verleden een rol hebben gespeeld, maar er is zoveel *niet* opgeruimd, dat het pragmatische aspect voorop zal hebben gestaan.

Naast het 'schoonmaken' van gevechtsterreinen direct na de gevechten door de overwinnende partij en het latere opruimen van militair materiaal door officiële instanties, is begraven en verdrongen oorlogsmaterieel altijd onderwerp geweest van particuliere, meestal illegale verzamelpraktijken. Zeker de verspreiding van betaalbare en gemakkelijk te bedienen metaaldetectoren vanaf de jaren 70-80 van de vorige eeuw heeft ervoor gezorgd dat grote hoeveelheden materiaal ongedocumenteerd in privécollecties en in de militariahandel zijn verdwenen. Door de bekendheid van deze groep verzamelaars met divers bronnenmateriaal en het gebrek aan handhaving, hebben ze feitelijk de vrije hand bij het opdelven van materiaal. Kok en Vos (2013) zijn daar bij het bovengenoemd onderzoek bij Schaarsbergen herhaaldelijk mee geconfronteerd, maar het is een algemeen bekend fenomeen²².

In welke staat bevindt zich dat materiaal? Veel van het voor wapens en (gevechts)voertuigen gebruikte materiaal was bedoeld en gemaakt om lang mee te gaan. In de bodem blijken de materialen ook na enkele tientallen jaren minder robuust. Er is op gewezen (o.a. door Kok en Wijnen, 2012) dat veel oorlogshandelingen zich op de hogere zandgronden afspeelden, waar de graad van fysieke degradatie hoog is. Zowel organisch materiaal als ijzer zijn in de korte tijd die sinds de oorlog is verstreken, ernstig aangetast. Over de conditie van statische en dynamische resten met een militair karakter in de westelijke en noordelijke klei- en veenbodems – waar zich ook veel stellingen hebben bevonden en de nodige gevechten zijn geleverd, zeker in de meidagen van 1940 en de laatste oorlogsmoedanten - is minder bekend, aangezien daar aanzienlijk minder onderzoek is verricht. Binnen deze kaders kunnen lokaal grote verschillen in degradatie en daarmee in informatiewaarde voorkomen. Bovendien hangt het van de onderzoeksmethode af, hoeveel informatie nog verzameld kan worden. Systematische metaaldetectie van de bouwvoor langs de N255, de weg die over de Grebbeberg voert en dat in 1940 ook al deed, leverde enkele honderden objecten op die met de meidagen van 1940 in verband kunnen worden gebracht²³. Ongeveer de helft ervan bestond uit scherven van artilleriegranaten die per definitie sterk gefragmenteerd zijn en in het algemeen zwaar gecorrodeerd en onbepaald; hulzen van munitie van handvuurwapens waren over het algemeen nog goed geconserveerd. Opvallend was dat ze dicht aan het oppervlak lagen in een gebied dat intensief door detectoramateurs werd en wordt bezocht (zie onder, noot 22).

Een aparte categorie vormen scheepswrakken en wrakken van vliegtuigen die in het water terecht zijn gekomen en daarbij niet zijn geëxplodeerd voordat ze zonken of door de klap op het water uiteen zijn geslagen. Schepen en vliegtuigen die tamelijk intact en snel zijn gezonken, zijn potentiële 'tijdscapsules': hun inhoud raakt weinig verspreid, waardoor de context van de oorspronkelijke inrichting behouden kan blijven. Aan boord van een schip of vliegtuig heersen weliswaar uitzonderlijke condities die op het land zelden voorkomen, maar die kunnen dan ook in hun samenhang worden bestudeerd, wat op het land vrijwel nooit voorkomt. Kunnen, want ook deze objecten vallen wel degelijk ten prooi aan allerlei vormen van degradatie, zeker als ze niet snel in zachte, anaerobe bodems zijn weggezak. Degradatie wordt deels veroorzaakt door antropogene factoren. Voorbeelden daarvan zijn bepaalde groepen sportduikers die buiten de kringen van erkende verenigingen opereren, illegale bergingspogingen, visnetten, ankerende schepen, hopperzuigers, explosie van (oefen)munitie etc. Daarnaast hebben ook natuurlijke processen een degraderend effect.

²² Zie ook Kok & Wijnen 2011, 54.

²³ Wijnen 2013.

Voorbeelden zijn slijpgeulen en zandtransport (door stroming) en oxidatie. Combinaties zijn mogelijk. Zo zal een wrak dat kapot getrokken is door een scheepsanker, versneld door getij en stroom desintegreren.

Naast de resten van militaire aard ('statisch' en 'dynamisch') zijn er de resten van civiele oorsprong ('defensief' en 'schade'). Hierover is betrekkelijk weinig bekend: afgezien van toevalsvondsten (resten van bombardementsschade, 'schatvondsten') is er tot nu toe geen sprake geweest van actief archeologisch onderzoek. Dat ligt anders voor de categorie 'Onderdrukking en verzet', en dan met name de voormalige (concentratie)kampen. In Vught, Amersfoort en Westerbork is door RAAP archeologisch onderzoek gedaan, in het laatste geval onder meer naar de inhoud van de afvalstort van het kamp. Er kwamen talrijke vondsten van civiele aard naar boven, die sterk de aandacht van het publiek trokken. Evenmin als gevechtsterreinen en zones van stellingen zijn de kampterreinen na de oorlog ongemoeid gelaten. In Vught, Westerbork en elders werden direct na de oorlog politieke delinquenten ondergebracht, en nog weer later Molukse (noodgedwongen) immigranten. Ook die groepen hebben (de Molukse bewoningsperiode duurde langer dan de andere bij elkaar) materialen en sporen achtergelaten, wat heeft geleid tot een 'gecontamineerd' bodemarchief ter plaatse. Uiteindelijk werd het grootste deel van de infrastructuur van de kampen opgeruimd.

Al met al kan worden geconcludeerd dat de vindplaatsen van modern oorlogserfgoed onderhevig zijn aan verschillende site-formatieprocessen, die de op het eerste gezicht gunstige condities voor archeologisch onderzoek – robuuste materialen, kort tijdsverloop sinds de eerste depositie – deels of grotendeels opheffen. Dit alles kan consequenties hebben voor de omgang met oorlogserfgoed vindplaatsen. Voor zover de wetenschappelijke potentie van een vindplaats wordt meegewogen in de waardering, zouden die vindplaatsen in aanmerking komen voor behoud *in* en *ex situ*, waarvan aan te nemen is dat de resten en sporen niet sterk gedegradeerd zijn, dat ze niet reeds lange tijd door munitieruimers en/of detectoramateurs zijn bezocht, en zich zoveel mogelijk in gesloten context bevinden. Te denken valt aan goed behouden scheeps- en vliegtuigwrakken, afvalkuilen en latrines, snel dichtgegooid loopgraven, schuttersputten, kelders en andere ondergrondse stellingen, en veldgraven. In hoeverre zulke veelbelovende vindplaatsen nog aanwezig zijn, is bij gebrek aan gedetailleerde inventarisatie niet bekend.

2.6 Wetenschappelijke betekenis van de archeologie van modern oorlogserfgoed

2.6.1 Ethiek en wet

Alvorens in te gaan op het heersende discours over de relevantie van de archeologie van modern oorlogserfgoed, besteden we kort aandacht aan enkele algemene kaders waarbinnen dit erfgoed wordt onderzocht en behandeld: de archeologische ethiek en de wet waaronder archeologen hun werk doen.

Wat de ethiek betreft, is het niet aan de individuele archeoloog om onderscheid te maken naar periode voor wat betreft het inhoudelijk belang. De toelichting op Basisprincipe 1: inhoudelijke competentie van de Ethische Code van de Nederlandse Vereniging van Archeologen (NVVA)²⁴ drukt het als volgt uit:

*Het principieel onvoorspelbare karakter van het archeologische erfgoed vergt echter een bijzondere, open opstelling. De inhoudelijk professionele archeoloog heeft dan ook een unieke verantwoordelijkheid tegenover collega's en samenleving in het beoordelen of en in hoeverre buiten programma's van eisen vallende periodes en aspecten toch onderzocht moeten worden. Vanuit zijn deskundigheid zal dit beginsel hem of haar bij twijfel ten voordele laten beslissen van de niet voorziene lagen, perioden en aspecten. Dat er daarbij sprake zal moeten zijn van proportionaliteit spreekt vanzelf.*²⁵

²⁴ De beroepscode van de European Association of Archaeologists (EAA) wijkt op de hieronder volgende punten niet wezenlijk af. Binnen de Nederlandse archeologie heeft een deel van de werkzame archeologen de ethische code van de EAA in plaats van de NvVA ondertekend.

²⁵ <http://www.nvva.info/>.

Daaruit vloeit het artikel 1.8 voort van de Gedragscode:

(De archeoloog)

- geeft gelijke aandacht aan alle aspecten en perioden van een vindplaats of object;
- heeft bij de uitvoering van archeologische werkzaamheden evenveel oog voor niet als wel in het onderzoeksprogramma gedefinieerde historische lagen en contexten (vindplaatsen) en aspecten (voorwerpen²⁶);
- beoordeelt, afhankelijk van omvang en aard, het belang;
- informeert opdrachtgever/collega's daarover, en zal trachten de kennis, het beheer en het behoud ervan te waarborgen.²⁷

De archeoloog is dus volgens deze – overigens niet door iedere Nederlandse archeoloog aanvaarde en evenmin verplichte –code²⁸ gehouden aan het serieus nemen van archeologie uit welke periode dan ook, met als enig voorbehoud 'dat er sprake moet zijn van proportionaliteit.' Dit voorbehoud is niet onbelangrijk, want het laat de nodige speelruimte over voor individuele beslissingen en daarmee voor discussie.

Vervolgens is er de wet. Begraven sporen en resten van potentieel cultuurhistorisch belang zijn opgenomen in de Monumentenwet 1988. Artikel 1 van die wet maakt geen uitzondering meer voor de archeologische resten uit de meest recente tijdvakken. Tot 2012 werd een 'vóór vijftig jaren-' grens aangehouden, waar de Tweede Wereldoorlog overigens al ruim twintig jaar binnen (of buiten) valt. Volgens de wet is er geen twijfel mogelijk dat archeologische resten, sporen en terreinen uit de genoemde periode, gesteld dat ze aan de criteria uit artikel 1 voldoen (1) vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde; 2) terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1) onder deze wet vallen, met alle consequenties van dien. In hoofdstuk 3 zal dit verder worden uitgewerkt.

Zowel het bovengenoemd ethisch principe als de Monumentenwet gaan uit van een ongeschreven basisprincipe, namelijk dat resten en sporen van menselijke activiteiten hoe dan ook bronnen van kennis over het verleden zijn, of dat in de toekomst kunnen worden. Vanuit zuiver archeologisch standpunt bekeken is er geen theoretisch onderbouwde reden om deze resten en sporen niet *in principe* te beschouwen als relevante kennisbronnen. Zij zijn immers concrete weerslagen van (al dan niet bewuste) handelingen in het verleden.

Dat geldt ook voor de in dit rapport behandelde resten en sporen, die in de bodem terecht zijn gekomen in een specifieke context: het voeren van een gewapend conflict, dan wel tijdens de voorbereiding daarop of na het afsluiten daarvan. Anders dan geschreven bronnen of beelden zijn zij direct verbonden met de plaats waar ze voor het laatst zijn gebruikt of behandeld, alvorens ze begraven zijn (geraakt) en voor onbepaalde tijd aan het oog zijn onttrokken. Het is deze context waarin voorwerpen en sporen relevant kunnen zijn voor kennis van het verleden, hoe gefragmenteerd of lokaal dat verleden ook mag zijn. Dit geldt zowel voor vindplaatsen op het land als onder water.

Kortom: in principe en in theorie doet het er niet toe, hoe lang geleden de ooit bruikbare, betekenisvolle objecten en de functionele, herkenbare ingrepen in de bodem zijn getransformeerd in archeologische resten en sporen. Wat vandaag wordt begraven of toegedekt, getuigt vanaf morgen van een reconstrueerbare handeling in een (zeer recent) verleden. Daarmee is niet gezegd dat alles van antropogene aard in de bodem van betekenis is voor de wetenschap. Het is aan de archeologische (en historische) gemeenschap om de wetenschappelijke relevantie van dit erfgoed vast te stellen, los van de betekenissen die de samenleving als geheel er aan geeft. In de volgende paragrafen zal dit nader worden uitgewerkt.

²⁶ Aan deze principiële eis zal in de praktijk lang niet altijd ten volle tegemoet kunnen worden gekomen, zeker niet bij de uitwerking.

²⁷ <http://www.nvva.info/>.

²⁸ Aan een herziening van de code wordt gewerkt; de status van de aangehaalde punten is op het moment van schrijven niet bekend.

2.6.2 Wetenschappelijke relevantie van de archeologie van modern oorlogserfgoed: onderbouwende argumenten

Een onderzoeksprogramma of onderzoeksthema's voor modern oorlogserfgoed in Nederland zijn nergens vastgelegd. Wel worden in verschillende publicaties mogelijke onderzoeksdoelstellingen voor de periode WOII benoemd:

- het verifiëren / aanvullen van de geschreven geschiedenis;
- bijdragen aan het reconstrueren van historische gebeurtenissen;

en meer in het bijzonder:

- Het reconstrueren van het verloop van gevechten, van het neerstorten van vliegtuigen of het vergaan van schepen;
- het geven van inzicht in het dagelijks leven op de gevechtsterreinen, in stellingen, legerplaatsen en kampen;
- het geven van inzicht in productie, logistiek, opslag en gebruik van militair materiaal.²⁹

In alle publicaties worden voorbeelden aangehaald van kenniswinst, opgedaan bij verschillende onderzoeken, zoals bij Kok en Wijnen.³⁰ Hierbij wordt wel aangetekend dat het gaat om 'bijvangst' en niet om resultaten van een vraaggestuurd specialistisch onderzoek. Het betreft dan ontdekkingen van sporen die in geen andere bron (verslag, kaart, luchtfoto) te vinden zijn, of details die invulling geven aan bekende of onbekende gebeurtenissen (de aanvliegroute van een neerstortende Amerikaanse bommenwerper bij Apeldoorn, resp. de schootsafstand van een Brits kanon bij Asten). Vondsten als een Tsjechische helm op het terrein van een munitiedepot bij Apeldoorn³¹, een Turks geweer bij Veldhoven³² of een lepel van de *Reichsarbeitsdienst* op het terrein van een luchtafweerstelling bij Schaarsbergen³³ worden aangehaald als voorbeelden van bijgestelde dan wel bevestigde verwachtingen op grond van andere bronnen.

In veel publicaties over het onderwerp wordt de inhoudelijke waarde van die andere bronnen – historische bronnen in woord en beeld – gerelativeerd en het subjectieve karakter ervan benadrukt: *'Officiële verslagen doen over het algemeen slechts beknopt verslag van gevechtshandelingen en zijn bovendien geschreven vanuit een bepaald perspectief, ooggetuigenverslagen zijn vaak gekleurd en missen het detail om handelingen te kunnen lokaliseren, terwijl foto's van feitelijke gevechtshandelingen zeer zeldzaam zijn. Bovendien zijn veel Duitse archieven tijdens de oorlog verloren gegaan'*³⁴ is een samenvatting die ook elders in vergelijkbare bewoordingen te lezen is.³⁵

Daar wordt het objectieve karakter van de archeologische resten en sporen tegenover geplaatst: *'De fysieke sporen van de oorlog zijn in veel gevallen de enige nauwkeurige en objectieve bron van informatie over wat zich op een bepaalde plek heeft afgespeeld'*³⁶; *'Wat ontbreekt in de huidige kennis over de recentere conflicten zijn objectieve gegevens over locaties en het verloop van de gevechtshandelingen'*³⁷; *'Archeologisch onderzoek naar resten van oorlog en geweld biedt een onafhankelijke blik op die gebeurtenissen'*³⁸.

De conclusie is dat *'Bodemvondsten dus een aanvulling kunnen vormen op historische bronnen en in sommige gevallen die bronnen zelfs corrigeren'*³⁹, of zelfs dat *'archeologie bij uitstek een discipline is die een bijdrage kan leveren aan de bestudering van het gewapend conflict'*⁴⁰.

*'Archeologisch onderzoek verfijnt het gekende en brengt het ongekende aan het licht. Het beeld zoals men het (...) voor ogen had, kan worden weerlegd, genuanceerd, aangevuld of bevestigd'*⁴¹.

Deze citaten kunnen met vergelijkbare worden aangevuld.

²⁹ O.a. bij Kok 2006, 6.

³⁰ Kok en Wijnen 2012, 77-79.

³¹ Kok e.a. 2013.

³² Van der Weerden 2009.

³³ Kok en Vos 2013.

³⁴ Kok en Wijnen 2012, 77.

³⁵ bv. Van der Schriek & Van der Schriek 2013, 5 en 8; Kok e.a. 2013.

³⁶ Kok en Wijnen 2012, 77.

³⁷ Van der Schriek & van der Schriek 2013, 9.

³⁸ Kok e.a. 2013.

³⁹ Kok en Wijnen 2013, 77.

⁴⁰ Kok e.a. 2013.

⁴¹ Van der Schriek & van der Schriek 2013, 35.

Tenslotte wordt het nut van conflictarcheologisch onderzoek ten behoeve van zichzelf aangehaald: het onderzoek draagt bij aan inzicht in de mate van degradatie van diverse materialen⁴² en kan 'methoden en technieken (helpen ontwikkelen) voor een gericht slagveldonderzoek'⁴³.

Gevechtsberichten
3-III - Y.R. J.

4 e *Brigade.*
III e *Regiment. inf.*
3 e *Bataljon.*
e *Compagnie.*
e *Eskadron.*
e *Afdeeling.*

GEVECHTSBERICHT van het gevecht op den 10 Mei 1940

1ste Bevel } waar
te } **Zie instructies wacht vliegveld Valkenburg.**
ontvangen. } van
om }

UITVOERING:

Alle gevechtsofstellingen waren bezet met alle (24)lt.Mitrs. en 3 Zw.Mitrs.volgens de gegeven instructies. De reserve is opgesteld in schuttersputten in de kleidam n.w. van de hangars (A 1 - A 3) en heeft eveneens stelling genomen in het vlakke land langs den rand van het nog niet gereed gekomen voorterrein ten w.van het eigenlyke vliegveld. Ten ca.2.40 is door my vliegtuiggeronk vernomen in de lucht boven het vliegveld. Van 2.50 - 3.20 is aan de voorgeschreven adressen hiervan telefonisch kennis gegeven door den officier-telefoonwacht,le.Lt.Tombroek,ongeveer a.v.(de notities zyn verdwenen.): "Vr.vliegtuigen boven vliegveld v.gehoord,die zich waarschyndlyk verplaatsen van Z.O.naar N.W.richting. Nationaliteit onbekend."

Alle instanties namen dit bericht zonder meer aan.wy zyn niet gealarmeerd.

N.B. Tijdsopgaven en plaatsnamen nauwkeurig en duidelijk in te vullen.

Afb. 2.4 Gevechtsverslag over 10 mei 1940 opgesteld door één van de eenheden op vliegveld Valkenburg (collectie Bosman, Military Legacy).

2.6.3 Kritische beschouwing van de onderbouwende argumenten

Zoals hierboven gezegd, is er geen gepubliceerde discussie over de wetenschappelijke waarde van conflictarcheologie, maar wordt door beoefenaars van deze discipline wel onderkend dat er andere meningen zijn over het onderwerp. Hoewel de verkondigers van die andere meningen – zowel historici als archeologen – niet bij name worden genoemd en niet worden geciteerd, wordt wel hun voornaamste argument weergegeven: 'alles is al bekend', 'er is een overstelpende hoeveelheid andere bronnen, waaraan archeologie weinig of niets toe kan voegen.' De relativering van deze opvatting is in 2.2 beschreven. Maar deze behoeft ook zelf weer relativering.

⁴² Kok & Wijnen 2013, 80.

⁴³ Van der Schriek & van der Schriek 2013, 4.

Afb. 2.5 Conventionele explosieven studiecollectie van de EODD, Soesterberg (bron: internet).

Er valt allereerst tegenin te brengen, dat te zeer de nadruk wordt gelegd op de subjectiviteit en de onvolledigheid van de historische bronnen, en de objectiviteit van het bodemarchief te zeer wordt benadrukt. Dat historische bronnen allerlei vormen van *bias* bevatten en daarom voortdurend bekritiseerd kunnen en moeten worden, is duidelijk, maar het is bepaald niet zo, dat die kritische beoordeling en bewerking van die bronnen niet plaatsvindt bij historisch onderzoek. Het inderdaad onbeschrijflijk omvangrijke bestand aan bronnen over recente conflicten bestaat niet alleen maar uit losse gegevens die (bedrieglijk) subjectief en lacuneus zijn en elkaar tegenspreken. Terecht wordt gesteld dat ooggetuigenverklaringen vertekend, foto's geënceneerd en kaarten onvolledig kunnen zijn maar dat geldt bepaald niet voor iedere bron, en zeker niet in gelijke mate. Bovendien zijn er syntheses en analyses te over waarin die verschillende bronnen al zijn vergeleken en getoetst en zijn gecombineerd tot een samenhangend, vaak zeer gedetailleerd verslag over gebeurtenissen op alle mogelijke niveaus⁴⁴. Dat geldt voor zowel de krijgshistorische aspecten in al hun facetten als voor de geschiedenis van bezetting en terreur. Ook het 'dagelijks leven van de gewone soldaat', vaak aangehaald als onderwerp dat zich bij uitstek door archeologisch onderzoek laat kennen⁴⁵, is in historische publicaties beschreven, samengesteld uit een grote hoeveelheid en verscheidenheid aan contemporaine bronnen. Dat geldt ook voor het onderzoek naar sporen van de Eerste Wereldoorlog in België en Frankrijk, dat vergeleken met de Nederlandse situatie veel meer en veel beter bewaarde resten ter beschikking heeft. De stelling: '(...) *battlefield archaeology has the power to illuminate the experience of the soldiers themselves. Through excavation we can tell the story of their lives with a surprising degree of intimacy. Archaeology (...) in contrast to history, which is often the story of kings and queens (...) tells the story of everyday life (...) trench excavation will rarely give you much insight into the minds of the Kaiser and Haig, but it will reveal the everyday life of the troops in extraordinary detail*'⁴⁶ geeft een sterk vertekend en zeer simplistisch beeld van de informatie die historisch onderzoek op alle mogelijke vlakken heeft opgeleverd, inclusief het 'dagelijks leven van de gewone soldaat', en een sterke overschatting van het beeld dat de archeologie van dat leven kan oproepen⁴⁷. De vulling van een loopgraaf of afvalkuil kan verrassende vondsten opleveren, maar zelden volkomen onverwachte, en ze vormen samen, ook in de beste condities, absoluut geen accuraat of volledig beeld van de manier waarop soldaten of concentratiekampgevangenen hun dagen doorbrachten. Dat deze 'bodenvondsten-van-alledag'

⁴⁴ Als voorbeeld een greep uit min of meer recente publicaties over de strijd in de Meidagen van 1940: Amersfoort en Kamphuis (red.) 2005, Bosman 1995, Van den Berg 2013, Kip, 2005, Topper 2010, Ruissen 2005.

⁴⁵ Van der Schriek & Van der Schriek 2013, 6.

⁴⁶ Robertshaw & Kenyon 201, 16.

⁴⁷ Winter 1978 en Holmes 2005 zijn goede voorbeelden van publicaties waarin de leefomstandigheden van (Britse) militairen in de Eerste Wereldoorlog gedetailleerd worden beschreven.

een sterke emotionele lading kunnen hebben, is een andere kwestie waarop hieronder zal worden ingegaan.

Niet alleen is de informatiewaarde van het historisch onderzoek in zijn algemeenheid zeer groot, het bodemarchief is allerminst 'nauwkeurig' of 'objectief'. Nauwkeurig is het alleen al niet in die zin, dat vrijwel nooit sprake is van een 'schoon' bodemarchief waarin alle sporen en artefacten *in situ* en in goede staat van conservering behouden zijn. Het bodemarchief is, voorzichtig uitgedrukt, niet minder lacuneus dan het totaal aan historische bronnen. 'Objectiviteit' tenslotte is een term die op het bodemarchief eigenlijk niet van toepassing is. Weliswaar is aan de vorming ervan geen bewuste opzet te pas gekomen om latere onderzoekers op een bepaald spoor te zetten (zoals bij menige, zij het bepaald niet iedere historische bron) maar het is beslist geen weergave van een objectieve *waarheid*. Het is op willekeurige wijze opgebouwd en daarna op willekeurige wijze gedeeltelijk afgebroken; de informatie die het bevat, is dus per definitie fragmentair en hoogst onvolledig. Wat er aan 'objectiviteit' rest, kan vervolgens geweld worden aangedaan door de interpretatie van de – per definitie subjectieve – onderzoeker.⁴⁸ Dat dit voor iedere archeologische vindplaats uit iedere periode geldt is een feit, maar in dit kader niet zeer relevant.

Wat betreft het aanvullen en corrigeren van op historische basis gevormde beelden door archeologisch onderzoek, moet op grond van de resultaten van het onderzoek in Nederland tot nu toe worden vastgesteld dat die zeer bescheiden van aard zijn, met name de 'correcties'.⁴⁹ De uitspraak dat *'dikwijls historische bronnen nodig zijn om fysieke sporen van de oorlog aan te duiden of om deze sporen in hun historische context te plaatsen. Vice versa kan archeologisch onderzoek sporen opleveren die nog niet bekend zijn binnen historisch onderzoek en daar ook richting aan geven'*⁵⁰ is een omkering van de feitelijke situatie. Voor het recente tijdvak geldt, dat de interpretatie van archeologische resten en sporen niet 'dikwijls', maar *altijd* afhankelijk is van historische bronnen, terwijl anderzijds geen historisch onderzoek over dit tijdvak in Nederland bekend is dat door archeologisch onderzoek is aangestuurd of wezenlijk is bijgesteld. De op basis van archeologische vondsten gemaakte reconstructies van gevechtshandelingen in de Grebbelinie wijken niet af van wat al bekend was uit historische bron; sterker, ze zijn daar (noodzakelijkerwijze) mede van afgeleid.⁵¹

Er zijn meer argumenten toe te voegen. Eén ervan is, dat men er tot nu toe niet in geslaagd is, om vorm te geven aan overkoepelende onderzoekthema's. Het onderzoek heeft tot nu toe lokale detailinformatie als kenniswinst opgeleverd. Synthese en analyse van de gecombineerde resultaten ontbreekt. Om de claim van de wetenschappelijke waarde van conflictarcheologie te ondersteunen, zouden zulke programma's wel moeten worden opgesteld. In verschillende publicaties wordt daar wel op aangedrongen, zoals in Kok e.a. 2013, met o.a. een pleidooi voor het bekijken van lange-termijnperspectieven van 'militaire landschappen'. Of zulke landschappen bestaan, is overigens de vraag: bij voorbeelden die wel zijn genoemd (Gennep⁵², Vechten⁵³) is meer sprake van incidenteel militair hergebruik van een locatie, na zeer lange tussenpozen, dan van een continu militair gebruik. Er is overigens wel sprake van militaire landschappen die zich in kortere perioden- enkele jaren tot enkele eeuwen – hebben ontwikkeld; de *Atlantikwall* en de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn de meest sprekende Nederlandse voorbeelden uit het recente tijdvak. Archeologisch onderzoek als

⁴⁸ In dit kader is het eerder aangehaalde voorbeeld van het baanbrekende slagveldonderzoek bij de Little Bighorn illustratief. Het gaat om een terrein waar in de ruim 100 jaar die tussen het gevecht van 1876 en de opgravingen vanaf 1983 zijn verstreken, uitvoerig is bezocht door souvenirjagers en al in een vroeg stadium het toneel is geweest van herbegravingen van gesneuvelde en het oprichten van monumenten, zodat het zeker geen onaangeroerd bodemarchief betreft. De resultaten van het onderzoek zijn gebruikt om aan te tonen dat het gevecht een minder heldhaftig verloop had gekend dan de populaire beeldvorming dat leerde. Die populaire beeldvorming was en is echter niet gebaseerd op historische bronnen – blanke overlevenden waren er niet en op de vele Indiaanse, vaak tegenstrijdige ooggetuigenverslagen werd lange tijd geen acht geslagen – maar op de fantasie van patriottische opiniemakers, die een vernietigende nederlaag alsnog in een heroïsche legende wilden transformeren. De archeologische reconstructie van het gevecht weerlegt, nog los van de methodologische problemen, niet zozeer een (onnauwkeurig) historisch verslag maar fictie.

⁴⁹ Kritische beschouwing van de bespreking van vondstmateriaal uit Westerbork (Schute en Wijnen 2012, 109-114) of van de Grebbeberg (Wijnen 2013), maakt duidelijk hoe betrekkelijk de feitelijke informatiewaarde (o.a. op het gebied van dateerbaarheid en interpretatie) van veel van dit soort objecten is.

⁵⁰ Van der Schriek & Van der Schriek 2013, 9.

⁵¹ Wijnen 2013, 51; De Boer e.a. 2013, 16. In de laatstgenoemde publicatie wordt, ondanks het feit dat ter plaatse van het onderzoek niet méér is gevonden dan vier onbepaalde granaatscherven en één Duitse patroonhuls, het vermoedelijk verloop van een lokaal gevecht beschreven.

⁵² Kok e.a. 2013.

⁵³ Kok e.a. 2013.

aanvulling op de goed gedocumenteerde (en zeer zichtbare!) bouwkundige resten kan zeker van waarde zijn; RAAP archeologisch adviesbureau heeft in dit kader al het initiatief genomen om een inventarisatie van begraven sporen van de *Atlantikwall* op te stellen. Het onderzoek zal door de Provincie Zuid-Holland wordt gesubsidieerd.

Een ander argument is, dat de bij archeologisch onderzoek gevonden materialen uit deze periode bepaald niet uniek zijn. De kans is klein, dat recente oorlogsbodenvondsten een intrinsieke bron van kennis kunnen vormen, zoals dat in de pre-, proto- en middeleeuwse archeologie het geval is⁵⁴. Afgezien van bijna alle oorlogsschepen en een enkel vliegtuigtype waarvan geen enkel exemplaar meer bestaat, museaal of vliegend, is er vermoedelijk geen enkel stuk militaire bewapening of uitrusting uit de Tweede Wereldoorlog waarvan niet vele, zo niet honderdduizenden of miljoenen complete en betrekkelijk gave exemplaren zijn overgebleven. Wapens, rollend materieel, vliegtuigen en uitrustingsstukken zijn nog lang na de oorlog in militair of civiel gebruik gebleven of langdurig opgeslagen en als dumpgoed verkocht. Er zijn grote museale collecties van zulke objecten en er is een immense kennis over vergaard. Een losse bodenvondst van een wapen, deel van een voertuig of uitrustingsstuk kan op zich weinig bijdragen aan de kennis over deze massaal geproduceerde objecten, hoe interessant het ook kan zijn om ze te bestuderen en hun voorkomen op een bepaalde locatie te documenteren.

Uiteraard kunnen de artefacten in een bepaalde context wel informatie verschaffen die, zoals eerder werd betoogd, historische informatie aanvullen. Meestal is dat in bevestigende zin, zoals Nederlandse patroonhulzen in een Nederlandse loopgraaf op de Grebbeberg, of Duitse en Britse helmen en resten van wapens in een dichtgegooid sloot bij Arnhem. In een enkel geval is de aanwezigheid van een object op een bepaalde plaats alleen door verdere studie verklaarbaar, maar aangezien het (tot nu toe) incidentele vondsten betreft, lijken de mogelijkheden om kenniswinst in meer algemene zin te boeken, gering. De inhoud van min of meer intacte scheeps- en vliegtuigwrakken *kan* een uitzondering vormen, vanwege de samenhang van de lading, uitrusting en persoonlijke eigendommen. Voorbeelden daarvan zijn tot nu toe echter niet bekend in Nederland althans niet vanuit regulier archeologisch onderzoek.⁵⁵ Daarnaast kunnen er uiteraard nog onontdekte plekken zijn, waar de samenhang van vindplaats en object zodanig is (en zo goed behouden) dat uitspraken kunnen worden gedaan op een fundamenteeler niveau. De vraag is, gezien de in 2.5 gemaakte opmerkingen over de degradatie van het oorlogsbodemarchief, hoeveel van dergelijke plekken er nog te vinden zijn⁵⁶. Zoals gezegd zijn de aard en kwaliteit van de meeste oorlogssporen nog niet geïnventariseerd, en heeft veel archeologisch onderzoek zich beperkt tot oppervlakteverkenningen. De geringe informatiewaarde van de tot nu toe onderzochte vindplaatsen moet mede in dat licht worden gezien. Een grondige inventarisatie zou noodzakelijk zijn om erachter te komen, waar nog min of meer onverstoord vindplaatsen met goed geconserveerde en in verband bewaarde sporen en resten verwacht zouden kunnen worden. Op gemeentelijk niveau zijn hier en daar zulke inventarisaties overigens al gemaakt.

Wat voor artefacten geldt, geldt ook voor aangetroffen sporen. Dikwijls wordt vastgesteld, dat archeologische sporen zich inderdaad daar bevinden, waar ze op een kaart of luchtfoto staan aangegeven. Dat is dan een bevestiging van het bestaande beeld, waarvan men zich kan afvragen in hoeverre die bevestiging noodzakelijk was voor de kennis van het betreffende spoor of terrein. Uiteraard kan men de inhoudelijke waarde van dat spoor pas helemaal zeker weten, als het archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, mede afhankelijk van de archeologische vraag die men van tevoren stelt⁵⁷.

⁵⁴ Zie voor een andere mening Kok en Wijnen 2012, 80.

⁵⁵ Een voorbeeld uit nabije wateren is HMS *Defence*, een WO1 pantsersdekruiser die onderging tijdens de Slag bij Jutland (1916). Volgens ooggetuigen desintegreerde het schip na een grote explosie. Het bleek echter intact op de bodem te liggen. Nader onderzoek leverde feitelijke informatie over oorzaak en proces van de ondergang op en verifieerde daadwerkelijk kaarten en verhalen over aspecten van de het gevecht.

⁵⁶ Zie Schute 2013, 61, voor de problematiek van de (niet t constateren) verticale stratigrafie in de afvalstort van Westerbork.

⁵⁷ Een omgekeerde situatie deed zich voor op de Grebbeberg, waar een Duitse loopgraaf uit 1944-45 eerst in het terrein, en daarna pas op een contemporaine luchtfoto werd vastgesteld; Kok & Wijnen 2011, 48.

Net als bij artefacten het geval is, komt het voor dat de vondst van een archeologisch spoor niet zozeer in tegenspraak is met een historische bron of die juist bevestigt, maar een eigen stukje informatie oplevert dat nergens beschreven is (of waarvan de beschrijving nog niet is ontsloten of verloren is gegaan). Een voorbeeld uit de Nederlandse praktijk zijn halfronde schuttersputten bij Oosterhout (N-B), die aan de Duitsers worden toegeschreven maar waarvan uiteindelijk de makers, de datering en het gebruik onzeker blijven, ook al door volkomen afwezigheid aan artefacten in de vulling van de sporen.⁵⁸ Het lijkt erop dat deze stellingen indertijd van weinig betekenis waren en/of slechts zeer kort hebben gefunctioneerd, waardoor ze niet zijn geregistreerd. In beide gevallen kan worden aangevoerd dat de archeologie weliswaar eigen informatie heeft opgeleverd, maar dat die slechts weinig toevoegt of verandert aan de relevante kennis over die plek in die tijd.

2.6.4 Attitude vakwereld

Bovengenoemde kritiek moet worden gezien tegen de achtergrond van het eerder vermelde gebrek aan inhoudelijke discussie over het onderwerp, en over de archeologie van de recenter perioden in het bijzonder. In het kader van het vigerende *wetenschappelijke* archeologische discours in Nederland wordt de relevantie van resten en sporen uit deze perioden zelden of nooit aan de orde gesteld. De historicus en archeoloog A. Carmiggelt publiceerde enkele jaren geleden een beschouwing over de bijdrage die de postmiddeleeuwse archeologie kan leveren aan de kennis van het verleden. Hij bracht daarin een hiërarchische ordening van verschillende vormen van kenniswinst aan waarbij de wisselende bijdragen van de archeologische en historische bronnen worden geïllustreerd.⁵⁹ Naarmate de geschreven en iconografische bronnen in kwantiteit en kwaliteit toenemen, wordt de waarde van de archeologische bijdrage geringer. Verder is er in zijn optiek een verschil tussen *geschiedschrijving* – het combineren en synthetiseren van informatie uit verschillende bronnen in een samenhangend historisch betoog – en *geschiedvorsing*: het inventariseren van bronnen waarbij alleen zaken als ouderdom, herkomst en inhoud worden vastgesteld. De archeologie van historische perioden beperkt zich veelal tot *vorsing* (wat hebben we allemaal waar gevonden) en resulteert vrijwel niet in (nieuwe) geschiedverhalen, mogelijk ook door het ontbreken van prangende onderzoeksvragen die de archeologie kan beantwoorden. Dit is volgens Carmiggelt ook de reden dat historici doorgaans archeologische onderzoeksresultaten niet of nauwelijks benutten. Zijn model is sindsdien niet verder besproken of uitgewerkt, wat opmerkelijk is, gezien het belang dat aan de historische archeologie wordt toegekend. Kennelijk zijn archeologen niet geneigd om alternatieve modellen naar voren te brengen, terwijl de discussie buiten de meeste historici om gaat. Zelden duiken archeologische resultaten op in historische studies, tenzij ze door historisch geschoolde archeologen geschreven zijn. Uitspraken over de relevantie van recente archeologie beperken zich dan ook meestal tot de opmerking dat er weliswaar veel historische bronnen zijn, maar de archeologie unieke, eigen informatie levert.⁶⁰

Het gebrek aan discussie vloeit mede voort uit het feit dat de Nederlandse opleidingstraditie door een pre- en protohistorisch perspectief wordt gedomineerd, met middeleeuwse archeologie als hekkensluiter. Archeologie van latere perioden valt buiten het universitair curriculum, afgezien van (onderdelen van) de maritieme archeologie.⁶¹ De aandacht van de meeste archeologen loopt, ruw geschat, tot 1700. Wat uit latere perioden dateert, is 'bijvangst' van de stadskern- en Malta-archeologie: het wordt meegenomen in de rapporten maar bereikt zelden of nooit de synthese. Wat dit betreft is in de Monumentenwet een grens verruimd (de bekende vijftig jaar) die in de praktijk nooit is benaderd, laat staan overschreden. Dat dit alles een volwassen, breed gedragen uitwisseling van gedachten en theorieën over het onderwerp in de weg staat, is duidelijk.

⁵⁸ Roessingh & Blom 2012, p. 238-240.

⁵⁹ Carmiggelt 2006.

⁶⁰ Zie Orser 2009.

⁶¹ Navraag bij hoogleraren van de archeologische faculteiten in Leiden, Groningen en Amsterdam (2x) in het kader van dit onderzoek leerde dat in de eerste twee faculteiten geen recente archeologie wordt onderwezen en aan de UvA alleen in het kader van onderzoek binnen de gemeente Amsterdam. De VU gaf aan dat in de toekomstige samenwerking met de UvA (ACASA) aandacht zal worden besteed aan recente archeologie, inclusief conflictarcheologie (mededelingen H. Fokkens, D. Raemaekers, J. Gawronski en N. Roymans, oktober-november 2013). WOII-archeologie is wel een onderzoeksthema bij de Saxion Hogescholen (HBO-opleiding archeologie) en er wordt bij Erfgoedstudies (Leiden, VU) aandacht aan besteed.

2.6.5 Korte beschouwing van attitudes in buitenlandse literatuur

De Nederlandse ontwikkeling op het gebied van de archeologie van modern oorlogserfgoed kan niet los worden gezien van wat er in het buitenland aan ervaringen en gedachtenvorming is opgebouwd. Hoewel hier niet de gelegenheid is om een uitvoerige bespreking te geven van (recente) buitenlandse literatuur, kunnen enige voorbeelden hier wel worden genoemd. Daarbij is onder meer gebruik gemaakt van de literatuurlijst in Van der Schriek & van der Schriek 2013. De meeste buitenlandse publicaties die daarin worden genoemd, dateren uit de periode 2000-2010.; G. Moshenska⁶² geeft in een beschouwing over ethische kwesties in het veld van de *conflict archaeology* een kort commentaar op de, volgens hem vigerende, aandachtspunten van het recente oorlogsonderzoek, waarbij de Engelse situatie centraal staat. Hij onderscheidt drie hoofdthema's: traditioneel bodemonderzoek, door archeologen uitgevoerd in het kielzog van amateurs op voornamelijk WOI-gevechtsterreinen; min of meer antropologisch geïnspireerde studies van materiële cultuur, en als derde onderzoek in het kader van en ten behoeve van archeologische monumentenzorg. Hij concludeert:

*The archaeology of modern conflicts is a young and vibrant field of study with a startling degree of interdisciplinary collaboration, a prominent media presence and the promise of new directions and focuses in the near future. Within the field of general archaeology it still sits somewhat uncomfortably but this is beginning to change, particularly with the growing emphasis on issues such as site formation processes and artefact typologies (...) Nevertheless conflict archaeology still fits most comfortably within a heritage resource management model and, I would argue, public and community archaeology (...) The comparative youth of the discipline might explain, if not justify, the paucity of critical studies of its foundational theories and methodologies.*⁶³

Twee van door hem aangehaalde bronnen (Schofield 2005 en Saunders 2008) bevestigen in grote lijnen zijn constatering. De publicatie *Combat Archaeology* (Schofield 2005) betreft in feite maar zeer ten dele archeologie in engere zin: het uitvoeren van archeologisch bodemonderzoek en het analyseren van de resultaten. (...) *for me, archaeology isn't a thing (as in, 'what can archaeology tell us?') but a way of looking at the past'*, stelt Schofield.⁶⁴ Hij incorporeert dan ook bouwhistorie, het 'sociale leven van artefacten' en de verschillende betekenissen van het (militaire) landschap in de archeologische benadering.

Ook bij Saunders ligt de nadruk op de materiële cultuur van het leven in en om de loopgraven en de verschillende betekenissen van voorwerpen in verschillende situaties; zijn invalshoek is sterk antropologisch bepaald. Wel houdt hij zich meer dan Schofield bezig met het primaire archeologische proces, vooral in de vorm van bodemonderzoek van WOI-slagvelden in Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Hij gaat daarbij in op de kenniswinst van archeologisch onderzoek: *'(the excavations) have shown the information retrieved by professional archaeologists is more accurate, detailed and nuanced than that what can be gained only by looking at trench maps and aerial photographs in a more traditional military history approach (...) (such details) can add new insights into the conduct and human cost of particular battles at specific locations, and clarify ambiguities that are beyond the abilities of other kinds of investigation to resolve.'*⁶⁵ Hierbij kan worden aangetekend dat de "traditioneel militair-historische benadering" méér omvat dan de bestudering van foto's en kaarten, en dat de betreffende sporen zonder het gebruik van die foto's en kaarten vermoedelijk nooit zouden zijn gevonden en met aanzienlijk meer moeite zouden zijn geïnterpreteerd, wat Saunders zelf ook wel aangeeft.⁶⁶

Net als in de eerder genoemde Nederlandse publicaties wordt de unieke bijdrage van de archeologie bij zowel Saunders als Schofield gesteld tegenover het niet-objectieve en lacuneuze karakter van de geschreven bronnen, zij het met de erkenning dat ook de historische bronnen beslist een eigen waarde hebben.⁶⁷ Het blijft echter ook in de door hem aangehaalde praktijkvoorbeelden onduidelijk welke specifieke 'ambiguities' van het historisch onderzoek door het

⁶² Course coordinator Archaeologies of modern conflict, University College London, Institute of Archaeology.

⁶³ Moshenska 2008, 161.

⁶⁴ Schofield 2005, 28.

⁶⁵ Saunders 2008, 172.

⁶⁶ Zie voor de postprocessuele benadering van met name Saunders ook Van der Schriek en van der Schriek 2013, 6-7.

⁶⁷ Schofield 2005, 28-30; Saunders 2007, 31-32.

archeologisch onderzoek zijn opgelost. De *potentie* van dat archeologisch onderzoek wordt sterker benadrukt dan de resultaten.

Wat tevens opvalt in de genoemde Britse publicaties – veel sterker dan in de Nederlandse – is de nadruk op een min of meer *morele* legitimering van het onderzoek naar (met name) WOI-en WOII-resten. Het identificeren, bergen en eren van stoffelijke resten van gesneuvelden wordt als belangrijke *archeologische* taak gezien, waarvan de waarde echter de wetenschappelijk-forensische overstijgt.⁶⁸ Hierbij moet worden aangetekend dat in het Verenigd Koninkrijk de gravendienst van de overheid niet, zoals in Nederland, het primaat heeft bij het bergen van stoffelijke resten.

Moreel-emotioneel gefundeerd is ook Saunders' antwoord op de (in veel publicaties in vergelijkbare bewoordingen gestelde⁶⁹) retorische vraag: *'Why do we need an archaeology of the First World War? What can it tell us that we do not already know?'* Zulke archeologie is *'not simply the excavating of battlefields, but an way of connecting with our own recent ancestors, of finding and identifying the fallen, of understanding the war from the soldier's (and civilian's) perspective, of making physical (and emotional) contact with the landscapes they carried, touched and lost'*.⁷⁰ Zijn de hier genoemde auteurs vertegenwoordigers van een (in Nederland dominante) Engelse-theoretische benadering, het moreel-emotionele aspect speelt ook sterk bij de Duitse auteur Theune in haar beschrijving van onderzoek in concentratie-, krijgsgevangen- en vernietigingskampen uit de nationaalsocialistische periode.⁷¹ Zij stelt dat *'archaeological finds will therefore play an important role in the instruction of Young people in the future, ensuring that memorial sites and places of remembrance continue to be places of learning and historical-political education about National Socialism'*⁷² en *'Excavations of these sites (nl. 'vergeten' subkampen van concentratiekampen) help bring the scenes of the National Socialist crimes back into public memory.'*⁷³

Politieke lading in dit kader heeft ook de opmerking van Orser: *'In such cases, the cause of the capitalist project is often hidden behind the mask of terror, but it is this concealed character that gives the archaeology its immediacy and its profound significance in unmasking injustice.'*⁷⁴

Archeologisch onderzoek dient, met andere woorden, te worden ingezet uit min of meer (cultuur)politieke overwegingen. In Polen is dit, volgens Theune, overigens nog in sterkere mate het geval, zij het dat men daar ook interesse heeft voor sporen van misdaden die onder het Stalinistische regime tijdens en na de oorlog zijn begaan.

Het is in dit verband zinvol om terug te keren naar de eerder genoemde publicatie van Moshenska. Hij stelt een aantal vragen, die weliswaar in de eerste plaats betrekking hebben op de ethische omgang met menselijke overblijfselen, maar ook van toepassing zijn op de kwestie: in hoeverre kunnen en mogen archeologische vondsten en studies worden gebruikt als moreel-emotioneel middel om een politieke agenda vorm te geven? We noemen:

- *When is it acceptable to investigate events and produce data that survivors and descendent communities might be reluctant to confront for personal, political or intellectual reasons?*
- *In what circumstances is it acceptable for archaeologists to apply explicit political agendas to their methods and results in modern conflict archaeology?*
- *To what extent are archaeologists responsible for the social and political tension and/or conflict resulting from the research process or its findings?*⁷⁵

⁶⁸ Bv. Saunders 2008, 173-174.

⁶⁹ Bv. Schofield 2005, 28.

⁷⁰ Ibidem, 30.

⁷¹ Theune 2013.

⁷² Ibidem, 243.

⁷³ Ibidem, 248. Hier kan worden verwezen naar de vaak aangehaalde opgraving in Rathenow (Land Brandenburg) in 2004, waar een subkamp van Sachsenhausen lag. Het bestaan ervan werd door de inwoners ontkend of gebagatelliseerd. De opgravingen toonden het bestaan ervan aan, of liever: bevestigden het bestaan ervan, want het kamp was wel degelijk uit andere bronnen bekend. Dat de opgravingen het kamp weer onder de publieke aandacht brachten, is evident, maar aan de bekende feiten voegden ze weinig toe (Kolen z.j.).

⁷⁴ Orser 2009, 124.

⁷⁵ Moshenska 2008, 170.

Het zijn vragen die ook gesteld kunnen en moeten worden in de Nederlandse situatie, zeker gezien het belang van de maatschappelijke aspecten die, zoals hierboven beschreven, algemeen aan het archeologische onderzoek van modern oorlogserfgoed worden toegekend.

De benadering van de archeologie van modern oorlogserfgoed in het buitenland is, kortom, voor een deel dezelfde als in Nederland. Vermoedelijk is, gezien de voorsprong van met name de Engelse theorievorming op dit punt, de Nederlandse daar deels van afgeleid. De waarde van historische bronnen wordt onderkend maar sterk gerelativeerd, de bijdrage van de archeologie, met name waar het gaat om 'het alledaagse leven van de gewone soldaat' of de burger-in-oorlogstijd, wordt sterk benadrukt. Sterker dan in Nederland het geval is, wordt archeologie in postprocessuele zin opgevat, met name in Engeland, waar het onderzoek dienend is aan betekenisgeving, herinnering en emotie. In Midden- en Oost-Europa lijkt een tendens gaande om archeologisch onderzoek in te zetten voor het in herinnering brengen en houden van politieke terreur.

2.7 Maatschappelijke betekenis

2.7.1 Maatschappelijke omgevingsanalyse: rollen van andere partijen

Gezien de vraagstellingen van het project is al het bovenstaande beschouwd vanuit een archeologisch perspectief en heeft het betrekking op de omgang van archeologen met dit erfgoed. Wat modern oorlogserfgoed betreft (in ieder geval in de Nederlandse situatie), hebben zij echter lang niet altijd het primaat bij het openen van wat zij als 'bodemarchief' beschouwen, zoals dat doorgaans het geval is bij resten uit andere perioden. Andere belangen – zoals veiligheid en piëteit ten opzichte van stoffelijke resten van mensen van wie de nabestaanden in veel gevallen nog in leven en achterhaalbaar zijn - prevaleren dan boven het vergaren van historische kennis of het volgens archeologische maatstaven bergen van kwetsbare vondsten. Er spelen dus andere partijen mee, in een dominantere rol. In hoeverre de opvattingen van archeologen door deze andere partijen worden gewaardeerd en hun ervaring wordt benut, is niet duidelijk.

Dat geldt ook voor het traject ná het archeologisch onderzoek: het benutten van de kennis die is opgedaan bij het archeologisch onderzoek en van de presentatiemogelijkheden van het vondstmateriaal. Hieronder volgt een overzicht van de maatschappelijke partners en een analyse van hun betekenis voor de archeologie van modern oorlogserfgoed. In aanvulling op dit overzicht is in bijlage 1 een inventarisatie weergegeven van maatschappelijke belanghebbenden voor modern oorlogserfgoed.

2.7.2 Opsporing en opruiming Conventionele Explosieven

Uit veiligheidsoverwegingen zal een vindplaats met een militair karakter in veel gevallen eerst worden onderzocht door experts op het gebied van explosievenruiming, hetzij afkomstig van commerciële bedrijven hetzij vanuit het ministerie van defensie. Achtergelaten munitie, blindgangers en niet-afgeworpen bommen vormen ook na tientallen jaren nog riskante bodemvondsten. Hierbij moet worden aangetekend dat steeds meer archeologen op basis niveau geschoold zijn in het omgaan met explosieven en in een zeldzaam geval werkzaam zijn bij een OCE-bedrijf. Ongelukken met explosieven of munitie in het kader van archeologisch onderzoek zijn niet bekend, ook niet uit de tijd dat archeologen met zulke 'toevalsvondsten' nonchalant omsprongen dan tegenwoordig. Toch blijft voor de archeoloog bij OCE-onderzoek voorafgaand aan een archeologisch onderzoek weinig anders over dan het (soms) meekijken over de schouder van de explosievenexpert. De geruimde munitie en explosieven krijgen daardoor zelden of nooit de status van inhoudelijk relevante bodemvondst. Voor afgevuurde patroon- en granaathulzen kan dat anders liggen.

2.7.3 Vuurwapens

Vanouds heeft Nederland een sterk restrictief beleid ten aanzien van het mogen voorhanden hebben van vuurwapens. Zo is de Vuurwapenwet 1919 beduidend strenger dan vergelijkbare wetgevingen in Duitsland en België. Dit beleid is met de Wet Wapens & Munitie (WWM) in recente tijd nog verder aangescherpt. Het algemene streven is het toestaan van het voorhanden hebben van wapens zo veel mogelijk terug te dringen. Vergunningen worden alleen onder strenge voorwaarden verleend. Machtigingen voor de zwaarste categorieën worden vanuit het Ministerie van Justitie al vrijwel niet meer afgegeven. Dit heeft zijn weerslag op de omgang met wapentuig uit archeologische context. Vrijwel geen enkel archeologisch depot, uitvoerder, museum of restaurator heeft een vergunning voor

het voorhanden hebben van wapens, ook niet op tijdelijke basis en ook niet als het wapen (meestal: de slecht bewaarde en incomplete resten daarvan) op geen enkele manier meer geladen of afgevuurd kan worden. en daardoor een veiligheidsrisico vormt. Voor de OCE bedrijven is er wel een dergelijke regeling. Maar hier is het vooral als tijdelijk middel om gedurende de periode tussen opgraving en overdracht tot vernietiging gedekt te zijn.

Gevonden wapens zullen na ontdekking altijd onderzocht worden op de aanwezigheid van munitie. Een wapen dient immers altijd als geladen te worden beschouwd, tenzij het tegendeel duidelijk is. Na berging worden daarom wapens indien mogelijk geopend. Lukt dan niet dan blijft de gevaarlijke status gehandhaafd en wordt het net als conventionele explosieven behandeld en afgevoerd ter vernietiging.

Wapens kunnen een wetenschappelijke waarde hebben. Het is echter de vraag of de gemiddelde archeoloog, maar ook politieman of OCE-medewerker altijd in staat is dat te kunnen beoordelen. De waarde kan liggen in de mogelijkheid om onderzoeksvragen te beantwoorden, maar daarnaast kan er ook een intrinsieke waarde zijn, omdat het bijvoorbeeld zeldzame wapens, typen of varianten betreft.

Afb. 2.6 In Gorinchem opgebaggerde Nederlandse wapens uit de meidagen van 1940 (foto via M. Veen, Gorinchem).

2.7.4 Gevaarlijke stoffen

Gevaarlijke stoffen zijn elementen waar steeds vaker bij archeologisch onderzoek serieus rekening mee moet worden gehouden. Het is duidelijk dat bij modern oorlogserfgoed er een verhoogde kans is op het aantreffen hiervan. De aanwezigheid van gevaarlijk stoffen is een hindernis voor archeologisch onderzoek. Net als bij OCE zal er samenwerking nodig zijn om gevaren te verminderen bij uitvoer van onderzoek, sanering van terreinen te kunnen bewerkstelligen met een minimum verlies aan archeologische waarden.

Explosieve stoffen zijn daar tevens een exponent van. Springstoffen zelf, zijn als chemische combinatie naast potentieel explosief ook vaak milieuvervuilend. Het is een belangrijke reden waarom bij OCE er verplicht handschoenen worden gedragen. In voer-, vaar- en vliegtuigen worden minerale oliën verbruikt. Om het oorlogsmaterieel gaande te houden was er constante aanvoer en opslag van brandstoffen en smeermiddelen nodig. Niet alleen op de slagvelden, maar ook op verzamelplaatsen en langs de aanvoerroutes is het aan te treffen.

Veel van het oorlogsmaterieel kent potentieel brandgevaarlijke elementen. Om dit te beheersen is er veelvuldig gebruik gemaakt van asbest als brandwerend materiaal. Voorbeelden hiervan zijn in remvoeringen, bij motorblokken of in de romp en vleugels van vliegtuigen.

Een laatste voorbeeld dat vaak genoemd wordt, is het stralingsgevaar van boordinstrumenten in met name vliegtuigen. Het betreft hier lichtversterkend materiaal dat op wijzers en wijzerplaten is

aangebracht. Waar in alle voorgaande gevallen milieu- of omgevingsdiensten of milieukundigen volstaan, dient in het laatste geval de stralingsdienst te worden betrokken. Zeker is dat archeologen in de omgang met gevaarlijke stoffen niet geschoold zijn.

2.7.5 Menselijke resten

Archeologen zijn gewend in het documenteren en bergen van menselijke resten in hun context. Het grafbestel is al zo lang een onderzoeksonderwerp als dat de wetenschap archeologie oud is. De ethiek in de omgang met de resten van mensen uit recente tijden van wie de naam nog bekend is, en in sommige gevallen het exacte moment waarop en hoe ze zijn omgekomen, is volkomen anders. De Wet op de Lijkbezorging geeft specifieke regels aan, en het gewoonterecht is in gang gekomen waarbij oorlogsslachtoffers worden geclaimd door de Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht (BIDKL). Door het alleenrecht van de BIDKL om oorlogsslachtoffers te bergen wordt de archeoloog de mogelijkheid ontnomen specifieke vragen in een PvE te beantwoorden. In hoeverre er daadwerkelijk essentieel informatieverlies optreedt, is een nog onbeantwoorde vraag, mede doordat archeologen niet bij de feitelijke berging van stoffelijke resten worden toegelaten.

2.7.6 Erfgoedmanagers en historici

Een heel andere groep belanghebbenden heeft geen invloed op het proces voorafgaand aan het archeologisch onderzoek, maar zou gebruik kunnen maken van de resultaten ervan. Het bergen en documenteren van resten en sporen is immers geen doel, maar een middel om tot kennis te komen en die te delen.

Er is geen overzicht van de plaatsen waar archeologische oorlogsvondsten worden getoond in een museale context. Bekend is de vitrine met vondsten uit Eindhoven in de nieuwe afdeling Nederlandse archeologie in het Rijksmuseum van Oudheden, in het Bevrijdingsmuseum Zeeland in Nieuwdorp en in het Airbornemuseum in Oosterbeek. In Nieuwdorp en Oosterbeek zijn het vondsten die zeker niet bij regulier archeologisch onderzoek zijn gedaan. Verder worden vondsten getoond uit doorgangskamp Westerbork in het gelijknamige Herinneringscentrum. De indruk bestaat, dat andere vondsten slechts incidenteel worden getoond. Kok en Wijnen (2012) doen suggesties voor het publiek toegankelijk maken van de soms vele voorwerpen die in de verschillende (archeologische) depots liggen opgeslagen.⁷⁶

In hoeverre historici en andere schrijvers over oorlogsgeschiedenissen gebruik maken van de resultaten van archeologisch onderzoek uit de betreffende periode, is evenmin bekend. Bij het onderwerp betrokken archeologen incorporeren wél archeologisch onderzoek in bredere historische verbanden, zoals R. Kok in *Archeologie van de Tweede Wereldoorlog in Overijssel* (2010).

2.7.7 Amateurs

Een belangrijke rol bij het opgraven, en in sommige gevallen onderzoeken, van oorlogserfgoed spelen amateurs. Daarbij is een onderscheid te maken tussen amateurs met een primair historische belangstelling en een meer commerciële belangstelling – opgegraven artefacten kunnen geld opbrengen. Een deel van de eerste groep werkt in redelijke harmonie samen met defensiepersoneel en professionele archeologen; een ander deel en de tweede groep opereert doorgaans individueel en anoniem met behulp van een metaaldetector en is zeer goed op de hoogte van locaties waar zich oorlogserfgoed (gevechtsterreinen, vroegere stellingen, opslagplaatsen, kampen) in de bodem kan bevinden. Deze amateurs leggen eigen verzamelingen aan en/of verkopen hun vondsten op de militariemarkt. Dat velen van hen met hun werk niet naar buiten treden, heeft te maken met het vaak illegale karakter ervan: het zonder toestemming betreden van terreinen, het bergen van munitie en (onderdelen van) wapens, en doms het schenden van veldgraven. Hun contacten met de reguliere erfgoedzorg en met medewerkers van Defensie zijn dan ook zwak ontwikkeld.

Andere amateurs opereren in verenigingsverband. Zij houden zich (al langer dan professionele archeologen) bezig met het lokaliseren en bergen van vliegtuig- en scheepswrakken. Bij deze

⁷⁶ Twee van de auteurs van dit rapport (Bosman en Van Ginkel) trachten al sinds 2006 vergeefs belangstelling te wekken bij verschillende musea voor een tentoonstelling over het onderwerp, wat te denken geeft over de populariteit van het onderwerp bij deze instellingen. Van de honderd voorwerpen in de tentoonstelling 'De Tweede Wereldoorlog in 100 voorwerpen' die in januari 2014 in de Kunsthal in Rotterdam te zien was, was er één bodemvondst opgenomen.

groepen is wel sprake van contacten met erfgoedzorgers, maar vooral met medewerkers van Defensie. Vooral degenen die zich met vliegtuigwrakken bezighouden, nemen ook initiatieven om de vondsten aan het publiek te tonen, soms tijdelijk bij exposities of evenementen, soms duurzaam in de vorm van een monument of museum.

2.7.8 Algemeen publiek

Het 'brede publiek', vooral het lokale publiek, is meestal geen participant bij het onderzoek maar kan wel profiteren van de openbaarstelling van de resultaten. Het is algemeen geaccepteerd dat publieksvoorlichting een belangrijk nevendoeel is van archeologisch bodemonderzoek. Het afleggen van verantwoording van besteed (publieks)geld, het creëren van matschappelijk draagvlak en de missie van de onderzoeker, het betreffende instituut of bedrijf spelen hierbij een rol.

Hoewel het buitengewoon lastig is om greep te krijgen op de mate van publieke belangstelling voor archeologie, is ontegenzeggelijk sprake van een 'vast publiek' voor archeologische activiteiten, en zeker ook voor activiteiten die de oorlog betreffen. Boeken, routes, rondleidingen, lezingen, tijdelijke en permanente exposities maken deel uit van het aanbod aan publieksinformatie.⁷⁷ Over de mate waarin van deze voorzieningen gebruik wordt gemaakt, zijn geen gegevens voor handen, wat gezien de korte periode dat het onderzoek in Nederland gaande is, niet vreemd is. Het treffendst zijn wellicht de monumenten die op verschillende plekken zijn opgericht ter nagedachtenis aan vliegtuigcrashes, waarbij gebruik is gemaakt van (meestal niet onder professionele supervisie) opgegraven wrakresten.⁷⁸

Het publiek speelt, zoals gezegd, niet of nauwelijks een actieve rol. 'Community archaeology', waarbij publiek actief wordt uitgenodigd en aangemoedigd om een bijdrage te leveren aan onderdelen van het archeologisch werk, is in Nederland nog niet wijd verbreid. In het kader van WOII-onderzoek is hiermee wel een eerste aanzet gegeven bij het uitzoeken van materiaal dat in Westerbork werd aangetroffen.⁷⁹

In paragraaf 2.7 werd al gesteld dat, in tegenstelling tot de wetenschappelijke betekenis, de maatschappelijke betekenis van modern oorlogserfgoed algemeen wordt erkend. Er is de laatste jaren regelmatig aandacht voor het onderwerp in de media⁸⁰ en in verschillende gemeenten en provincies is het op de lokale of provinciale onderzoeksagenda geplaatst. Vooral het onderzoek in voormalige concentratie- en vernietigingskampen in binnen- en buitenland (Amersfoort, Vught, Westerbork, Sobibór) staat in de belangstelling. Voor een zo jonge discipline is die belangstelling opvallend. Er zijn wel sociaal-psychologische oorzaken gesuggereerd, zoals het wegvallen van ooggetuigen waardoor er behoefte komt aan andere, 'authentieke' getuigenissen.⁸¹ Anderzijds is wel opgemerkt dat vooral de WOII-sporen sterk de aandacht trekken doordat ze (nog) verbonden zijn met een zeer recent verleden waaraan nog een sterke collectieve herinnering verbonden is.⁸² Een derde verklaring wordt gegeven door Van der Schriek en Van der Schriek (2013, 9), mede afgeleid van andere publicaties: *'De authentieke relictten uit een oorlog hebben een grote zeggingskracht. De gebeurtenissen uit een oorlog worden teruggebracht naar een kleine, herkenbare en vooral menselijke schaal. Deze artefacten hebben niet alleen een historische maar ook een emotionele waarde. De archeologie kan een belangrijke bijdrage leveren aan de huidige beleving van een voormalig slagveld'*. Dat lijkt gezien de publieke belangstelling, nog in sterkere mate te gelden voor onderzoek in voormalige concentratie- en vernietigingskampen. Stellig wordt hier de fascinatie voor het ontdekken van iets wat lang verborgen is geweest – de historische sensatie van de archeologische vondst – gecombineerd met de fascinatie die in brede kringen voor de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolgning leeft.⁸³ Daaraan kan worden toegevoegd: de fascinatie van velen

⁷⁷ Kok en Vos 2013, 53-58.

⁷⁸ O.a. bij Jaarsveld (Van Ginkel en Verhart 2009, 319) en Speers (Peerbolte 2005, 16).

⁷⁹ Schute 2013.

⁸⁰ Tijdens het afronden van de conceptversie van dit rapport verschenen alleen al in De Volkskrant uitgebreide, geïllustreerde artikelen over de berging van een Duitse mijnenlegger in het Veerse Meer (16/12/2013) en onderzoek naar concentratie- en vernietigingskampen (4/1/2013); het laatste onderwerp was kort daarvoor in een actualiteitenprogramma van de publieke omroep behandeld.

⁸¹ Kok & Wijnen 2012, 83.

⁸² Van Ginkel & Verhart 2009, 306.

⁸³ In dit verband kan de (niet-archeologische) vondst van een doos met knikkers, volgens de eigenares vroeger eigendom van Anne Frank, worden genoemd; de bekendmaking en presentatie ervan trok in februari 2014 sterk de aandacht in de grote landelijke media. Minder bekend zijn fragmenten van een barak die in Westerbork worden bewaard en waar 'Anne Frank kort zou hebben gewerkt' (Kok & Wijnen 2012, 73).

voor wapentuig en explosieven en (enigszins morbide) voor stoffelijke resten, niet te verwarren met een – vaak lokaal sterk beleefde – empathie voor gesneuvelde militairen van wie de resten na zoveel jaren worden gevonden en, liefst geïdentificeerd, alsnog een waardige laatste rustplaats krijgen. Deze verschillende betekenissen voor verschillende personen kunnen heel goed met elkaar samengaan. Ze versterken de belangstelling voor het onderzoek op zich en vooral voor de daarbij gevonden artefacten die, doordat ze getuigen van een dramatische handeling op een bepaalde plek, een brug slaan tussen heden en verleden en mogelijkheden bieden tot identificatie van de vinder/bekijker met de vorige gebruiker⁸⁴.

In veel recente publicaties wordt dan ook sterk de nadruk gelegd op dit maatschappelijk aspect van het onderzoek en gewaarschuwd tegen een te eenzijdige wetenschappelijk-inhoudelijke benadering, zoals in Kok & Vos 2013 (41): *'De sporen kunnen en mogen niet alleen gezien worden als onderzoeksobject. Aan (plekken met) oorlogssporen kunnen naast een wetenschappelijke betekenis ook een educatieve/recreatieve, symbolische of emotionele betekenis worden toegekend.'* Als knelpunt wordt benoemd: *'Beoordeling (nl. van de wetenschappelijke potentie) gebeurt door de expert en gaat voorbij aan maatschappelijke betekenis van oorlogserfgoed.'* De expert in kwestie – de archeoloog – dient zich dus bewust te zijn van deze andere, maatschappelijke betekenissen. Schute (2013, 72) haalt de Zweedse archeoloog Holtorf, aan, die betoogt dat *'archeologen het best een tweeledige rol vervullen: enerzijds het genereren van kennis; anderzijds het vertellen van metaverhalen, die hij typeert als verhalen die ons iets vertellen over wie we zijn als mens, verhalen die een betekenis geven aan het leven. Hoe recenter het object van onderzoek, hoe groter de persoonlijke betrokkenheid van mensen die nu nog leven, hoe krachtiger de metaverhalen en hoe groter het (mogelijk) positieve effect op de mens, die daardoor meer betrokken raakt bij zijn of haar geschiedenis en leefomgeving.'*

Dit lijkt enerzijds te impliceren dat de archeoloog op basis van zijn verworven kennis zijn (meta)verhalen vertelt, wat altijd al het geval is geweest maar waaraan nu een sociaal-bindend element wordt toegevoegd. Anderzijds houdt deze opvatting in, dat archeologie van het recente verleden – waar uit andere bron al veel over bekend is – zich bij uitstek leent voor deze 'vormende' rol van de archeoloog,

Dit maatschappij- en publieksgerichte aspect van de archeologie wordt in algemene zin verlangd in het befaamde Artikel 9 van het Verdrag van Malta, al wordt in het midden gelaten of de individuele archeoloog ook verantwoordelijk is voor het uitdragen van de resultaten van het onderzoek. Dwingender is in dit opzicht Artikel IV van het handvest van de NVvA, *Archeologen doen actief aan voorlichting, educatie en participatie.*

Er zijn wel opmerkingen te maken over het belang van deze belevingswaarde(n) van archeologisch oorlogsmateriaal, en van de rol van de archeoloog daarbij. Ten eerste is belevingswaarde sterk plaats-, tijd- en publieksgeboden.⁸⁵ De archeoloog dient zich niet alleen maatschappijgericht op te stellen, maar zich ook te hoeden voor de waan van de dag. Ook moet hij beseffen dat, wat voor de ene groep een fascinerend stuk geschiedenis is, voor de andere een zeer beladen onderwerp kan zijn.⁸⁶

Hoewel er geen recente Nederlandse voorbeelden van bekend zijn, althans niet in het hier besproken kader, kan 'beleving' ook worden gecreëerd, gestuurd, commercieel geëxploiteerd en politiek worden ingezet dan wel misbruikt.⁸⁷ Ook hier moet de archeoloog op zijn hoede zijn en de

⁸⁴ In Kok & Wijnen 2011 wordt in hoofdstuk 6 uitgebreid ingegaan op verschillende aspecten van beleving en betekenisgeving.

⁸⁵ Zoals ook bij Kok & Vos 2013, 45, in andere context wordt opgemerkt.

⁸⁶ Andersom worden geschiedenissen niet altijd gedeeld. Archeoloog I. Schute, die onderzoek doet in Westerbork, merkte op congres De Reuvensdagen desgevraagd op dat de reacties van Molukkers die er na de oorlog waren ondergebracht, weinig affiniteit toonden met de vondsten die er waren gedaan, terwijl die in Joodse kring wel ontroering teweeg brachten.

⁸⁷ In dit verband kan worden opgemerkt, dat met name de Angelsaksische historische archeologiebeoefening in de afgelopen decennia sterk emancipatoire aspecten heeft ontwikkeld: archeologie dient volgens sommigen de dominante geschiedenis te bekritisieren en als geaccepteerde beelden te veranderen (Orser 2009, 124 en 131). Kwesties als ras, sexegebonden rollen, onderdrukking en uitsluiting worden gezien als werkveld van de archeoloog. In hoeverre de archeologie in staat is, op deze punten uitspraken te doen die niet langs andere wegen kunnen worden verkregen, is de vraag. Het demythologiseren van dominante noties, zinvol genoeg op zich, kan gemakkelijk leiden tot nieuwe mythevorming. Het is duidelijk dat, gezien het per definitie conflicterende studiemateriaal, conflict/oorlogsarcheologie gemakkelijk kan worden ingezet voor een gekleurde interpretatie.

grens tussen verantwoorde maatschappelijke betrokkenheid en de drang tot 'scoren' nauwlettend in de gaten houden, zeker waar het een gevoelig onderwerp als de Tweede Wereldoorlog betreft. In het bijzonder gaat dat op voor het onderzoek in concentratie- en vernietigingskampen, waar de emotionele betekenis het grootst is.⁸⁸ Kok e.a. (2013) laten aan de hand van de lange-termijngeschiedenis van het (overigens niet archeologisch onderzochte) slagveld bij Heiligerlee (1568) zien hoe een 'gewenste geschiedenis' kan worden gecreëerd. Wat dat betreft, kan ook de beleving zeer selectief zijn. Zo is recentelijk, mede naar aanleiding van archeologisch onderzoek in kamp Westerbork, aandacht gevraagd voor voor het inventariseren en (archeologisch) onderzoeken van verschillende werkkampen van waaruit Joodse mannen werden afgevoerd naar Westerbork.⁸⁹ De vraag is, of de minder in de emotionele belangstelling staande en mogelijk zelfs als 'incorrect' ervaren aspecten van de WOII-kampen – internering van politieke delinquenten in voormalige joodse kampen, kampen van de Nederlandse Arbeidsdienst – zich in dezelfde belangstelling zouden mogen verheugen.⁹⁰ Dat gewenste en ongewenste geschiedenissen door het doen of laten van archeologisch onderzoek kunnen worden ondersteund of bestreden, is in Duitsland en Polen, waar de Tweede Wereldoorlog en zijn nasleep diepere wonden hebben achtergelaten, al verschillende malen gebleken.⁹¹

Tenslotte is de belevingswaarde van modern oorlogserfgoed in de eerste plaats afhankelijk van de uitstraling van de voorwerpen en van de actie waarbij het wordt blootgelegd. Opgravingen maken altijd indruk op omstanders, en de hierboven genoemde speciale belangstelling voor oorlogsmateriaal versterkt dat effect nog. Die aandacht is voor het grote publiek echter niet *per se* afhankelijk van archeologische professionele inbreng. De berging van een vliegtuigwrak of van het skelet van een soldaat door medewerkers van Defensie heeft hoogstwaarschijnlijk dezelfde uitstraling als van de actie van een professioneel archeologisch team. Voor grote delen van het publiek zal het weinig uitmaken of een bodemvondst door een leek is opgeraapt, door een detectoramateer is uitgegraven, of bij zorgvuldig archeologisch onderzoek aan het licht is gebracht.⁹² Dit is geen argument om professioneel onderzoek dan maar niet uit te voeren of om illegaal graven te gedogen. Het zou wel aanleiding moeten geven tot bescheidenheid in die gevallen, waar dit onderzoek vooral of uitsluitend wordt gelegitimeerd door de maatschappelijke/belevingswaarde, en nauwelijks meer door de inhoudelijke waarde. Zeker met het oog op met archeologisch onderzoek gemoeide kosten zou dit aspect bewaakt moeten worden. Ook dat is een maatschappelijke factor, evenals de erkenning dat amateurs pioniers zijn geweest in deze discipline en dikwijls een grote hoeveelheid kennis met zich meebrengen waarvan de professionele archeoloog kan profiteren.

⁸⁸ Opmerkelijk is in dit verband hoe de vondsten uit afvalkuilen in voormalig kamp Westerbork – die doorgaans niet exact te dateren zijn – in de publieke belangstelling als snel als 'overblijfselen van de Holocaust' worden gezien, terwijl daar in feite weinig over te zeggen is. In Kok & Wijnen 2012, 75 wordt op dezelfde pagina de emotionele betekenis van die vondsten eerst sterk benadrukt vanwege de intrinsieke emotionele lading van de vindplaats, en vervolgens sterk gerelativeerd op grond van de onduidelijke datering van de vondsten: *'Ook gaat het vaak om vondsten waarvan kan worden afgevraagd wat ze toevoegen aan onze kennis over de kampen. Toch kunnen deze vondsten niet zonder meer als betekenisloze vondsten worden afgeschreven, omdat de context onvoldoende is vastgelegd. Dat een lege tube 'Prodent tandpasta' niet zomaar ergens is gevonden maar juist in Kamp Westerbork, vanwaar 107.000 Joden en andere vervolgd werden gedepoteerd naar de vernietigingskampen, geeft een waarde aan dergelijke vondsten (...). De locatie van het kampterrein lijkt hier te volstaan als context. Elk op een kampterrein gevonden herkenbaar gebruiksvoorwerp of grondspoor herinnert aan de geschiedenis van die plek en krijgt daardoor betekenis. De vondsten vormen stille getuigen van wat zich op die plekken heeft afgespeeld; stille getuigen van de Holocaust. (...). De tube tandpasta kan immers zowel afkomstig zijn van een gevangene als van een bewaker of dateert misschien zelfs uit de naoorlogse periode en heeft dan dus niets met de Holocaust te maken.'*

⁸⁹ De Volkskrant, 4 januari 2014, p. V4.

⁹⁰ Elemans 2013, 60-63, gaat in op dit aspect voor wat betreft het door de SS-bewakers gebruikte deel van kamp Amersfoort. Zie ook Kok & Wijnen 2011, 96, m.b.t. waardering voor en van Duits t.o.v. Geallieerd oorlogserfgoed.

⁹¹ Zie bijvoorbeeld <http://www.rheinwieslager.de/Toten.htm> over het verlangen om vermoede 'vergeten' Duitse oorlogsgraven archeologisch op te sporen; zie ook onder, noot 76.

⁹² De levendige handel in 'opgepiepte' militaria op het Internet en het bestaan van een actieve amateurgroep op het gebied van vliegtuigwrakberging illustreert dit; die ook de beschouwing in Kok en Wijnen 2013, 83-84, over willekeurige verzamelde en beheerde bodem- en oppervlaktevondsten in verschillende Nederlandse concentratiekampen.

MARKTPLAATS.NL Homepagina Inloggen | Mijn Marktplaats | Help en Info | Veilig handelen

Plaats advertentie Zoek in titel en beschrijving

Alle groepen... 3314JC Alle afstanden... Zoek

Terug naar resultaten | Home | Verzamelen | Militaria | Tweede Wereldoorlog | Advertentie 752856676

V1 raket onderdelen van het zgn klappen register

205 x gezien sinds 04 dec. '13, 19:01

Prijs: € 12,00
Ophalen of Verzenden

Verkoop uw auto in 1 dag.
Makkelijk, vrijblijvend en zeker

H...
8 jaar actief op Marktplaats
Bekijk alle advertenties
... Groningen
Toon op kaart
Tel: 06-...
E-mail deze adverteerder

Bieden (Log eerst in om te bieden)
Geen biedingen geplaatst.

Afb. 2.7 Voorbeeld van op Marktplaats aangeboden modern oorlogserfgoed (bron: internet).

2.8 Conclusie

Modern oorlogserfgoed is ethisch, wettelijk en theoretisch gezien, archeologisch erfgoed als al het andere: (begraven) materiële informatiebronnen over menselijk handelen in het verleden. Op basis daarvan is het de taak van de professionele archeoloog om dit erfgoed, in het kader van de AMZ-cyclus en op basis van de normen in de KNA, te betrekken bij regulier archeologisch onderzoek en te waarderen. Daarbij moet echter rekening worden gehouden met de volgende punten:

1. De wetenschappelijke waarde van de archeologie van modern oorlogserfgoed, in de zin van kenniswinst over gebeurtenissen in het verleden, is tot nu toe naar verhouding bescheiden gebleken. De betekenis ervan moet worden beoordeeld tegen de achtergrond van de grote hoeveelheid en variatie aan historische bronnen die over deze periode beschikbaar zijn. Hoe onvolledig, bevooroordeeld en polyinterpretabel deze bronnen ook mogen zijn, ze vormen de kennisbron bij uitstek over de genoemde periode, óók voor de studie van archeologische resten en sporen.
2. De informatiewaarde van de historische bronnen wordt in archeologische publicaties over dit onderwerp sterk gerelativeerd, terwijl van archeologische bronnen zeer hoge verwachtingen worden gekoesterd. Het bodemarchief wordt vaak als 'objectieve' informatiebron aangeduid. Hierbij wordt te zeer voorbij gegaan aan de praktische en theoretische problemen met betrekking tot de interpretatie van archeologische resten: *site-formation* processen, de willekeurige samenstelling van het huidige bodemarchief en de subjectiviteit van de onderzoeker.
3. De relevantie van het onderzoek is in archeologische kring en daarbuiten geen vanzelfsprekende zaak, maar publieke discussie erover heeft nog nauwelijks plaatsgevonden, noch intern, noch met andere partijen.
4. Het onderzoek tot nu toe heeft op plaatselijk niveau bijgedragen tot de kennis over de betreffende periode. Syntheses op een breder schaalniveau hebben nog niet plaatsgevonden. Dit hangt samen met het nog relatief geringe aantal archeologische onderzoeken naar modern oorlogserfgoed ten opzichte van onderzoek naar willekeurig elke andere (oudere) periode.
5. Archeologisch onderzoek van modern oorlogserfgoed zou altijd voorafgegaan moeten worden door gedegen archiefonderzoek, en archeologische vragen zouden aan de hand daarvan moeten worden geformuleerd.
6. Resultaten van het onderzoek kunnen bijdragen tot de betekenis van de vindplaats als *lieu de mémoire*. Op bepaalde plaatsen is dat al gebeurd, al betreft het daar vooral resultaten van niet-professioneel graafwerk. Er is nog geen overzicht van de publiekeffecten (educatie, toerisme en recreatie) van de archeologie van modern oorlogserfgoed.

7. Het oorlogsbodemarchief in Nederlandse land- en waterbodems is aan sterke degradatie onderhevig door vroegere en lopende ruimingsactiviteiten, schatzoekerij en vergankelijkheid van veel van de gebruikte materialen.
8. Over de wetenschappelijke waarde van het maritieme deel van het oorlogsbodemarchief is nog zeer weinig bekend.
9. Het onderzoek naar resten uit WOII mag zich in een ruime belangstelling verheugen van media en publiek. De archeologie kan en moet daaraan tegemoetkomen, met inachtneming van de eigen verantwoordelijkheid bij het oproepen en kanaliseren van emoties. Deze belangstelling kan worden meegewogen bij de waardering van dit erfgoed.

Afb. 2.8 Bennekom, overzicht van een blootgelegde Duitse loopgraaf (foto Archol).

3 Wettelijk kader voor de bescherming van modern oorlogserfgoed

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal het stelsel van wetgeving aan de orde komen, waarmee de bescherming van modern oorlogserfgoed geregeld moet worden. Dit stelsel bestaat al voor de archeologie van oudere perioden, maar de vraag is ondermeer of er sprake is van tekortkomingen als het gaat om modern oorlogserfgoed. Daarbij is tevens aan de orde wie de spelers zijn en wat de diverse rollen en verantwoordelijkheden zijn. Zowel beschermde als onbeschermde monumenten komen aan de orde. Daarnaast zal in worden gegaan op het wettelijke kader waarin antropogene actoren een bedreiging vormen voor het erfgoed. Verstoring door natuurlijke actoren blijft buiten beschouwing. Wetten waaruit mogelijk beperkende randvoorwaarden voortvloeien voor de praktijk van de AMZ, komen in het volgende hoofdstuk aan bod.

Het uitgangspunt in dit hoofdstuk is de Monumentenwet van 1988. Om te voorkomen dat met de toenemende ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland het bodemarchief zou worden vernietigd is in 2007 het Europese Verdrag van Malta uit 1992 geratificeerd. In 2007 is de Wet op de archeologische monumentenzorg (WAMZ) van kracht geworden. Met deze wijzigingswet is de omgang met archeologisch erfgoed verankerd in de Monumentenwet 1988, de Wet ruimtelijke ordening, de Ontgrondingenwet, de Wet milieubeheer, en de Woningwet. In 2010 is de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo) in werking getreden, waarin de vergunningen en ontheffingen uit andere wetten zoveel mogelijk zijn overgenomen. Het doel hiervan is om activiteiten die een relatie hebben met bouwen, wonen, ruimte, natuur, milieu en monumenten te kunnen beheersen via de omgevingsvergunning. In de WAMZ zelf zijn geen inhoudelijk beschermende bepalingen opgenomen voor archeologisch erfgoed. De basis hiervoor blijft de monumentenwet 1988, die in het gehele Nederlandse grondgebied van kracht is. De monumentenwet geldt ook voor archeologische resten in waterbodems.

Alvorens in te gaan op de wetgeving in relatie tot de bescherming van modern oorlogserfgoed moet eerst worden vastgesteld in welke mate de wet overal in Nederland volledig van toepassing is. Dat blijkt op de Noordzee niet het geval te zijn. Tevens moet de opbouw van Nederland in bestuurslagen op hoofdlijnen worden beschreven om te kunnen begrijpen hoe de verantwoordelijkheden in de basis zijn verdeeld als het gaat om uitvoering en handhaving van de wet. Onderstaande paragraaf gaat hierop in.

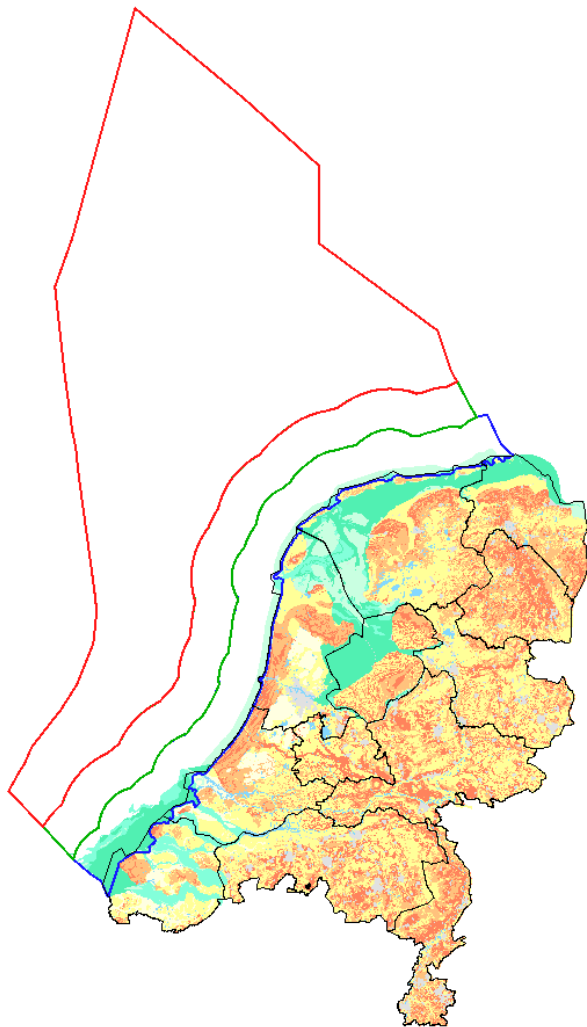
3.2 Geografie, rechtsmacht en bestuur

De Nederlandse wetten zijn volledig van toepassing op het Nederlandse grondgebied inclusief de binnenwateren. Op de Noordzee is dat niet het geval. Het VN zeerechtverdrag van 1982 (geratificeerd door Nederland in 1996) vermeldt in artikel 2 dat een Staat de rechtsmacht mag uitoefenen in een zeestreek tot 12 zeemijlen (artikel 3) buiten zijn landgebied en binnenwateren. Die zeestreek heet de Territoriale zee. Artikel 5 bepaalt dat de grens of basislijn tussen de Noordzee en de binnenwateren de laagwatergrens is, zoals vastgesteld door de Staat op officieel erkende zeekaarten. Nederland heeft de grens vastgelegd in de Wet grenzen Nederlandse territoriale zee van 1985.⁹³ De basislijn is de laagwaterlijn langs de kust en wordt bij inhammen doorgetrokken. Binnen de basislijn bevinden zich binnenwateren zoals vaarten, meren, rivieren en kanalen. Omdat de basislijn niet de inhammen volgt, zijn ook de Waddenzee, Haringvliet, Grevelingen, Oosterschelde en Westerschelde juridisch gezien binnenwateren.

Nederland heeft dus volledige rechtsmacht in de Territoriale zone. Andere landen hebben echter wel het recht op onschuldige doorvaart, maar hier valt niet het verrichten van onderzoek of kartering onder ingevolge de artikelen 17-19 van het zeerechtverdrag. Volgens artikel 33 van het zeerechtverdrag mag Nederland een aansluitende zone van 12 tot 24 zeemijlen uit de kust vaststellen, maar de rechtsmacht is beperkt tot het recht om inbreuk op wetten en voorschriften tegen te gaan die betrekking hebben op douane, belastingen, immigratie en volksgezondheid.

⁹³ www.defensie.nl/marine/hydrografie.

Hieruit zou men kunnen concluderen dat er dan geen rechtsmacht is buiten de 12 zeemijlen in relatie tot erfgoedbeheer, maar dat is niet juist. Artikel 303 van het zeerechtverdrag regelt namelijk dat verwijdering van onderwatererfgoed in de aansluitende zone als een inbreuk mag worden beschouwd op de wet- en regelgeving van de kuststaat. Nederland heeft hiervan gebruik gemaakt door de vergunningplicht voor het doen van archeologische opgravingen en de meldplicht (artikelen 47a en 54a van de monumentenwet) tot in de aansluitende zone uit te breiden. Dit is bedoeld om ongewenste schatgraverij tegen te gaan.

Afb. 3.1 De zones op de Noordzee zoals gebaseerd op de regels van het Zeerechtverdrag. Van buiten naar binnen zijn de EEZ (rood omrand), de aansluitende zone en de territoriale zone weergegeven. (Bron: Archis2).

In de EEZ en op het continentaal plat⁹⁴, buiten de 24 zeemijlen is de kuststaat nog meer beperkt in de rechtsmacht. Hier geldt de monumentenwet niet meer. De kuststaat heeft in deze zone nog wel het recht op exploratie en exploitatie, ofwel het beheer van natuurlijke rijkdommen, levend en niet levend, boven, op en onder de zeebodem. Kunstmatige eilanden, installaties en inrichtingen mogen worden gebouwd. Tevens bestaat het recht op wetenschappelijk zeeonderzoek en op bescherming en behoud van het mariene milieu. Nederland heeft dit recht daadwerkelijk geclaimd, maar heeft echter geen rechtsmacht in de EEZ als het gaat om onderzoek en berging van cultureel erfgoed onder water. Hier wordt later in meer detail op teruggekomen.

⁹⁴ Voor Nederland komen continentaal plat en EEZ overeen.

In de EEZ mogen bij de exploitatie van de natuurlijke bronnen voorwaarden worden gesteld. Dit mogen ook voorwaarden zijn ter bescherming van cultuurhistorische waarden. Indirect is dus toch nog enige bescherming mogelijk door activiteiten te reguleren, waarvan de aantasting van archeologische monumenten een mogelijk neveneffect is. Het UNESCO verdrag inzake de bescherming van cultureel erfgoed van 2001 biedt betere beschermingsmogelijkheden buiten de territoriale wateren, maar Nederland heeft dit verdrag nog niet geratificeerd. De mogelijkheden hiertoe worden onderzocht.

Hoe worden de verschillende gebieden en zones in Nederland op hoofdlijnen bestuurd? Het bestuur in Nederland is decentraal ingericht. De bestuurslagen zijn:

- 1 rijksoverheid. Het bestuur wordt gevormd door Ministers
- 12 provincies. Het bestuur wordt gevormd door Gedeputeerde Staten
- 403 gemeenten.⁹⁵ Het bestuur wordt gevormd door Burgemeester en Wethouders
- 24 waterschappen. Het bestuur wordt gevormd door dijkgraaf en hoogheemraad

De indeling in rijk, provincies en gemeenten vloeit voort uit het gestelde in artikel 123 van de Grondwet. Nederland is in zijn geheel gemeentelijk ingedeeld. Dat is hier van belang omdat de archeologische monumentenzorg is gekoppeld aan de wet ruimtelijke ordening. Gemeenten dienen volgens artikel 3.1. van deze wet namelijk hun bestemmingsplannen zo in te richten dat (verwachte) archeologische vindplaatsen hierin worden opgenomen. Ook vindplaatsen in waterbodems van binnenwateren dienen in gemeentelijke bestemmingsplannen te worden opgenomen, immers de gemeentelijke indeling omvat ook de binnenwateren. Gemeenten moeten voor de ruimtelijke ordening samenwerken met de waterbeheerder. Deze functionaris is verantwoordelijk voor de zorg van dijken, waterkeringen, waterhoeveelheid en waterkwaliteit. Hij is ook verantwoordelijk voor de bruikbaarheid van vaarwegen en de veiligheid van de scheepvaart.

In Nederland is ook het waterbeheer van de binnenwateren decentraal ingericht. Bestuurlijk gezien is er sprake van rijkswateren en waterschappen. De binnenwateren sluiten namelijk niet aan op de grenzen van gemeenten. Het heeft geen zin om bijvoorbeeld de waterkwaliteit van een waterweg per gemeente te regelen: de waterweg loopt door meerdere gemeenten heen. In het Waterbesluit zijn bepaalde binnenwateren aangemerkt als rijkswateren. In hoofdlijnen zijn dit de grote estuaria en daarmee verbonden wateren, het IJsselmeer, de grote rivieren en kanalen, grote waterkeringen en sluizen. Rijkswaterstaat is de waterbeheerder van de rijkswateren. De waterschappen zijn waterbeheerder van de binnenwateren zoals toegewezen door Gedeputeerde Staten via een provinciale verordening. De instelling en opheffing van waterschappen is geregeld in de Waterschapswet.

De Noordzee is bestuurlijk gezien eenvoudig ingedeeld. De waterbeheerder is Rijkswaterstaat. Het Rijk is hier het enig bevoegde orgaan, behoudens een kuststrook van 1 km uit de kust. Deze kuststrook is provinciaal en gemeentelijk ingedeeld. In de territoriale zone is geen bestemmingsplan voorzien, hoewel de wet ruimtelijke ordening deze mogelijkheid openlaat. Het Rijk heeft die mogelijkheid ook voor gebieden in Nederland via een rijksinpassingsplan. Volgens de wet ruimtelijke ordening artikel 3.28 mag het Rijk op deze wijze invloed uitoefenen op bestemmingsplannen van gemeenten bij projecten van nationaal belang. Het gaat hier niet alleen om waterwegen, maar ook om autowegen en andere gemeente overstijgende infrastructuur, waarvoor het Ministerie van Infrastructuur en Milieu verantwoordelijk is.

3.3 Ruimtelijke ordening en modern oorlogserfgoed

Zoals hierboven al beschreven dienen gemeenten hun bestemmingsplannen zo in te richten dat (verwachte) archeologische vindplaatsen hierin worden opgenomen. Voor modern oorlogserfgoed van landbodems gaat het om vindplaatsen van de categorieën zoals omschreven in Hoofdstuk 2. Het betreft sporen en structuren met bijbehorende objecten van militair statische aard (loopgraven, tankgrachten etc.), militair dynamische aard (schuttersputten, wrakken, veldgraven etc.) en civiel

⁹⁵ Per 01-01-2014.

defensieve aard (schuilkelders, gaarkeukens etc.). Daarnaast kunnen er sporen van zijn van civiele schade (sporen van bombardementen, verborgen kostbaarheden etc.) en van onderdrukking of verzet (concentratiekampen, schuilplaatsen etc.). In de waterbodems van de binnenwateren zullen primair restanten voorkomen van infrastructurele werken, wrakken en deposities. In de Noordzee echter betreft het uitsluitend wrakrestanten van schepen en vliegtuigen met bijbehorend vondstcomplex, die hoofdzakelijk op of aan het oppervlak van de bodem liggen. De totale omvang van het bestand aan archeologische resten uit beide Wereldoorlogen in Nederland is onbekend. Gemeenten kunnen een inventarisatie doen via het instrument van de verwachtings- en beleidsadvieskaart. Voor de Noordzee ligt dit anders omdat een gemeentelijke indeling ontbreekt.

Een aanvullende inventarisatie van de Noordzee zou zeer zinvol kunnen zijn, omdat een intensivering kan worden verwacht van bodemgebruik in de Noordzee, zoals op land al decennia lang het geval is. Een veelvoud aan gebruiksfuncties kan in de toekomst een bedreiging vormen voor het wrakkenbestand op de Noordzee. Het betreft scheepsvaart, visserij, olie- en gaswinning, opslag van afvalstoffen zoals CO₂, winning van oppervlakte delfstoffen, winning van windenergie en andere vormen van duurzame energie zoals golfenergie en biomassa uit algen, landaanwinning, wetenschappelijk onderzoek, recreatie, luchtvaart, kabels en leidingen, telecommunicatie met kabels en zendmasten, natuurdoeleinden, landschapsdoeleinden, cultuurhistorische doeleinden, kustverdediging en militaire doeleinden.

Ook illegale activiteiten zijn een factor van belang als het gaat om verstoring van het wrakkenbestand op de Noordzee. Vanwege de voortschrijdende techniek is het bodemarchief in de Noordzee toegankelijk geworden voor iedere persoon met een boot, sonar en duikset. In wrakken uit de wereldoorlogen zitten veel metalen, waaronder koper. Het slopen van wrakken voor commerciële doeleinden kan daarom lucratief zijn.⁹⁶

Omdat het gebruik van de Noordzee intensiveert is een onderzoek gedaan naar de mogelijkheden om de ruimtelijke ontwikkeling op de Noordzee te beheersen.⁹⁷ In dit onderzoek is sturing op basis van een rijksbestemmingsplan afgezet tegen de huidige situatie waarin uitsluitend wordt gestuurd met afwegingskaders voor vergunningverlening. De conclusie is dat een rijksbestemmingsplan de beste mogelijkheden biedt voor integrale besturing, echter het is complex en minder handhaafbaar. Politiek gezien zijn de gedachten nog niet rijp voor een dergelijke stap. Dit impliceert meteen dat het belang van het onderwatererfgoed op de Noordzee vooralsnog niet in een integraal kader zal worden getoetst tegen het belang van voorgenomen verstorende activiteiten zoals boven opgesomd.

Afb. 3.2 Duitse drakentanden antitankversperring langs de Schie bij Delft-Zuid (foto A. Bosman, Military Legacy).

⁹⁶ Zie onder meer het artikel over de koperjacht in de Noordzee in de Volkskrant dd 13/10/2011.

⁹⁷ De Gier, Van der Veen & Dans 2011.

3.4 De Monumentenwet 1988

De Monumentenwet 1988 staat voor het behoud van monumenten van bouwkunst en archeologie. Volgens artikel 1 zijn monumenten alle vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn vanwege hun schoonheid, wetenschappelijke betekenis en cultuurhistorische waarde. Tevens worden terreinen welke van algemeen belang zijn vanwege daar aanwezige vervaardigde zaken, aangemerkt als monument. De wet noemt expliciet beschermde monumenten, kerkelijke monumenten, archeologische monumenten en stads- en dorpsgezichten. Het betreft in alle gevallen onroerende monumenten. Uit deze beschrijving blijkt dat de wet evenzeer van toepassing is op monumenten bovengronds als op monumenten ondergronds. Oorspronkelijk stond in de wet dat vervaardigde zaken ouder dan 50 jaar moesten zijn om als monument te kunnen worden bestempeld, maar dat is in 2012 geschrapt. Hiermee is er een wettelijke basis voor de archeologie van modern oorlogserfgoed.

Een archeologisch monument kan beschermd en niet beschermd zijn. Het is alleen beschermd als het als zodanig in een register is bijgeschreven. Een onbeschermd monument is dus niet opgenomen in een register, maar wordt toch monument genoemd. Het gaat dan om een terrein met vastgestelde of verwachte archeologische waarden, in archeologisch taalgebruik vindplaats of site genoemd. Indien niet op basis van onderzoek de behoudenswaardigheid is vastgesteld, kan een degelijke vindplaats ook niet in aanmerking komen voor opname in het register als beschermd monument.

Restanten van fortificaties, tankgrachten en schuilkelders zijn onroerende monumenten en kunnen als zodanig beschermd worden. Roerende monumenten worden evenwel niet beschermd onder de monumentenwet. Dat zou dus het geval zijn als het gaat om uitrusting van soldaten, verongelukte voertuigen, vaartuigen of vliegtuigen, want die zijn in de aard roerend. Toch vallen ze onder de monumentenwet, zolang ze een relatie hebben met een archeologisch terrein. Bijvoorbeeld wrakken uit WO II hebben meestal in mindere mate zoals ouder wrakmateriaal een stratigrafische relatie met de ondergrond, maar wel een tafonomische relatie. Op het bodemoppervlak bestaat er tevens een horizontale relatie als er sprake is van verspreid liggende wrakdelen. Tenslotte kan er een landschappelijke relatie zijn met de lokale geografie en topografie. Er is ook een geschiedkundige context, maar die heeft niet noodzakelijkerwijs een direct verband met een archeologisch terrein. Een wrak met cultuurhistorische waarde is dus een integraal onderdeel van een onroerend archeologisch monument. Dit archeologische monument is onbeschermd totdat er voldoende reden is om het te registreren als beschermd monument. Een wrak wordt pas een roerend monument genoemd op het moment dat het wordt opgegraven en gelicht. Juridisch gezien is dit ook het moment dat een wrak een eigenaar krijgt. Roerende zaken worden op zichzelfstaand niet beschermd onder de monumentenwet, maar kunnen een ensemble vormen met een terrein, bijvoorbeeld artefacten in een archeologisch terrein of archeologisch monument. Ze zijn dan indirect wel beschermd onder de monumentenwet.

De monumentenwet kent een systematiek, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen archeologische monumenten van nationaal, regionaal en lokaal belang.⁹⁸ Alleen rijksmonumenten worden beschermd in de monumentenwet onder artikel 11. De monumentenwet regelt in de artikelen 38 en 39 dat de overige (onbeschermd) archeologische terreinen met (verwachte) archeologische waarden worden opgenomen in de bestemmingsplannen van gemeenten. Ingevolge artikel 44 kunnen provincies attentiegebieden aanwijzen ter opname in de gemeentelijke bestemmingplannen. Via deze constructie is de zorg voor regionale en lokale monumenten gedecentraliseerd. Gemeentelijke en provinciale monumenten die geen nationale betekenis hebben kunnen worden beschermd via gemeentelijke of provinciale verordeningen. Voor maritieme vondstlocaties op de binnenwateren geldt dit evenzeer (bijvoorbeeld restanten van havens, scheepswerven en waterstaatwerken). Ook wrakken kunnen plaatsgebonden zijn. Zelfs op de Noordzee kunnen wrakken uit beide wereldoorlogen een specifiek lokaal of regionaal belang hebben (bijvoorbeeld via het aanspoelen van zeelieden en lading of uitrusting). De Noordzee is echter niet gemeentelijk ingedeeld. Het Rijk zal hier het erfgoed belang van maritieme monumenten moeten behartigen. Veel wrakken uit de moderne tijd hebben een

⁹⁸ Deze begrippen zijn in de wet niet expliciet gedefinieerd. Hier moet onder worden verstaan door de Minister aangegeven Rijksbelang, in casu door de commissaris of burgemeester aangegeven provinciaal of gemeentelijk belang.

internationaal belang, omdat ze van oorsprong aan een andere staat toebehoorden. Het Rijk moet ook die belangen behartigen.

3.5 Bescherming van roerende monumenten

Volgens artikel 50 van de monumentenwet is een vondst het eigendom van de provincie of gemeente waar het gevonden is, tenzij iemand zijn eigendomsrecht kan bewijzen. Op zee, waar geen gemeentelijke indeling is, komt de Staat het eigendom toe. Voor vondstmateriaal dat publiek bezit is, wordt het beheer gevoerd door een deponhouder. De functionaris regelt dat het archeologisch vondstmateriaal goed beschermd en bewaard wordt. De deponhouder kan vondstmateriaal eventueel uitlenen of overdragen aan private musea die aparte regelingen hebben voor het beheer van museale voorwerpen. Of ze kunnen worden opgenomen in de Rijkscollectie. Betreft het schrift, of foto en filmmateriaal, dan is het van belang deze over te dragen aan het relevante archief. Indien voorwerpen eigendom zijn van particulieren, kunnen ze worden geregistreerd als beschermd voorwerp onder de Wet tot Behoud van het Cultuurbezit (WBC).

De Rijkscollectie bestaat uit roerend cultureel erfgoed van bijzondere artistieke, culturele of wetenschappelijke waarde waarvan de Staat eigenaar is. Voor het behoud en beheer zijn diverse beheerders in het leven geroepen. Het grootste deel zit in Rijksmusea, maar die zijn vanaf 1993 verzelfstandigd. De erfgoedinspectie houdt toezicht op het behoud en beheer van de collectie. Op de Rijkscollectie is de regeling materieel beheer museale voorwerpen van toepassing.

De Wet tot behoud van cultuurbezit van 1984 heeft als doel te voorkomen dat voorwerpen van bijzondere cultuurhistorische of wetenschappelijke betekenis verloren gaan. Ingevolge artikel 2 van deze wet kunnen dit soort voorwerpen door de Minister worden aangewezen als beschermd voorwerp, gehoord hebbende de Raad van Cultuur. Het gaat dan om voorwerpen die onvervangbaar en onmisbaar zijn voor het Nederlandse cultuurbezit. Ingevolge artikel 4 moet de eigenaar toestemming geven. Het kan zijn dat bedoelde voorwerpen of verzameling van voorwerpen eigendom zijn van particulieren, verenigingen en stichtingen. Om te voorkomen dat dergelijke voorwerpen in de roulatie komen en uit het zicht verdwijnen dienen ze te worden geregistreerd op een lijst, waarvoor de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen verantwoordelijk is. Er is een verbod op het verkopen, vervreemden, bezwaren, uitvoeren en in bruikleen geven ervan zonder toestemming van de Minister (artikel 7).

In dit verband moet ook de Uitvoeringswet UNESCO-verdrag 1970 inzake onrechtmatige invoer, uitvoer of eigendomsoverdracht van cultuurgoederen worden vermeld.⁹⁹ Deze wet brengt wijzigingen aan in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, het Burgerlijk Wetboek en de Wet tot behoud van cultuurbezit. Het betreft cultuurgoederen die om godsdienstige of wereldlijke redenen door enige Staat zijn aangewezen als belangrijk voor de oudheidkunde, de prehistorie, de geschiedenis, de letterkunde, de kunst of de wetenschap. Hoewel niet direct aan modern oorlogserfgoed wordt gedacht, kan dit in de toekomst wel gaan spelen. Te denken valt hierbij aan unieke stukken, zoals de met bont gevoerde M.34 helm, gedragen door H.M. Koningin Wilhelmina tijdens de meidagen van 1940. In de praktijk wordt geconstateerd dat er de laatste decennia een toestroom is van materiaal en materieel dat in andere delen van Europa op beroemde slagvelden (Oostfront, Ardennen en Normandië) is opgegraven en vervolgens verhandeld wordt. De Minister van Justitie en Veiligheid is aangewezen om de wet uit te voeren en te handhaven.

In 1995 is de Archiefwet van 1962 vervangen. Deze wet regelt ondermeer het opnemen en het beheer van archiefbescheiden. In het archeologisch domein van modern oorlogserfgoed komen soms vondsten voor in de vorm van documenten. Deze vondsten dienen als archiefbescheiden te worden beschouwd. Voorbeelden hiervan zijn rapporten, vlugschriften, kranten, foto's, militaire paspoorten, orders en stafkaarten. Wanneer archeologisch onderzoek plaatsvindt in combinatie met bouwhistorisch onderzoek is de kans op het aantreffen van dit vondstmateriaal reëel. Een voorbeeld van een dergelijke vondst is het archief van luitenant-kolonel H. Buurman, in 1940

⁹⁹ Parijs, 14 november 1970, Trb. 1972, 50, en 1983, 66.

commandant van het bij Valkenburg (ZH) opererende 4e Regiment Infanterie. Zijn archief bestaande uit gevechtsverslagen uit de meidagen van 1940 kwam tevoorschijn in de kelder van de vuurtoren van Scheveningen. Na eerst in particuliere handen te zijn beland is de collectie veilig gesteld en deels op internet gepubliceerd.

De Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen is verantwoordelijk voor de uitvoering en handhaving van de archiefwet.

Afb. 3.3 Nederlandse helmen, links een geselecteerde baggervondst uit de Vecht (foto ADC Archeoprojecten), rechts een gedeselecteerd exemplaar uit OCE bij de John Frostbrug te Arnhem (foto A. Bosman, Military Legacy).

3.6 Beschermd monumenten onder de Monumentenwet

Archeologische rijksmonumenten worden beschermd onder artikel 11 van de monumentenwet door de rijksoverheid. Dit is van toepassing tot en met de territoriale zone. Artikel 11 verbiedt het beschadigen, vernielen, slopen, verstoren, verplaatsen of wijzigen van een rijksmonument zonder monumentenvergunning of in strijd met deze vergunning.

Voor de handhaving tegen overtreding geeft de algemene wet bestuursrecht in hoofdstuk 5 een bestuursrechtelijk instrument met de mogelijkheid om maatregelen te nemen als last onder bestuursdwang, last onder dwangsom, stilleggen van werkzaamheden, en intrekken van vergunningen. Er is echter ook een mogelijkheid om repressief te handhaven. Rechtspersonen kunnen strafrechtelijk worden aangepakt via de wet op de economische delicten. Volgens artikel 2 van die wet kan zowel een overtreding als een misdrijf worden aangepakt. In het laatste geval is er sprake van opzet en kan een gevangenisstraf of geldboete worden opgelegd.

Op land zijn er voorbeelden van modern oorlogserfgoed die beschermd monument zijn. Het betreft ondermeer twee grote Duitse bunkercomplexen bij IJmuiden, en een Duitse bunker achter het oude postkantoor in Den Helder. Tevens zijn onderdelen van de vliegbasis Deelen bij Ede tot rijksmonument verklaard, evenals onderdelen van Kamp Westerbork. Er zijn nog geen onderwater voorbeelden van archeologische vindplaatsen uit WOII met de status van rijksmonument.

3.7 Beschermd monumenten onder provinciale en gemeentelijke verordeningen

Van de provincies Noord-Holland en Drenthe is bekend dat ze provinciale monumenten hebben opgenomen in een eigen monumentenlijst.¹⁰⁰ Deze worden van regionaal belang geacht, en worden actief beschermd via een provinciale verordening. Het betreft hier echter gebouwen, dijken, grenspalen en diverse landschappelijke elementen. Archeologische terreinen met Modern Archeologisch Erfgoed zijn op de monumentenlijsten niet aangetroffen.¹⁰¹ Voorbeelden van beschermde provinciale monumenten bovengronds zijn Duitse legeringsgebouwen en een Duitse telefooncentrale uit WO II in Drenthe en delen van de Stelling van Amsterdam in Noord Holland.

¹⁰⁰ www.rijksoverheid.nl.

¹⁰¹ www.provincialemonumentendrenthe.nl en www.noord-holland.nl.

Ook gemeenten kunnen besluiten een object of archeologische vindplaats op de gemeentelijke monumentenlijst te zetten. Via een lokaal monumentenbeleid, vastgelegd in een gemeentelijke monumentenverordening, vindt dan actief beheer plaats van die monumenten. In Uden is bijvoorbeeld een Brits kerkhof uit WO II op de lijst gezet.

Provinciale en gemeentelijke monumenten kunnen ook voorkomen in waterbodems van de binnenwateren, en op zee alleen binnen de 1 km zone vanaf de kust. Er zijn echter geen archeologische monumenten in waterbodems bekend uit beide wereldoorlogen, die beschermd zijn onder een provinciale of gemeentelijke verordening.

Indien aan beschermde monumenten moet worden gewerkt, dan is een monumentenvergunning nodig. Waterbeheerders (waterschappen en Rijkswaterstaat) kunnen zelf beheerder zijn van rijksmonumenten en van provinciale of gemeentelijke monumenten. Deze groep monumenten wordt samengevat onder de noemer watererfgoed, waaronder objecten kunnen worden geschaard als molens, dienstwoningen, sluizen en gemalen.¹⁰²

3.8 Bescherming tegen illegale praktijken onder de Monumentenwet

In Nederland worden vindplaatsen beschermd tegen illegale praktijken middels een verbod op het doen van opgravingen zonder (of in strijd met een) opgravingsvergunning ingevolge artikelen 45-47.¹⁰³ Tevens geldt een meldplicht van waarnemingen en vondsten ingevolge artikelen 53 en 54. De plicht om een opgravingsvergunning aan te vragen, en de plicht om te melden, is van toepassing op alle monumenten van nationaal, regionaal en lokaal belang. Op de Noordzee mag het opgravingsverbod en de meldplicht worden gehandhaafd tot in de aansluitende zone (artikelen 47a en 54a).

Doet iemand een toevalsvondst dan is dat niet illegaal mits de vondst wordt gemeld aan de RCE. Een dergelijke toevalsvondst dient dan 6 maanden ter beschikking te blijven voor wetenschappelijk onderzoek ingevolge artikel 53 van de monumentenwet. Daarna krijgen de vinder en eigenaar van het stuk grond waarin de vondst is gedaan, gezamenlijk eigendom ingevolge artikel 13 (boek 5) van het Burgerlijk Wetboek. Dit wetboek is overigens niet geldig op de Noordzee in de aansluitende zone.

Illegale praktijken kunnen op meerdere manieren worden aangepakt. Het "aantasten" met als doel om vondstmateriaal op te sporen of te onderzoeken wordt in dit verband al 'opgraven' genoemd, ook als de intenties goed waren. Betreft het een overtreding van regels of gestelde normen dan volstaan wellicht bestuursrechtelijke maatregelen. Gaat het echter om calculerend of crimineel gedrag dan kan vervolging plaatsvinden op grond van de wet op de economische delicten. Op de Noordzee is deze wet geldig tot in de aansluitende zone.¹⁰⁴ Crimineel gedrag kan ook worden bestraft via de wet op het strafrecht. Personen die illegaal opgraven en archeologische voorwerpen meenemen kunnen worden vervolgd op grond van artikel 352 (vernietiging) en artikel 310 (diefstal).

Voor de Noordzee geldt specifiek dat vernietiging of diefstal volgens de wet op het strafrecht niet wordt vervolgd in de aansluitende zone.¹⁰⁵ Hier zijn echter de principes van het internationaal zeerecht van toepassing. Als de (mogelijke) dader onder Nederlandse vlag vaart, kan hij door Nederland worden vervolgd. Ervaringen van de laatste jaren hebben laten zien dat veel bergers/schatgravers onder Panamese vlag varen. Nederland kan dan niets anders doen dan Panama verzoeken tegen deze schepen op te treden. Een instrument om dit proces te faciliteren zou het UNESCO onderwatervedrag van 2001 kunnen zijn.

Illegale praktijken zijn niet eenvoudig te vervolgen. Indien een vindplaats wordt verstoord, dan is het verband met het handelen in strijd met (of zonder) een opgravingsvergunning niet snel te leggen.

¹⁰² Handreiking archeologie voor waterbeheerders van de SIKB.

¹⁰³ Dit wordt ook wel 'blanket protection' genoemd omdat het overal in Nederland geldt, tot zelfs in de aansluitende zone op de Noordzee.

¹⁰⁴ <http://handreikingarcheologie.sikb.nl>.

¹⁰⁵ Mededeling Officier van Justitie Noordzee zaken.

Er moet namelijk worden bewezen dat het oogmerk van de verstoring het opsporen of onderzoeken van een monument was, en dat het opgegravene geen toevalsvondst was. Op zee is het bewijs nog moeilijker te leveren, omdat moet worden bewezen dat er op de vondstlocatie roering van de waterbodem plaatsvond. Ook moet worden aangetoond dat vondsten niet afkomstig zijn van een locatie buiten de territoriale of aansluitende zone.

Afb. 3.4 Doosje met Duitse geweermunitie opgegraven te Arnhem-Meinerswijk (foto A. Bosman, Military Legacy).

3.9 Bescherming onder de Wabo bij bouw- en aanlegactiviteiten

Terreinen met (verwachte) archeologische waarden kunnen worden beschermd tegen bodemversturende activiteiten via de bestemmingsplannen van gemeenten. De monumentenwet schrijft namelijk voor via de artikelen 38, 39, 40, 41, 44, 56 en 57 dat dergelijke terreinen moeten worden opgenomen in bestemmingsplannen. Bij dreigende verstoring van een archeologische vindplaats, opgenomen in een bestemmingsplan, moet een omgevingsvergunning worden aangevraagd bij de gemeente volgens de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo) artikel 2.1. Desgevraagd dient een onderzoeksrapport te worden overlegd dat tot stand komt via de AMZ cyclus. Volgens de Wabo is het handelen zonder of in strijd met de omgevingsvergunning een economisch delict. Het is dus strafbaar om gebieden met (verwachte) archeologische waarden te vernielen, verstoren of wijzigen.

Genoemd onderzoeksrapport is het resultaat van een archeologisch onderzoek dat dient te worden uitgevoerd door een vergunninghouder (meestal universiteit of bedrijf). Aan een vergunninghouder is een reeks van eisen opgelegd, zoals over melding en termijnen van rapportage en bekwaamheidseisen. Met deze regels wordt gewaarborgd dat het onderzoek en de uitvoering van een opgraving voldoet aan eisen van wetenschappelijke zorgvuldigheid en wetenschappelijke relevantie. Onderdeel van de certificatie is het hebben van een opgravingsvergunning ingevolge artikel 45 van de monumentenwet.

De omgevingsvergunning wordt aangevraagd bij voorgenomen bouwactiviteiten en aanlegactiviteiten. Aanlegactiviteiten zijn in het algemeen grondbewerkingen met als voorbeelden het aanleggen van bossen, kabels of leidingen. Ook bij het voorgenomen gebruik van grond in strijd met een beheersverordening, een exploitatieplan of een voorbereidingsbesluit dient een omgevingsvergunning te worden aangevraagd. Voor slooptactiviteiten in een beschermd dorps- of stadsgezicht geldt dit ook. Uitgezonderd worden volgens artikel 41a van de monumentenwet

projecten waarbij een oppervlakte van minder dan 100 m² wordt verstoord. De gemeenteraad kan echter de grootte van dit oppervlak wijzigen.¹⁰⁶ In gemeentelijk archeologiebeleid is de bodem vaak vrijgegeven tot 0,3 of 0,5 m -Mv ofwel de bouwvoor archeologie is vergunning vrij. Hier kunnen amateurs met metaaldetectors dus vrij hun gang gaan.¹⁰⁷

Gemeenten krijgen ingevolge de Wet Ruimtelijke ordening artikel 3.1. tien jaar de tijd om hun bestemmingsplannen zo in te richten dat terreinen met (verwachte) archeologische waarden hierin zijn opgenomen. Omdat dit niet altijd snel is te realiseren, is het alternatief mogelijk om via een erfgoedverordening archeologische waarden veilig te stellen. Deze verordening moet dan wel zijn gebaseerd op artikel 38 van de Monumentenwet. Dit kan helpen de periode te overbruggen totdat bestemmingsplannen 'Malta-proof' zijn. Tenslotte kan Provinciale Staten invloed uitoefenen op een bestemmingsplan, alhoewel zij met de inwerkingtreding van de Wet ruimtelijke ordening in 2008 geen provinciale goedkeuring meer mag geven aan een dergelijk plan. Terreinen met (verwachte) archeologische waarden op regionaal niveau kunnen door de Provincie als attentiegebied worden aangemerkt, waarvoor gemeenten vervolgens een bestemmingplan moeten vaststellen.¹⁰⁸

Voor Nederlandse waterbodems geldt hetzelfde als voor landbodems. Veel gemeenten hebben de binnenwateren echter nog niet in een bestemmingplan opgenomen, ondermeer omdat de archeologische verwachting in waterbodems nog niet goed onderscheidend is. Bovendien zijn waterstaatkundige projecten van waterschappen en Rijkswaterstaat vaak gemeente overstijgend. Waterbeheerders die het initiatief nemen tot bodemversturende activiteiten zullen dus in veel gevallen niet voldoende hebben aan een omgevingsvergunning van een gemeente. Ze zullen met alle betrokken gemeenten af moeten stemmen over voorgenomen werkzaamheden.

Op de Noordzee geldt binnen de 1 km zone de gemeentelijke indeling, en dus hetzelfde regiem. Op dit moment hebben slechts weinig gemeenten een bestemmingsplan voor hun zeegebied, waarin archeologiebepalingen zijn opgenomen. Zoals vermeld in paragraaf 3.2. heeft het Rijk de mogelijkheid om via een rijksinpassingsplan invloed uit te oefenen op bestemmingsplannen van gemeenten bij projecten van nationaal belang. Deze mogelijkheid kan de overheid bijvoorbeeld benutten bij de bouw van windmolenparken.

Tenslotte is de Wabo ook in de territoriale zone van toepassing, maar voor de bescherming van vindplaatsen moet er dan wel een rijksbestemmingsplan aan ten grondslag liggen. Ingevolge artikel 10.3 van de Wet Ruimtelijke Ordening kan voor de Noordzee een dergelijk plan worden vastgesteld, echter dat ligt niet in de lijn der verwachting, zoals vermeld in paragraaf 3.3.

Afb. 3.5 Uit de Maas opgebaggerde Nederlandse klewang in het provinciaal depot voor bodemvondsten te Maastricht (foto A. Bosman, Military Legacy).

¹⁰⁶ Bouwen, ruimte en archeologie, een uitleg over het juridisch kader van de archeologie van de SIKB.

¹⁰⁷ Kok & Vos 2013, 19.

¹⁰⁸ Bouwen, ruimte en archeologie, een uitleg over het juridisch kader van de archeologie van de SIKB.

3.10 Bescherming onder andere vergunningstelsels

Er zijn meer wettelijk geregelde mogelijkheden dan de Wabo om activiteiten te reguleren die als neveneffect kunnen hebben dat ze archeologische vindplaatsen aantasten. Het gaat dan om ontgroning, gemeente overstijgende projecten en projecten die belangrijke nadelige gevolgen kunnen hebben voor het milieu. Een voorbeeld is de aanleg van snelwegen en tunnels. Onderstaand worden de vergunningstelsels beschreven die de bescherming van cultureel erfgoed in het toetsingskader hebben opgenomen of mogelijk zullen opnemen.

Een ieder die de bodem afgraaft en het maaiveld verlaagt dient een ontgrondingsvergunning aan te vragen. Hierbij gaat het om het weghalen van bijvoorbeeld een klei-, veen- of zandlaag. Dit geldt zowel voor landbodems als waterbodems. Voorbeelden zijn projecten t.b.v. zandwinning, natuurontwikkeling, de aanleg van waterbekkens, of het verwijderen van vervuild baggerslib. In artikel 3 van de ontgrondingenwet is vastgelegd dat aan een ontgrondingsvergunning voorschriften kunnen worden verbonden ter bescherming van archeologische waarden, zoals het overleggen van een archeologisch rapport. Voor het winnen van oppervlakedelfstoffen in de Noordzee geldt hetzelfde tot in de EEZ. Het Ministerie van I&M geeft pas een ontgrondingsvergunning af nadat het toetsingskader is doorlopen. Hierin zijn diverse belangen opgenomen, zoals de visserij, scheepvaart, recreatie en cultuurhistorie. Dit omvat mede de mogelijkheid om vooraf archeologisch onderzoek te doen.

Voor grotere projecten is op grond van de wet milieubeheer een milieueffectrapportage (m.e.r.) nodig. Op basis hiervan kan een milieuvergunning worden afgegeven. In de m.e.r. moet in kaart worden gebracht wat de gevolgen zijn van voorgenomen activiteiten op het milieu. Onder milieu wordt in dit verband verstaan mens, dier, plant, water, lucht, bodem, landschappelijke, natuurwetenschappelijke en cultuurhistorische waarden. Dit betekent dat ook archeologische waarden in het toetsingskader zijn ondergebracht. Voor waterbodems geeft de handreiking archeologie voor waterbeheerders van de SIKB een complete lijst van waterwerken die m.e.r.-plichtig zijn. Dit kunnen bijvoorbeeld werkzaamheden zijn aan waterwegen, de aanleg van een haven of waterkering, indijking, maar ook de wijziging van een streefpeil voor grotere wateroppervlakten. Omdat de wet milieubeheer op de Noordzee tot in de EEZ geldig is, kunnen archeologische waarden overeenkomstig worden beschermd tegen milieuvervuilende activiteiten in het gehele Noordzeegebied.

Voor mijnbouwactiviteiten is in principe een mijnbouwvergunning nodig. Gemeenten kunnen echter bij kleine ingrepen zoals exploratieboringen of aardwarmteboringen een omgevingsvergunning afgeven en zijn dan ook zelf bevoegd gezag. Betreft het de inrichting van een mijnbouwwerk dan is het Ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie (MIN- ELI) bevoegd gezag en geeft het zelf een omgevingsvergunning af.¹⁰⁹ Voor offshore mijnbouwwerken zoals boorplatformen op zee geldt een vergunningplicht op grond van de Wabo artikel 2.1. tot in de territoriale wateren. Bij afwezigheid van een bestemmingsplan kunnen hier echter nog geen voorwaarden voor bescherming van archeologische waarden aan worden gekoppeld. Dit wordt momenteel onderzocht. Buiten de territoriale wateren is de Wabo niet van toepassing. Hier geldt dat ingevolge artikel 40 van de mijnbouwwet een mijnbouwvergunning nodig is van MIN-ELI. Artikel 49 lid 3.b. van de mijnbouwwet vermeldt dat bij algemene maatregel van bestuur regels mogen worden gesteld in het kader van een aantal specifieke belangen waaronder de bescherming van archeologische waarden. Dit geldt voor de aansluitende zone en de EEZ. Artikel 8 van het mijnbouwbesluit verklaart dat artikel 56 van de monumentenwet van kracht is op het continentaal plat. Dit verwijst echter alleen naar een meldingsplicht en de mogelijkheid om het te reguleren. Dit is gericht op het redden van vondsten die tijdens werkzaamheden te voorschijn komen. Het geeft niet de mogelijkheid om vooraf archeologisch onderzoek te verrichten.

Tenslotte dient de waterwet te worden aangehaald, die op 22 december 2009 in werking is getreden. Deze wet is een samenvoeging van acht oude wetten waarmee het beheer werd

¹⁰⁹ www.dewabo.nl.

geregeld van de waterhuishouding, waterkwaliteit, waterstaatwerken, droogmakerijen en dijken. In abstracte bewoordingen gesteld is het doel van de Waterwet om een onbelemmerde vervulling van maatschappelijke functies te realiseren via watersystemen. Voor zaken zoals het lozen van afval water, het onttrekken van grondwater en het bouwen van een steiger dient een watervergunning te worden aangevraagd bij de gemeente die vervolgens het bevoegd gezag inschakelt. Dat is de waterbeheerder (Rijkswaterstaat of het waterschap).¹¹⁰ De waterbeheerder kan bij het verlenen van de vergunning in het toetsingskader als functie van het watersysteem het behoud van erfgoed opnemen.¹¹¹ Echter dit is niet expliciet in de wet opgenomen. Artikel 6.11. lid 1 van de waterwet stelt dat een vergunning kan worden geweigerd indien belangen worden geschaad krachtens een andere wet. Maar in het toetsingskader wordt gerefereerd naar natuurbescherming en ruimtelijke ordening. De waterbeheerder zal het belang van archeologische waarden dus meenemen als het is opgenomen in het bestemmingsplan. Dat is echter vaak niet het geval en zeker niet op de Noordzee. De mogelijkheid om erfgoed expliciet op te nemen in het toetsingskader wordt momenteel onderzocht.

Op de Noordzee is de Waterwet van kracht tot in de EEZ. Volgens artikel 6.5. sub c. is het verboden om zonder vergunning van het Ministerie van I&M installaties of kabels of leidingen te plaatsen of te bouwen in de Noordzee. Voor het plaatsen van bijvoorbeeld windturbines op de Noordzee is dus een watervergunning vereist. Doorwerking van de monumentenwet via de waterwet is evenwel nog niet geregeld.

In de Waterwet is een mechanisme opgenomen voor planologische afstemming. Ingevolge artikel 3.8 van de Waterwet zijn waterschappen verplicht af te stemmen met provincies en gemeenten. Het Rijk doet hetzelfde met provincies, waterschappen en gemeenten via een Nationaal Bestuursakkoord Water. De provincie kan aanwijzingen geven aan een waterschap om die afstemming zeker te stellen. Waterbeheerders worden aangemoedigd in deze samenwerkingsverbanden gedegen kennis te verwerven over voorgenomen ruimtelijke ontwikkeling, waaronder inzicht in cultuurhistorische en aardkundige waarden.¹¹² Voor zover het gaat om bescherming van cultureel erfgoed op rijksniveau is de samenwerking tussen Rijkswaterstaat en de RCE in een convenant van 2007 vastgelegd. Daarin is uitgewerkt op welke wijze de RCE als adviseur optreedt bij de verschillende fasen van waterstaatkundige projecten. In het hierboven beschreven netwerk van afstemmingsmechanismen kan worden besloten via welk toetsingskader archeologische waarden worden beschermd tegen dreigende bodemverstoringen.

Voor de Noordzee kan samenvattend worden gesteld dat doorwerking van de monumentenwet in de aansluitende zone en in de EEZ alleen kan worden geregeld via het toetsingskader van de ontgrondingsvergunning en de milieuvergunning. Voor mijnbouw in de territoriale wateren ontbreekt de mogelijkheid om bescherming in te roepen via het toetsingskader van de omgevingsvergunning. Voor mijnbouw in de aansluitende zone en de EEZ is de doorwerking van de monumentenwet zeer beperkt. Van bescherming tegen de bouw van installaties, kabels en leidingen via het toetsingskader van de watervergunning is ook nog geen sprake, maar dit wordt onderzocht.

3.11 Bescherming via internationale verdragen en overeenkomsten

Vermeldenswaardig zijn de volgende internationale verdragen:

- Europees verdrag over de bescherming van het archeologisch erfgoed (Londen, 1969);
- UNESCO verdrag inzake de bescherming van wereld cultureel en natuurlijk erfgoed (Parijs, 1972);
- Europees verdrag inzake de bescherming van archeologisch erfgoed (Valletta, 1992);
- VN Zeerechtverdrag (Montego Bay, Jamaica, 1982);
- UNESCO verdrag inzake de bescherming van onderwatererfgoed (Parijs, 2001).

¹¹⁰ www.rijkswaterstaat.nl.

¹¹¹ Handreiking archeologie voor waterbeheerders van de SIKB.

¹¹² Handreiking archeologie voor waterbeheerders van de SIKB.

In Europa werden al vroeg stappen gemaakt om het archeologisch erfgoed te beschermen. In 1969 werd een dergelijk verdrag getekend in Londen, waarbij landen onderling afspraken om maatregelen te nemen ter bescherming van vindplaatsen en om resultaten van wetenschappelijk onderzoek te delen. Tevens werden afspraken gemaakt om illegale activiteiten tegen te gaan en om een inventaris bij te houden van archeologisch objecten in privé eigendom. Het verdrag van Valletta van 1992 bouwt hierop voort en houdt rekening met de evolutie toendertijd van het ruimtelijk ordeningsbeleid in de landen van Europa. De belangrijkste uitgangspunten van dit verdrag zijn dat al vroeg in de ruimtelijke ordening rekening wordt gehouden met archeologische waarden, dat bodemverstoorders de kosten van onderzoek en eventuele opgraving dragen, en dat archeologische waarden zoveel mogelijk in de bodem moeten worden bewaard. Dit verdrag is in 2007 door Nederland geratificeerd. In voorgaande paragrafen is al uitgelegd hoe dit verdrag is doorgewerkt in de Nederlandse wetgeving. Dus verdere uitwerking is niet nodig.

Ook de UNESCO conventie inzake de bescherming van cultureel en natuurlijk werelderfgoed verdient kort een vermelding. Dit verdrag beoogt het cultureel en natuurlijk erfgoed van de wereld te identificeren en behouden voor de mensheid, voor zover dat kan worden beschouwd als van uitzonderlijke universele waarde. Dit verdrag is in 1992 door Nederland geratificeerd. Aansprekend in archeologische zin is dat onlangs pogingen zijn gestart door Nederland en Duitsland om de Romeinse Limes van Xanten tot Katwijk op de werelderfgoedlijst te krijgen. Niet uitgesloten is dat ooit modern oorlogserfgoed, inclusief archeologische componenten daarvan in aanmerking kunnen komen.

Op het zeerechtverdrag en het verdrag ter bescherming van onderwatererfgoed moet iets dieper worden ingegaan, omdat voor het Noordzeegebied de rechtsmacht van Nederland beperkt is en de bescherming van het onderwatererfgoed nog niet goed geregeld is. Het zeerechtverdrag van 1982 is door Nederland geratificeerd in 1996. Het vermeldt in artikel 149 dat oudheidkundige of historische voorwerpen dienen te worden beheerd ten bate van de gehele mensheid met aandacht voor de preferentiële rechten van de Staat van oorsprong. Dit geldt buiten de grenzen van de nationale rechtsmacht. Er is een internationale zeebodemautoriteit ingesteld, ten behoeve van coördinatie en toezicht. Staten hebben volgens artikel 303 de plicht om samen te werken ter bescherming van onderwater gevonden voorwerpen van archeologische of historische aard. Dit geldt voor alle maritieme zones. Deze twee artikelen verplichten Nederland dus tot samenwerking in relatie tot het Noordzeegebied buiten de territoriale zone. De reden hiervan is ten eerste dat het vlaggenstaat principe niet alleen op de herkomst van het wrak slaat, maar ook op de vlag van het schip dat de ontdekking doet of onderzoek wil doen. Ten tweede kan een wrak van buitenlandse oorsprong zijn en moet in gezamenlijk overleg een beschermingsplan worden opgesteld. Ten derde kan een wrak van Nederlandse herkomst een buitenlandse lading hebben, waardoor mogelijk ook andere landen betrokken dienen te worden bij het nemen van beschermingsmaatregelen.

De plicht tot samenwerking ter bescherming van onderwatererfgoed omvat tevens het samenwerken om illegale praktijken ook buiten de territoriale zone tegen te gaan. Dit is in privaatrechtelijke zin mogelijk. Wrakken van oorlogsschepen met name zijn eigendom van de Staat van oorsprong. Dus schatgraverij kan worden gezien als diefstal van de Staat van oorsprong. De vlaggestaat van het schip dat de diefstal pleegde kan strafrechtelijke vervolging instellen indien daarom wordt verzocht.

Het zeerechtverdrag geeft verder geen handen en voeten aan de artikelen 149 en 303, maar het UNESCO verdrag van 2001 inzake de bescherming van cultureel erfgoed wel.¹¹³ Dit verdrag stelt dat onderwater erfgoed eigendom is van de mensheid, het heeft een universeel karakter, en moet als zodanig worden beschermd. De uitgangspunten hierbij zijn:

- het bevorderen van samenwerking tussen landen;
- het bevorderen van de opleiding onderwaterarcheologie;
- het verbod op commerciële uitbating;

¹¹³ Dromgoole 2006.

- het principe van in situ beheer;
- onderzoek aan onderwater erfgoed zal niet-verstorend zijn, tenzij noodzakelijk;
- bij onderzoek onderwater dient verstoring van een wrak als graf te worden vermeden;
- het verdrag zal geen positie innemen bij eigendomstwisten en geschillen over de soevereiniteit en jurisdictie in vaarwateren.

Artikel 1 van dit verdrag vermeldt dat er sprake is van archeologische resten als ze continu of periodiek meer dan 100 jaar onder water hebben gelegen. In artikel 6 wordt vermeld, dat staten via overeenkomsten zullen samenwerken ter bescherming van het onderwater erfgoed, zonder het universele karakter ervan te ondergraven. Schepen die in de EEZ, het continentaal plat of in 'het gebied'¹¹⁴ erfgoed ontdekken, of het voornemen hebben aldaar in of op de zeebodem werkzaamheden te verrichten, moeten dit ingevolge de artikelen 9 en 11 melden aan de eigen autoriteiten. Die zullen dan de zeebodemautoriteit informeren, zodat samenwerking met andere staten tot stand kan komen. Schepen van Staat (meestal oorlogsschepen) zijn volgens artikel 13 uitgezonderd van de meldingsplicht. In artikel 7 en 8 wordt aangegeven dat de kuststaat het exclusieve recht heeft op het beheren van onderwater erfgoed in de territoriale zone. In de aansluitende zone mag de kuststaat dit recht ook uitoefenen, mits het zich houdt aan de UNESCO regels van beheer. In de EEZ en daarbuiten gelden de bepalingen uit internationale verdragen en overeenkomsten. Kuststaten hebben hier beperkte jurisdictie. Het UNESCO onderwaterverdrag introduceert een mechanisme voor staten om ook hier in onderlinge samenwerking onderwatererfgoed te kunnen beschermen. In de meeste gevallen zal de kuststaat deze samenwerking coördineren.

Nederland heeft het verdrag van 2001 nog niet geratificeerd maar heeft zich wel gecommitteerd aan de annex van het verdrag die grotendeels overeenkomt met ICOMOS richtlijn inzake de bescherming en het beheer van het onderwatererfgoed. Hierin staan ook bovengenoemde uitgangspunten vermeld, evenals een procedure om activiteiten in relatie tot onderwater erfgoed uit te voeren. De richtlijn dekt alles af van projectontwerp tot documentatie, rapportage en deponeren.

Samenvattend kan worden gesteld dat, in relatie tot het Nederlandse deel van de Noordzee, het UNESCO verdrag een helder regiem van bescherming voorstelt in de EEZ. Het ministerie van OC&W (DCE en RCE) onderzoekt momenteel op welke wijze het UNESCO verdrag kan worden geïntegreerd in de Nederlandse wetgeving, inclusief het instrumentarium voor handhaving. Dit moet leiden tot politieke besluitvorming en ratificatie.

Het UNESCO verdrag zal voor WO I en WO II wrakken vooralsnog geen meerwaarde hebben, omdat de wrakken nog niet honderd jaar oud zijn. WO I wrakken komen echter dicht in de buurt. De ICOMOS richtlijn functioneert als een aanbeveling en heeft geen juridische zeggingskracht. Op dit moment is slechts het zeerechtverdrag van toepassing. Mocht het UNESCO verdrag geratificeerd worden, dan is het pas over een dertigtal jaren van toepassing op WO II wrakken.

3.12 Bevoegdheden en verantwoordelijkheden

De bevoegdheden en verantwoordelijkheden in het kader van de bescherming van modern oorlogserfgoed kunnen op diverse niveaus worden beschreven. In dit hoofdstuk is het van belang om de bevoegdheden en verantwoordelijkheden te benoemen zoals die wettelijk gezien zijn vastgelegd. Dat is het beleidsniveau. Verantwoordelijkheden en bevoegdheden op het operationele niveau liggen vast in de KNA procedures beheerd door de SIKB, en hoeven hier niet te worden herhaald. Een verwijzing naar de website van de SIKB volstaat. Mogelijk extra beperkende randvoorwaarden voor de archeologische praktijk van modern oorlogserfgoed vanwege andere maatschappelijke belangen worden in het volgende hoofdstuk behandeld.

¹¹⁴ Dit is de zeebodem voorbij het continentaal plat.

De wettelijke verankerde bevoegdheden en verantwoordelijkheden van de diverse spelers zijn in feite al aan bod gekomen in de voorgaande paragrafen van dit hoofdstuk. Daarom is het voldoende om dit samen te vatten in tabelvorm en nader te verklaren. De tabel is bijgevoegd in bijlage 2.

Hierin is de relevante functie gekoppeld aan de verantwoordelijke voor de uitvoering en handhaving van die functie. Tevens is de bijbehorende referentiewet genoemd. Bij verantwoordelijkheden horen bevoegdheden. Er is niet voor gekozen om dat tot op detailniveau uit te splitsen. Waar relevant is vermeld wie het bevoegd gezag is. De tabel is gesplitst in vier delen namelijk rechtsmacht en bestuur, bescherming van archeologische monumenten, bescherming tegen verstorende economische activiteit, en tenslotte bescherming via internationale verdragen.

De deeltabel Rechtsmacht en bestuur geeft weer wat in paragraaf 3.2. is beschreven. Hierbij komen de drie bestuurslagen aan bod die in de Nederlandse wetgeving is doorgewerkt. In de wet ruimtelijke ordening komt deze driedeling terug, en dus ook in de monumentenwet. Tevens komt het bestuur van waterschappen en rijkswateren aan bod. Dit moet niet worden gezien als een vierde bestuurslaag, maar een afgesplitst deel van de drie bestuurslagen gericht op waterbeheer. Dat is in Nederland geen overbodige luxe. Consequentie hiervan is dan wel dat er een extra afstemmingslus bestaat in het poldermodel van besturing. Zoals in paragraaf 3.10 aangegeven voorziet de waterwet zelfs in een verplichting om die afstemming te doen.

Tevens is in de eerste deeltabel aangegeven wie op hoofdlijnen verantwoordelijk is voor de handhaving tegen overtredingen en misdrijven. In bestuursrechtelijke zin komt de driedeling in bestuurslagen weer terug. In het algemeen is de RCE namens de Minister van OC&W belast met handhaving, behalve als het AMZ activiteiten betreft in relatie tot (te verwachten) archeologische waarden in bestemmingsplannen. In dat geval ligt de handhaving bij burgemeester en wethouders van de gemeenten. Voor de territoriale zone en aansluitende zone is de RCE in bestuursrechtelijke zin de handhavende autoriteit. De strafrechtelijke handhaving ligt bij de politie. De Erfgoedinspectie is belast met het toezicht. Voor het toezicht en de handhaving wordt alle relevante informatie van Rijkswaterstaat, Kustwacht en Douane bijeengebracht door het Maritieme Informatie Kruispunt (MIK) van de Kustwacht. Hierbij is zijn ook sportduikers een belangrijke bron van informatie voor de RCE.

In de tweede deeltabel gaat het om bescherming van archeologisch monumenten via registratie als beschermd monument. In de derde deeltabel "bescherming tegen verstorende economische activiteiten archeologische" komen twee van de drie bestuurslagen terug als het gaat om het bevoegd gezag in relatie tot de Wabo. In paragraaf 3.4 is uitgelegd dat de provincie via de aanwijzing van attentiegebieden het bestemmingsplan van gemeenten kan beïnvloeden, maar niet zelf meer bevoegd gezag is als het gaat om bescherming van terreinen met (verwachte) archeologische waarde. De provincie kan nog wel bevoegd gezag zijn als het gaat om ontgronding, milieubelasting, mijnbouwinstallaties en installaties in het water.

Tenslotte zijn in de laatste deeltabel de internationale verdragen weergegeven, voor de uitvoering waarvan meestal meerdere departementen van de Nederlandse regering verantwoordelijk zijn. Alleen het UNESCO verdrag voor de bescherming van onderwatererfgoed is nog niet doorgewerkt in de Nederlandse wetgeving, de rest wel.

Afb. 3.6 Grote hoeveelheid Duitse 2 cm luchtafweer granaathulzen uit Arnhem-Meinerswijk (foto A. Bosman, Military Legacy).

3.13 Conclusie

In dit hoofdstuk is het wettelijk kader beschreven voor de bescherming van modern oorlogserfgoed. Het hoofdstuk lezende kan men zich afvragen wat het verschil is met een beschrijving van het wettelijk kader voor de periode vanaf de prehistorie tot en met de vroegmoderne tijd. Dat verschil blijkt er niet of nauwelijks te zijn. Er zijn geen bepalingen gevonden, op één na, die beperkend zijn voor de archeologie van modern oorlogserfgoed. Die beperkende bepaling staat in het nog niet door Nederland geratificeerde UNESCO verdrag van 2001 voor onderwatererfgoed. Volgens die bepaling behoren WO I en II wrakken onderwater nog niet tot het cultureel erfgoed, omdat ze niet ouder zijn dan 100 jaar. WO I wrakken zitten al op die grens, voor WO II wrakken is dat pas over 30 jaar het geval. Dat gegeven hoeft natuurlijk niet de Staat der Nederlanden te weerhouden om deze wrakken als erfgoed te beschouwen, mede gelet op de verwachte intensivering van het bodemgebruik onderwater.

In dit hoofdstuk is het wettelijk kader integraal beschreven voor zowel land- als waterbodems. Een belangrijk verschil met de archeologie van oudere perioden is de kwetsbaarheid van het modern oorlogserfgoed. Naar analogie van landbodems, waarbij veel vondstmateriaal zich in de bouwvoor bevindt, ligt het wrakmateriaal uit de moderne tijd eerder op dan in de bodem waardoor het kwetsbaar is voor illegale activiteiten en verstoringen van de bodem om economische redenen. Handhaving is dus extra belangrijk.

Een verschil tussen land- en waterbodems, anders dan de hiervoor aangehaalde extra afstemmingslus tussen gemeente en waterbeheerder, is het rechtsregiem op de Noordzee. Dit is op zee anders dan op land, inclusief binnenwateren. Wat dat betekent voor de mogelijkheden om wrakken uit de moderne tijd te beschermen tegen illegale praktijken en verstoringen van de waterbodem in de Noordzee door antropogene actoren, laat onderstaande tabel zien.

Tabel 3.1 Beschermingsmogelijkheden wrakken op de Noordzee.

Wet	Wat	1 km zone	Territ. zone	Aansl. zone	EEZ
Monumentenwet	Opgeven/wijzigen rijksmonument	X	X		
Algemene wet bestuursrecht	Overtredingen	X	X	X	
Wet economische delicten	Calculerend gedrag	X	X	X	
Wetboek van Strafrecht	Crimineel gedrag	X	X	indirect	
Monumentenwet	Opgravings-activiteiten	X	X	X	
Wabo (gemeente) bestemmingsplan	Bouw- en aanleg activiteiten	X ontbreekt			
Wabo (rijk) bestemmingsplan	Bouw- en aanleg activiteiten		X ontbreekt		
Ontgrondingen wet	Winnen delfstoffen	X	X	X	X
Wet Milieubeheer	Milieu belastende activiteiten	X	X	X	X
Mijnbouw wet	Opzetten mijnbouw installaties			vondst reddend	vondst reddend
Waterwet	Opzetten installaties, kabels, windturbines	convenant rws-rce			

Wrakken in de aansluitende zone en in de EEZ zijn niet geheel beschermd door het huidige vergunningstelsel. Dat is overigens onderkend en daar wordt aan gewerkt door de RCE. Opvallend is ook dat de Wabo bescherming biedt tot en met de territoriale zone, maar dat die mogelijkheid niet kan worden benut zolang er geen bestemmingsplannen zijn van gemeente (tot 1 km uit de kust) en Rijk (tot 12 km uit de kust). Dit impliceert dat er geen doorwerking van de monumentenwet

kan plaatsvinden via het toetsingskader van de omgevingsvergunning. Tenslotte wordt opgemerkt dat niet alle economische functies genoemd in paragraaf 3.3 vertegenwoordigd zijn in de tabel. Zo kunnen militaire functies, scheepvaart, visserij en recreatie bijvoorbeeld nog steeds verstorend werken op wrakken zonder dat een vergunning dit afdekt.

Potentieel kunnen adequate beschermingsmogelijkheden worden geboden, als ratificatie van het UNESCO 2001 verdrag plaatsvindt, gecombineerd met een goede borging in vergunningstelsels. Dit verdrag waarborgt met name dat de zorg voor het onderwatererfgoed via een mechanisme van afstemming en beheer in een international kader. Zoals eerder gesteld vallen WO II wrakken hier voorlopig nog buiten, tenzij Nederland in overleg met die andere landen besluit om ook voor dit erfgoed te zorgen.

Een belangrijk instrument, niet genoemd in dit hoofdstuk, is een wrakkendatabase. Immers indien locatie en identiteit van WO I en WO II wrakken bekend zijn, dan kan via historisch onderzoek het cultuurhistorisch belang van de diverse wrakken worden ingeschat. De gegevens voor een eerste fase van een inventarisatie zijn beschikbaar in de Hydrografische database en de contactendatabase van Rijkswaterstaat: bestaande gegevens van wraklocaties en bestaande surveygegevens.

Samenvattend kan worden gesteld dat het wettelijk kader voor bescherming van modern oorlogserfgoed op land en in binnenwateren afdoende is. Voor de binnenwateren dienen naast gemeenten ook waterschappen rekening te houden met archeologisch erfgoed. Maar wettelijk gezien geldt voor de waterbodems hetzelfde regiem als voor landbodems. Een zwak punt in het geheel is momenteel dat terreinen met (verwachte) archeologische waarden onvoldoende zijn opgenomen in de bestemmingsplannen van gemeenten. Dat probleem zal echter in de komende jaren geleidelijk verminderen, aangezien vanuit de RCE inspanningen plaatsvinden gemeenten te informeren over de omgang met erfgoed in waterbodems. Voor waterbodems op de Noordzee is die bescherming minder afdoende, maar dat is onderkend.

Ten slotte moet worden vermeld dat de handhaving tegen illegale praktijken extra aandacht verdient. Dat is op land al niet eenvoudig, maar voor de Noordzee is de vervolging een probleem. De mogelijkheden om illegale praktijken te bewijzen zijn gering. De opgravingsvergunning is onvoldoende handhaafbaar, maar hier wordt door de rijksoverheid aan gewerkt. Een wetswijziging wordt overwogen.

Afb 3.7 Achterste deel van een Duitse Panzerschreck (boven) gevonden aan de noordelijke Rijnsoever bij de John Frostbrug te Arnhem (foto gemeente Arnhem). Links: Voorbeeld van zo'n wapen in actie in de periode augustus - september 1944 (bron: internet).

4 Overige wetgeving die relevant is voor de archeologie van modern oorlogserfgoed

4.1 Inleiding

De plaats die de archeologie van modern oorlogserfgoed inneemt en in zal nemen in de toekomst, hangt niet alleen af van de manier waarop de monumentenzorg in het Nederland is geregeld, maar ook van andere wetten en regelgeving die niets te maken hebben met de monumentenzorg als zodanig. Er zijn namelijk een aantal wetten waaruit randvoorwaarden voortvloeien voor de praktijk van het archeologisch onderzoek zoals we dat nu kennen. Deze wetten zijn specifiek van toepassing op, of hebben een directe relatie met, archeologische resten van de moderne tijd. Een vanzelfsprekend voorbeeld is de aanwezigheid van asbest of radioactief materiaal in sommige artefacten van de moderne tijd. Dit materiaal zal de onderzoeker niet tegenkomen in artefacten uit de Romeinse tijd. Ook zijn er geen levenden of nabestaanden meer uit de Romeinse tijd die eigendomsrechten kunnen claimen.

Dit hoofdstuk is essentieel anders dan het vorige hoofdstuk, omdat het hier niet gaat om bescherming van modern oorlogserfgoed, maar om de bescherming van andere maatschappelijke belangen via de wet. Deze belangen hebben betrekking op orde en veiligheid, gezondheid en milieu, persoonlijke integriteit en respect voor slachtoffers en de nabestaanden, en tenslotte eigendomsrechten van personen of staten. Het zal duidelijk zijn dan in al deze gevallen het belang van archeologische resten als erfgoed ondergeschikt zou kunnen zijn. Om het belang van het erfgoed te kunnen meewegen in dit geheel is inzicht nodig in de relevante wetgeving zodat de potentiële ruimte voor modern oorlogserfgoed kan worden ingeschat.

In deze studie wordt uitsluitend ingegaan op het Nederlandse grondgebied en de Nederlandse wateren. Echter het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden regelt tevens de verhouding met de overzeese gebiedsdelen. Dit omvat Aruba, Curaçao en Sint Maarten als zelfstandige eenheden binnen het Koninkrijk, en de eilanden Bonaire, Sint Eustatius en Saba als onderdeel van Nederland. De wetten en regels zoals onderstaand behandeld gelden dus ook voor Bonaire, Sint Eustatius en Saba, terwijl de overige eilanden eigen wetten en regels kunnen hanteren. Volstaat hier dit te noemen zonder verder in te gaan op de unieke omstandigheden in de overzeese gebiedsdelen en de mogelijke consequenties voor archeologisch onderzoek van modern oorlogserfgoed aldaar.

Onderstaand zal de bescherming van bovengenoemde maatschappelijke belangen en de relatie met de archeologie van modern oorlogserfgoed worden uitgewerkt. Hierna komen de verantwoordelijkheden aan de orde van de voor de archeologie relevante spelers in het maatschappelijk veld. In een samenvatting wordt het bijbehorende wettelijk kader schematisch in verband gebracht met vondsttype en de AMZ cyclus. Dit kan als basis functioneren om in een mogelijk toekomstig kennisdocument wegingskaders aan te brengen.

Afb. 4.1 Opgraving van een Duitse verbindingloopgraaf aan de Maas bij Lomm (foto A. Bosman, Military Legacy).

4.2 Bescherming van openbare orde en veiligheid

4.2.1 Algemeen

Openbare orde en veiligheid is een zeer breed begrip en heeft veel te maken met bijvoorbeeld explosies, rampen, calamiteiten en terroristische activiteiten. Het betreft gebeurtenissen die potentieel ontwrichtend zijn voor het maatschappelijk verband, op nationaal of op lokaal niveau. De eerste vraag is altijd in hoeverre er opzet in het spel was. Als dit niet zeker is dan is de openbare orde en veiligheid in het geding.

Bij het nationale niveau wordt snel gedacht aan inlichtingen en veiligheid. Een marginale controle van wetgeving op dat gebied levert nauwelijks een relatie op met de archeologie van modern oorlogserfgoed. Zo levert de Wet Bescherming Staatsgeheimen van 1951 geen ander verband op dan de opslag van geheim te houden materiaal en materieel op en onder terreinen van Defensie. Archeologisch onderzoek is hier dus niet mogelijk. Gegevens van personen en materieel uit WO II en eerder hoeven niet meer beschermd te worden via geheimhouding in het belang van de Staatsveiligheid. Dat kan echter nog wel het geval zijn voor personen en materieel uit de koude oorlog periode en daarna. Het mag duidelijk zijn dat het erfgoed belang hieraan ondergeschikt is.

De wet strategische diensten geeft regels voor diensten inzake de controle op strategische goederen zoals chemische, biologische of nucleaire wapens of andere nucleaire explosiemiddelen. In Nederland zullen resten van chemische, biologische en nucleaire wapens niet worden aangetroffen in het bodemarchief. Derhalve valt het archeologisch vondstmateriaal niet binnen de reikwijdte van deze wet. Op de grens met Duitsland en België komen in zee evenwel gifgasgranaten uit WO I voor. Daarom wordt onderstaand ingegaan op de uitvoeringswet chemische wapens. Dus in internationaal verband heeft Nederland er wel mee te maken.

Voor de archeologie is voornamelijk de wet wapens en munitie van belang. Een explosief wordt in dit verband gezien als een wapen. Wapens en munitie kunnen vooral ontwrichtend werken op lokaal niveau. Met name explosieven kunnen in het ergste geval een lokale ramp veroorzaken. Ingevolge de gemeentewet van 1992, artikelen 175 en 176, heeft het college van burgemeester en wethouders bijzondere bevoegdheden gekregen om in een dergelijk geval het gevaar te beperken en de orde te handhaven. Dit geldt ook op de binnenwateren die gemeentelijk zijn ingedeeld. Voor calamiteiten op zee of voor rampen van nationale omvang beschikt de Minister van Veiligheid en Justitie over een crisiscentrum waarin wordt samengewerkt met de Minister van Defensie en de Minister van Binnenlandse Zaken.

Afb. 4.2 Uit de Vecht opgebaggerd Duits P38 pistool uit 1943 (foto A. Bosman, Military Legacy).

4.2.2 Wet Wapens en Munitie

De Wet wapens en munitie (Stb. 1997, 292; WWM), en de Regeling wapens en munitie (Stcrt. 1997, nr. 129; RWM) zijn de voornaamste onderdelen van de wapenwetgeving in Nederland. Ze is bedoeld om potentieel schadelijke effecten van wapens in de samenleving terug te dringen. Van oorsprong was er een algeheel verbod op vuurwapens in Nederland (Vuurwapenwet 1919). Dit is deels te bezien tegen de historische achtergrond van opkomende revolutionaire krachten kort na WO I, in combinatie met de grote hoeveelheden wapens die in omloop waren als relict van de strijd. Het begrip wapens omvat een heel scala aan gewelddmiddelen. Het begrip munitie heeft alleen betrekking op projectielen, al dan niet in combinatie met gevulde patroonhulzen, die worden afgeschoten met een vuurwapen.

Er geldt een verbod op het voorhanden hebben of dragen van wapens en munitie zonder een vergunning (artikel 13 WWM). Het voorhanden hebben betekent in dit geval het kunnen beschikken over een wapen, al dan niet in eigendom. Het verbod geldt voor gevaarlijke wapens zoals stiletto's, valmessen, ploertendoders, boksbeugels, allerlei soorten vuurwapens, en explosieven. Een aantal wapens zijn niet verboden in het privé domein, maar wel in het publieke domein. Bovendien moet de eigenaar dan meerderjarig zijn. Voorbeelden zijn zwaarden, bajonetten, wapenstokken, alampistolen en lucht-, gas- en veerdruk wapens. Een aardig voorbeeld van een veerdruk wapen is de in WO II gebruikte PIAT (Projectile Infantry Anti Tank). Dit wapen zou dus niet vergunningplichtig zijn in het privé domein, echter de bijbehorende munitie met detonerende lading is dat wel.

Tevens volgt uit art 3 WWM, onder 1e lid, dat bovengenoemd verbod ook van toepassing is op onderdelen en hulpstukken van wapens die wezenlijk zijn voor de werking van die wapens. Denk hierbij ondermeer aan de loop van een vuurwapen, het magazijn, de vergrendeling, de afsluiter en de omkasting of frame. Het omvat bijvoorbeeld niet patroonschakels of -banden en patroonhulzen zonder kruit erin. Tenslotte zijn antieke wapens vrijgesteld van eerdergenoemd verbod. De specificaties hiervoor zijn te vinden in artikel 18 van de Regeling Wapens en Munitie van 2013. Het komt er ruwweg op neer dat vuurwapens vervaardigd voor 1 januari 1870, en antieke vuurwapens of stukken geschut die werken op basis van zwart kruit, niet verboden zijn. Maar er zit meer nuance in. Zo zijn bijvoorbeeld seinpistolen vervaardigd voor 1 januari 1945 vrijgesteld. De bijbehorende patronen moeten echter worden geruimd als zijnde munitie.

Bovenstaande maakt duidelijk dat achter wapens en munitie een complexe specialistische wereld schuilgaat, waarbij een goede kennis van wapens en munitie uit het heden en uit voorgaande oorlogen een vereiste is. De archeoloog in het veld kan tijdens de werkzaamheden een onverwachte detonatie of ontploffing teweeg brengen, en dan worden vervolgd ingevolge het wetboek van Strafrecht artikel 157 en 158 (schuld aan een ontploffing met kans op gevangenisstraf). Een archeoloog in het veld kan ook zonder het te weten de wet overtreden door onderdelen van wapens en munitie als vondstmateriaal op te slaan of te vervoeren. En dan hebben we het nog niet over de wijze waarop dergelijk materiaal moet worden verpakt en vervoerd. Dat moet eveneens aan wettelijke eisen voldoen (artikel 22 – 25 WWM). Het advies is daarom steeds het isoleren van de vondstplek bij het aantreffen van wapens of munitie in de grond, en het waarschuwen van de politie. Dat geldt evenzeer voor waterbodems als voor landbodems.

Afb. 4.3 Amerikaanse fragmentatie vliegtuigbom uit WO II in Arnhem-Meinerswijk (foto A. Bosman, Military Legacy).

Voor het uitvoeren van handelingen met wapens is een vergunning nodig. Dit geldt dus ook voor archeologen, materiaalspecialisten, conserveringsdeskundigen, depotbeheerders en musea. Er moet een redelijk belang zijn bij het voorhanden hebben van een wapen en de kans op misbruik moet worden geminimaliseerd. Dat kan tevens een onderzoek inhouden naar de achtergrond van de vergunninghouder. Een vergunning moet worden aangevraagd bij het Ministerie van Justitie en Veiligheid of bij de politie, afhankelijk van de tijdelijkheid van die vergunning. De registratie van een wapen vindt plaats op basis van het ingeslagen serienummer. Is dat door corrosie verdwenen, dan moet een uitgebreide beschrijving van kenmerken worden gegeven. Dit kan het proces van de vergunningaanvraag bemoeilijken. In hoofdstuk 3 van de Circulaire Wapens en Munitie 2013 is een uitgebreide beschrijving opgenomen van de eisen waaraan moet worden voldaan voor het verzamelen van wapens. Tevens is opgenomen waaraan musea specifiek moeten voldoen om een vergunning te krijgen voor het aanleggen van een verzameling. Hiernaar wordt kortheidshalve verwezen.

4.2.3 Uitvoeringswet Verdrag Chemische Wapens 1995

Deze wet bevat regels betreffende de uitvoering van het op 13 januari 1993 te Parijs tot stand gekomen Verdrag tot verbod van ontwikkeling, productie, aanleg van voorraden, gebruik of vernietiging van chemische wapens. Voor biologische wapens is er ook een uitvoeringswet van 1981, maar daar wordt hier verder niet op ingegaan. Alleen chemische wapens zijn verwachtbaar in het bodemarchief op de grenzen van het Nederlandse deel van de Noordzee.

Chemische wapens zijn als onderdeel van de groep NBC wapens (Nucleair, Biologisch en Chemisch) geen algemeen voorkomend fenomeen. Gedurende WO I is gifgas op grote schaal ingezet aan zowel het West- als het Oostfront. In Nederland is ook geëxperimenteerd met de productie van dit soort wapens. Het is echter nooit op grote schaal verspreid geraakt. De angst voor de gevolgen van de inzet hebben voor grote terughoudendheid gezorgd in de jaren na 1918. Gedurende WO II is in feite elke soldaat uitgerust geweest met een gasmasker, alleen hebben er nooit gasaanvallen plaatsgevonden, onder druk van de hiervoor genoemde angst die bij alle strijdende en neutrale partijen leefde. Er is geen verwachting op het aantreffen van chemische wapens in het bodemarchief. Uitzonderingen kunnen zijn de in het water van de Noordzee gestorte gifgasgranaten uit WO I.

Gifgas granaten zijn in 1919 en 1920 massaal gedumpt in zee bij Heist tussen Knokke en Zeebrugge, een gebied net onder de monding van de Westerschelde, vanwege het risico van opslag op land. Gifgas granaten zijn niet te onderscheiden van conventionele granaten anders dan

een aparte merking. Zo zijn Duitse granaten gemerkt met een groen, geel of blauw kruis, afhankelijk van het soort gas dat erin zit. Zowel na WO I als na WO II is veel oorlogsmateriaal gedumpt langs de kusten van Europa. Van deze dumpoperaties is weinig tot niets gedocumenteerd omdat de betrokken landen nog in een staat van chaos verkeerden. Zo is voor de Duitse kust van de Waddenzee tot de Noord-Friese eilanden circa 1,5 miljoen ton chemische en conventionele munitie gedumpt op 16 locaties. Ook in de Baltische zee, het Skagerak en de Ierse zee zijn dumpplaatsen aanwezig met gifgas granaten. Tenslotte zijn ook voor de Nederlandse kust munitie dumpplaatsen aanwezig ter hoogte van IJmuiden, Hoek van Holland en in de Oosterschelde. De granaten zouden alleen TNT bevatten, conventionele explosieven, echter ook in TNT zitten giftige elementen voor mens en milieu.¹¹⁵

4.3 Bescherming van gezondheid en milieu

4.3.1 Algemeen

Het onderscheid tussen orde en veiligheid en gezondheid van mensen en milieu is in veel gevallen nauwelijks te maken. Bij wapens denkt men aan mogelijk hergebruik en misbruik van bijvoorbeeld wapens of chemisch materiaal afkomstig uit gifgasgranaten. Echter het gifgas in de granaten kan ook een potentieel gevaar zijn voor de veiligheid van mens en milieu, evenals een ongelukkige explosie van een vliegtuigbom. Onderstaand wordt ingegaan op het wettelijk kader ter bescherming van mens en milieu. Het betreft de wet milieubeheer, de arbeidsomstandighedenwet, en vervolgens een aantal wetten die betrekking hebben op veiligheid van mens en milieu. Het gaat hierbij steeds om het verband met de archeologie van modern oorlogserfgoed.

4.3.2 Wet Milieubeheer

Deze wet is de juridische gereedschapskist van instrumenten die kunnen worden ingezet om het milieu te beschermen. Deze instrumenten zijn milieuplannen, milieuprogramma's, milieueffectrapportage, vergunningen, regels van handhaving, schadevergoeding etc. Het is een raamwet met algemene regels voor milieubeheer. Nog niet alle gerelateerde wetten zijn ondergebracht onder deze raamwet, zoals de wet bodembescherming en de meststoffenwet. Dat zit wel in de planning.¹¹⁶ Het doel van de wet is de bescherming van mensen, dieren, planten, land, lucht en water tegen verontreiniging van de omgeving of het milieu.

Deze wet is van belang omdat vondstmateriaal van modern oorlogserfgoed schadelijk kan zijn voor het milieu en voor de gezondheid van de mens. De wet stelt eenieder, die het milieu belast of dreigt te belasten verantwoordelijk voor een goede zorg. Het betekent dat naar redelijkheid actie moet worden genomen of juist handelingen moeten worden nagelaten om de gevolgen van de milieubelasting te beperken of ongedaan te maken (Wet Milieubeheer artikel 1.1.a en wet bodembescherming artikel 13). De milieu wetgeving dekt een breed spectrum aan gevaarlijke of milieubelastende stoffen af en kent vele nuances. In archeologische zin kan het bijvoorbeeld gaan om minerale oliën in brandstoftanks, motorblokken, jerrycans en oliën als smeermiddel tussen bewegende machine onderdelen. Dit is bijna altijd aanwezig in wrakmateriaal van voertuigen, vaartuigen en vliegtuigen uit voorgaande oorlogen. Schepen uit WO I werden nog voortgestuwd met kolengestookte stoommachines, maar in WO II waren eveneens oliegestookte stoommachines in gebruik, en was de dieselveertstuwning in opkomst. Onderzeeboten werden onderwater al in WO I voortgestuwd met behulp van elektrische batterijen waarin zich accuzuur bevindt. Onzeker is wat daarvan nog aanwezig kan zijn in het wrakmateriaal. Dat geldt ook voor het scala aan schoonmaakmiddelen dat normaliter aan boord van schepen aanwezig was. Militair materieel, met inbegrip van oud materieel, kan in het algemeen chemische stoffen bevatten die een gevaar voor de gezondheid opleveren. Het betreft dan ontplofbare, ontvlambare, bijtende, oxiderende, giftige, irriterende en kankerverwekkende stoffen. Een voorbeeld van het laatste is de kankerverwekkende stof benzeen, dat tot en met 1985 voorkwam in het wapenschoonmaakmiddel PX-10.

¹¹⁵ [www.vliz.be, publicaties 72604.pdf](http://www.vliz.be/publicaties/72604.pdf) en 252324.pdf.

¹¹⁶ www.rijkswaterstaat.nl.

4.3.3 Arbeidsomstandighedenwet

Deze wet, kortweg Arbo-wet genoemd, regelt het beleid voor het verbeteren van de kwaliteit van arbeidsomstandigheden. Het biedt meer (dan voorheen) ruimte voor het creëren van maatwerk. En het regelt tenslotte de invoering van de bestuurlijke boete alsmede enige andere wijzigingen. In tegenstelling tot de wet milieubeheer richt de arbeidsomstandighedenwet zich vooral op de kans op blootstelling aan gevaarlijke stoffen van werknemers, de effecten hiervan en de verplichting tot het minimaliseren van het contact met die stoffen. De werkgever heeft hierin een zorgplicht, maar de werknemer is ook zelf verantwoordelijk voor het veilig verrichten van de werkzaamheden. OCE bedrijven hebben een certificatieplicht volgens het ARBO besluit artikel 4.10.¹¹⁷

De wet geeft ondermeer regels voor risico inventarisatie, het voorkomen van gevaar of ongevallen voor werknemers en voor derden, het doen van voorlichting, het verstrekken van informatie en tenslotte het melden en registreren van ongevallen en beroepsziekten. Tevens regelt de Arbo-wet alle aspecten van deskundige bijstand en bedrijfshulpverlening. De wet eindigt met een opsomming van sanctiemogelijkheden bij het niet nakomen van de regels.

Nauw samenhangend met de Arbo-wet is de Invoeringswet Arbeidsvoorzieningswet 1996. Hiermee wordt uitvoering gegeven aan de Richtlijn van de Raad van de Europese Gemeenschappen van 25 juni 1991 betreffende de tenuitvoerlegging van maatregelen ter bevordering van de verbetering van de veiligheid en de gezondheid op het werk van de werknemers met arbeidsbetrekkingen voor bepaalde tijd of uitzendbetrekkingen (91/383/EEG; PbEG nr. L 206). Van deze wet wordt hier alleen melding gemaakt.

In feite is het archeologisch werk uit oudere perioden dan de Moderne Tijd al gebonden aan de regelgeving in de Arbo-wet. Vermelding in deze bureaustudie zou dus overbodig zijn. Echter er komen extra aandachtspunten bij in het veldwerk, in de analyse van vondstmateriaal, en in de deponering als het gaat om de archeologie van modern oorlogserfgoed. Dit betreft dan vooral potentiële gevaarlijke stoffen uit de Moderne Tijd, zoals in paragraaf 4.3.2. reeds benoemd.

4.3.4 Flora- en faunawet 1998

In deze wet is regelgeving opgenomen om planten en diersoorten te beschermen. Archeologisch gezien speelt dit vooral een rol bij wrakken in waterbodems. Nederland is partij bij een groot aantal verdragen die betrekking hebben op milieu- en natuurbescherming, waarin wrakken een rol spelen. Het blijkt ondermeer dat wrakken vitaal zijn voor biodiversiteit. Door antropogene bedreiging van wrakken staat het ecosysteem onder druk. In een rapport, dat in opdracht van de onafhankelijke natuur- en milieuorganisatie 'Stichting de Noordzee' is opgesteld, wordt een pleidooi gehouden voor de ecologische bescherming van wrakken.¹¹⁸ Beleidsmatig moeten diverse richtlijnen in acht worden genomen, namelijk de KRM (Kaderrichtlijn Mariene Strategie, MIN V&W), Natura-2000 (Europese habitat richtlijn, 1992) en OSPAR (Conventie voor bescherming van het mariene milieu van de Noordoost Atlantische Oceaan inclusief de Noordzee).

Diverse private duikondernemingen hebben ervaring met het duiken naar wrakken. Een voorbeeld is de 'Stichting Duik de Noordzee Schoon'. Deze stichting zet zich in om resten van visnetten te verwijderen van wrakken in de Noordzee. Hierbij zijn ook de vereniging Kust & Zee, de Stichting de Noordzee, Sportvisserij Nederland en het bedrijf 'Get Wet Maritiem' betrokken. De kern bestaat uit sportduikers die de hobby van wrakduiken combineren met pogingen om draagvlak te creëren voor de bescherming in cultuurhistorische en biologische zin van het wrakkenbestand.¹¹⁹ Een ander voorbeeld is de Landelijke Werkgroep Archeologie Onderwater (een afdeling van de vereniging AWN). Dit zijn vrijwilligers en amateur archeologen die met regelmaat wrakken opzoeken, onderzoeken en inmeten. Ze onderhouden hierbij nauwe banden met de RCE.¹²⁰

¹¹⁷ In paragraaf 4.6 wordt dit nader uitgelegd.

¹¹⁸ Lenkeek, Bouma & Waardenburg 2011.

¹¹⁹ www.duikdenoordzeeschoon.nl.

¹²⁰ www.lwaow.nl.

De vraag is of de functie van een wrak als kraamkamer voor biodiversiteit op gespannen voet kan staan met de functie van dat wrak als cultuurhistorisch erfgoed. In bovengenoemd rapport van Stichting de Noordzee wordt aanbevolen om samen te werken met de archeologische discipline in het maken van een selectie van te beschermen wrakken. De bescherming van wrakken zal moeten worden geregeld via een nieuwe wet of via aanpassing van de KRM en evt. OSPAR. De flora- en faunawet is nog niet van toepassing buiten de territoriale wateren. Bij verruiming van het geldigheidsgebied zal ook hier een vergunningplicht gelden om belangen af te kunnen wegen. Er zouden beperkingen kunnen gelden op activiteiten zoals duiken, sonar onderzoek en opgraven ten behoeve van bescherming van de natuurwaarden. Ook zou het aanbrengen van beschermende netten op wrakken kunnen worden verboden. Momenteel zijn deze potentieel conflicterende belangen onderwerp van overleg tussen de ministeries van OCW en EZ.

4.3.5 Wet bodembescherming

De regelgeving voor de zorg van een schone bodem staat in de wet bodembescherming van 1986. Het doel is om bodemvervuiling te voorkomen en om vervuilde bodems te saneren. Het gaat hierbij tevens om de bescherming van grondwater, zodat ook het drinkwater van goede kwaliteit blijft. Veel van de regelgeving is direct van toepassing op de bodemsaneerder en in mindere mate op de archeoloog die binnen een mogelijk complex van modern oorlogserfgoed een vervuiling van bijvoorbeeld minerale oliën aantreft. Het is echter wel zaak om de sanering en het archeologisch onderzoek zo af te stemmen dat er geen of een zo gering mogelijk verlies van archeologische waarden plaatsvindt. Uiteraard is dit afhankelijk van de ernst van de verontreiniging en de gevaren die er zijn voor de volksgezondheid. De wet is gericht op het minimaliseren van risico's en benoemt daartoe specifieke maatregelen.¹²¹

4.3.6 Wet vervoer gevaarlijke stoffen

De wet vervoer gevaarlijke stoffen van 1995 heeft als doel het bevorderen van de openbare veiligheid bij het vervoer van gevaarlijke stoffen zoals hierboven vermeld. Dit omvat tevens stoffen in explosieve ladingen. Voor de archeologie is dit nauwelijks interessant behoudens het besef dat het vervoeren en beladen van gevaarlijke stoffen verboden is, mits aan bepaalde regels wordt voldaan. Overtreding van dit verbod is strafbaar.

4.3.7 Asbestverwijderingsbesluit

Het asbestverwijderingsbesluit van 16 december 2005 houdt de vaststelling in van regels voor het inventariseren van aanwezige asbest materialen en voor het verwijderen van asbest in het algemeen en uit bouwwerken in het bijzonder. Het vervangt het op 26-01-2006 vervallen Asbestbesluit milieubeheer (BWBR0005374). In modern oorlogserfgoed kan asbest afhankelijk voorkomen als hechtgebonden en als niet-hechtgebonden asbest. Het is onder meer verwerkt in isolatiematerialen bij remvoeringen, leidingen, brandwerend koord en verpakkingsmateriaal van voertuigen en met name vliegtuigen. Pakkingen uit verbrandingsmotoren worden hier niet toe gerekend. In schepen komt asbest veel voor als isolatiemateriaal van stoomleidingen in ketelruim en machinekamer. Van belang is de concentratie van asbeststof, waarvoor grenswaarden zijn gesteld. Is de concentratie te hoog dan mag alleen met volledig beschermende kleding en ademapparaat worden gewerkt.

4.3.8 Kernenergiewet

De Kernenergiewet van 1963 bevat regelingen op het gebied van de kernenergie en de ioniserende straling (röntgen- en gammastraling, alsmede corpusculaire straling, die in staat is ionenvorming te veroorzaken). Voor de archeologie is van belang dat radioactief materiaal verwerkt is in boordinstrumenten en schakelaars van vliegtuigen uit WO II, om tijdens nachtoperaties de instrumentpanelen afleesbaar te maken en om schakelaars te kunnen vinden. Het materiaal is ook verwerkt in helderheidsversterkende uitrusting om in de nacht vriend en vijand te kunnen onderscheiden. In het algemeen is het niet de straling die direct gevaar oplevert, maar wel het directe lichamelijke contact. Radioactief materiaal opgenomen in het lichaam kan kanker veroorzaken.

¹²¹ De relevante artikelen zijn artikel 6, 27 en 28.

Afb. 4.4 Amerikaanse Helmet ID Radium Reflector Device, zoals op helm of uitrusting gedragen door de 'Pathfinder' parachutisten tijdens de operatie Market Garden. Keerzijde gemerkt: POISON INSIDE (bron: internet).

Aan het omgaan met radioactief materiaal worden eisen gesteld. Daarom legt artikel 29 van de Kernenergiewet een vergunningplicht op waaraan voorschriften zijn verbonden. Het is verboden om radioactief materiaal te bereiden, te vervoeren of voorhanden te hebben. Omdat radioactief materiaal ook door terroristen kan worden aangewend in vuile bommen, ligt de omgang hiermee bij de autoriteiten gevoelig. Op misbruik en verwijtbare schuld staat via het Wetboek van Strafrecht artikel 161 gevangenisstraf.

4.3.9 Opiumwet

In de Opiumwet van 1928 zijn verbodsbepalingen opgenomen met betrekking tot opium en andere verdovende middelen, in overeenstemming met de bepalingen van het op 19 februari 1925 te Genève tussen Nederland en andere Staten gesloten internationale opiumverdrag. Na 1945 is hier een serie van andere internationale verdragen aan toegevoegd.

De Opiumwet is onder andere van toepassing op de voorkomende verdovende middelen in militaire medische voorraden van (veld)hospitals en in de uitrusting van ziekenverzorger (*medic, stretcherbarer* of *Sanitäter*). Ook in de ziekenboeg van oorlogsschepen en koopvaarders komen deze middelen voor. Een voorbeeld is de in lijst I van de wet genoemde morfine. In afgesloten containers of glazen ampullen kan het middel zijn werkzaamheid behouden ondanks de lange tijd die verstreken is vanaf het moment van fabricage. Bij sommige eenheden, zoals Amerikaanse parachutisten, hoorde morfine tot de standaarduitrusting in het medisch pakket dat iedere 'trooper' bij zich droeg. Hiermee is duidelijk dat de kans op het aantreffen van dergelijk materiaal aanwezig is, zowel in frontsituaties als in het achterland.

Afb. 4.5 Vondst uit Arnhem-Meinerswijk van een aluminium buisje voor 20 tabletten Opium 0,03 gr. (foto A. Bosman, Military Legacy). En een voorbeeld van een compleet exemplaar en de rechter verbandtas van een Duitse Sanitäterwaar dergelijke buisjes te velde in meegevoerd werden (bron: internet).

Volgens artikel 3a van de wet is het ondermeer verboden verdovende middelen te vervoeren, te hanteren, in bezit te hebben of te vervaardigen. Ontheffing van dit verbod is mogelijk in een aantal gevallen, waaronder de noodzaak van onderzoek en instructie, mits het belang van de volksgezondheid zich hier niet tegen verzet. Een mogelijk archeologisch belang wordt in het rijtje niet genoemd. Met de Opiumwet hangt de Wet Voorkoming misbruik Chemicaliën (1995) nauw samen. Deze wet regelt de vervaardiging, het in de handel brengen en de in-, uit- en doorvoer van bepaalde chemicaliën ter voorkoming van misbruik. Dat is echter voor het modern oorlogserfgoed minder van belang.

4.4 Bescherming van slachtoffers en nabestaanden

4.4.1 Algemeen

In de archeologie wordt regelmatig menselijk botmateriaal gevonden en onderzocht zonder veel omhaal. In de archeologie van modern oorlogserfgoed zijn menselijke resten echter omgeven met wetten en regels ter bescherming van rechten van slachtoffers en nabestaanden. In sociaal opzicht "leeft" het stoffelijk overschot nog steeds voort. De aandacht voor oorlogsslachtoffers en hun nabestaanden is extra groot, omdat het veelal gaat om omgebrachte, vermiste of gesneuvelde personen die het ultieme offer hebben moeten brengen. Hier past respect. Bovendien verkeert de betrokken familie vaak in onzekerheid over de plaats en omstandigheden rond het overlijden of vermissing van dierbaren. Het kan gaan om militairen en burgers, waaronder geïnterneerden van bewakings- of concentratiekampen. Er is bijna altijd sprake van onverwerkte emoties. Onderstaand wordt eerst ingegaan op internationale verdragen om vervolgens de uitwerking in de Nederlandse wet en regelgeving te behandelen.

4.4.2 De Conventie van Geneve

De grondslag voor de bescherming van slachtoffers van internationale gewapende conflicten is gelegd in vier verdragen die van 1864 tot 1949 zijn geformuleerd in Geneve als onderdeel van het internationaal recht. De verzamelnaam hiervoor is de Geneefse Conventie. Het eerste verdrag van 1864 bevat tien artikelen met het doel de medische en menselijke zorg voor gewonde soldaten op het slagveld te verbeteren. Het tweede verdrag van 1906 regelt de verbetering van het lot van gewonden, zieken en schipbreukelingen van de strijdkrachten ter zee. Het derde verdrag van 1929 geeft richtlijnen met betrekking tot de behandeling van krijgsgevangenen. Het laatste verdrag van 1949 regelt de bescherming van burgers in oorlogstijd. Tevens zijn in 1949 de vier verdragen samengevoegd tot één geheel.¹²² Verder werd artikel 3 toegevoegd dat bindende voorschriften geeft bij niet-internationale gewapend conflicten. Nederland heeft op 8 december 1949 het verdrag ondertekend en op 3 augustus 1954 geratificeerd, waarna het in februari 1955 in werking trad. Tenslotte is de conventie aangevuld met drie protocollen, waarvan het eerste protocol de bescherming van slachtoffers van internationale gewapende conflicten regelt. De hieruit voortvloeiende consequenties in relatie tot oorlogsslachtoffers zijn voor de Nederlandse overheid de volgende¹²³:

- een plicht om wederzijds gegevens uit te wisselen;
- graven moeten kunnen worden teruggevonden en met rust worden gelaten;
- stoffelijke resten dienen bij eventuele opgraving op verantwoorde wijze te worden geïdentificeerd;
- een plicht om zorgvuldig en eervol om te gaan met stoffelijke resten en bijbehorende gegevens;
- alleen over te gaan tot opgraving indien het algemeen belang dat vereist of op uitdrukkelijke wens van de ambassade van het land van herkomst, al dan niet namens de nabestaanden. Een dergelijke wens schept alleen een plicht tot het maken van een afweging van diverse belangen. Het leidt dus niet automatisch tot een opgraving.

¹²² De relevante artikelen zijn artikel 4 (1929), 16(1864), 17 (1864), 120 (1929), 121 (1929), 129 (1949), 130 (1949) en 131(1949) van de conventie van Geneve .

¹²³ Artikel 33 en 34 van het eerste protocol (1977).

In Nederland is de voorloper van de Bergings- en Identificatie Dienst van de Landmacht (BIDKL) opgericht in 1945 om invulling te geven aan het Verdrag van Geneve van 1929 en 1949. Dit is voortgekomen uit de nogal chaotische situatie die kort na de bevrijding in Nederland bestond. Burgemeesters stelden alles in het werk om zo snel als mogelijk hun stad of dorp op te ruimen. Het Bureau Nationale Veiligheid en de Politieke Opsporingsdienst probeerden bewijslast te vergaren tegen de Duitsers en hun collaborateurs. Burgers deden opgravingen, soms op hun eigen terrein want de verspreide veldgraven lagen vaak op de plek waar iemand gesneuveld was. Er was geen controle op stoffelijke overschotten. Daarom werd door het nog bestaande militair gezag in overleg met de Minister van Binnenlandse zaken de Dienst voor Opsporing, Identificatie en Berging (DIB) opgericht.¹²⁴

No. 1209 OPRICHTING DIENST VOOR OPSPORING, IDENTIFICATIE EN BERGING MILITAIR GEZAG De Chef van den Staf Militair Gezag, Overwegende, dat het noodzakelijk is over te gaan tot het instellen van een dienst, belast met de zorg voor het opsporen, opgraven, identificeeren en weder begraven van gedurende het tijdvak van 10 Mei 1940 tot 8 Mei 1945 op onregelmatige wijze begraven lijken. Besluit: 1. in te stellen een „Dienst voor Opsporing, Identificatie en Berging“, gevestigd te 's-Gravenhage, belast met de zorg voor het opsporen, opgraven, identificeeren en weder begraven van lijken, die gedurende het tijdvak van 10 Mei 1940 tot 8 Mei 1945 begraven zijn, hetzij anders dan op een algemeene of bijzondere dan wel uitsluitend voor militairen bestemde begraafplaats en anders dan in een graf, als bedoeld in artikel 15 der wet van 10 April	MILITAIR GEZAG No. 40 30 AUGUSTUS 1945 1869, Staatsblad No. 65, hetzij op andere wijze dan is voorgeschreven in de artikelen 1 tot en met 12 dier wet; 2. te bepalen, dat de voornoemde Dienst zijn taak zal uitvoeren met inachtneming van de door hem den Chef van den Staf Militair Gezag, gegeven bevelen en aanwijzingen en dat aan hem door het Hoofd van den Dienst ten minste eens per maand rapport van de werkzaamheden van den Dienst zal worden uitgebracht; 3. tot wederopzeggens toe te benoemen tot Hoofd van den Dienst voor Identificatie en Berging: den reserve dirigerend Officier van Gezondheid der tweede klasse Dr. A. van Anrooy, te Eindhoven. 's-Gravenhage, den 21sten Augustus 1945. De Chef van den Staf Militair Gezag, De Generaal-Majoor, MR. H. J. KRULS.
---	---

Afb. 4.6 De beschikking van het Militair Gezag betreffende de oprichting van de DIB (collectie Bosman, Military Legacy).

In de jaren daarna heeft de dienst zich vooral beziggehouden met het concentreren van omgekomen militairen, en burgerslachtoffers van concentratiekampen, in aparte begraafplaatsen. Tevens werden samen met de in 1952 opgerichte Gravendienst van de Landmacht militaire erevelden ingericht. In 1967 was het laatste oorlogskerkhof voor 7.000 Duitse gesneuvelde militairen gereed bij IJsselstein in Limburg. De Gravendienst had tevens een operationele taak in geval van nieuwe conflicten. In toenemende mate legde zij zich toe op het ruimen van verspreid liggende veldgraven en het bergen en identificeren van vliegtuigbemanningen (met name in het IJsselmeergebied). In 1995 is de huidige Bergings- en Identificatie Dienst Koninklijke Landmacht (BIDKL), ontstaan na samenvoeging van de Gravendienst en de Identificatiegroep Nationaal Territoriaal Commando.¹²⁵

4.4.3 Wet op de Lijkbezorging van 1991

Deze wet regelt de lijkbezorging met alle daarbij behorende maatregelen. Het omvat ondermeer regelingen met betrekking tot begraving en crematie van overledenen. Interessant is vast te stellen in hoeverre deze wet ook van toepassing is op oorlogsslachtoffers en in hoeverre de archeologie van modern oorlogserfgoed hier rekening mee moet houden.

Het blijkt dat de burgemeester een centrale rol speelt indien niemand maatregelen neemt tot lijkschouwing of lijkbezorging. Volgens artikel 20 van de wet moet de burgemeester in dat geval uiterlijk drie dagen na overlijden worden gewaarschuwd. Dit geldt ook indien het niet duidelijk is of het hier gaat om een oorlogsslachtoffer (artikel 21). Archeologen die stoffelijke resten aantreffen in een moderne context aantreffen dienen zich hier ook aan te houden. De burgemeester op zijn beurt dient actie te ondernemen via de politie en eventueel de BIDKL, voor zover het onbekende doden

¹²⁴ Beschikking No. 1209 in Publicatieblad nr. 40 van 30 augustus 1945.

¹²⁵ De basis voor de belegging bij Defensie van bevoegdheden en verantwoordelijkheden in relatie tot de zorg voor oorlogsslachtoffers ligt bij de beschikking van het Militair Gezag in 1945. Niets in het verdrag van Geneve verzet zich tegen een belegging hiervan bij civiele instanties.

of veldgraven zijn. Iedere burger is verplicht ingevolge het Burgerlijk Wetboek boek 5 artikel 5 lid 1a aangifte te doen bij de politie als stoffelijke resten worden aangetroffen waarvan wordt vermoed dat het om een oorlogsgraf gaat. Zelf opgraven is strafbaar volgens het Wetboek van Strafrecht artikel 150.

In de wet is dus de meldingsplicht van stoffelijke resten goed geregeld. Echter de wettelijke status van oorlogsgraven is niet geheel duidelijk en zeker niet in het geval van zeemansgraven. Het Verdrag van Geneve refereert naar de plicht om deze graven met rust te laten, maar dat lijkt niet geheel door te werken in de nationale wetgeving. Voor archeologen zijn vooral criteria interessant waarmee stoffelijk resten een erfgoed status kunnen krijgen. De wet op de lijkbezorging gaat alleen in op graven en lijkbezorging in het algemeen. Volgens deze wet worden graven beheerd door begraafplaatsen. In artikel 31 is vermeld dat een graf op last van de houder van een begraafplaats na tien jaar zal worden geruimd, tenzij er gegronde bezwaren zijn. In plaatselijke verordeningen en richtlijnen¹²⁶ wordt dit nader uitgewerkt met vele variaties per locatie. De generale lijn is dat:

- graven voor 1900 niet worden geruimd (vanwege mogelijke cultuurhistorische waarde);
- oorlogsgraven niet worden geruimd (het zeemansgraf wordt niet apart benoemd);
- graven tussen 1900 en 1992 pas na 2029 mogen worden geruimd;
- graven na 1992 na 10 jaar mogen worden geruimd.

Graven in het algemeen worden beschermd via het Wetboek van Strafrecht artikel 149, dat grafschennis strafbaar stelt. Dit heeft betrekking op vernieling of beschadiging van graven en gedenktekens, en op het stelen van gedenktekens. Voor lijkschennis is echter geen artikel opgenomen in het wetboek.¹²⁷

Oorlogsgraven worden beheerd door de oorlogsgravenstichting (OGS).¹²⁸ Zij verzorgt alleen de aanleg, inrichting en instandhouding van 50.000 NL oorlogsgraven na 9 mei 1940. Dit zijn 50.000 stuks Nederlandse graven. De oorlogsgraven zijn ondermeer te vinden in Nederland, Java, Hongkong, Singapore, Ambon, Thailand, Myanmar en Korea. Er zijn vier soorten oorlogsgraven namelijk Militaire Rijksgraven, Civiele Rijksgraven, Stichtingsgraven en Particuliere graven. Het Rijk is verantwoordelijk voor de Rijksgraven. Het onderhoud ervan is in 1948 aan de OGS overgedragen. Over particuliere graven heeft de OGS geen zeggenschap. Herbegraven van particulieren op één van de erevelden (bijv. Grebbeberg, Loenen) vindt echter regelmatig plaats. Naast oorlogsgraven zijn er ook oorlogsmonumenten. Dit zijn herdenkingsmonumenten in Nederland.¹²⁹ Ze worden niet onderhouden door de OGS. Dit zijn geen monumenten in de zin van de Monumentenwet. Veel oorlogsmonumenten worden geadopteerd en door vrijwilligers bijgehouden. Oorlogsgraven kunnen evt. tot monument worden verklaard op basis van schoonheid, wetenschappelijk waarde en cultuurhistorische waarde. Dan worden ze ook wettelijk beschermd ingevolge de Monumentenwet. Meestal lukt dit niet omdat de aanvrager in feite eerbetoon wil, en dat is geen argument. Het moet echt gaan om een beroemd persoon of een bijzonder praalgraf voordat dit lukt.¹³⁰

Rondom oorlogsgraven en zeemansgraven heerst een gedragen sfeer van respect en emotie. Zowel de familie van nabestaanden als oud-strijders of veteranen worden dan ook met zorg omkleed. Hun belang wordt gediend bij het levend houden van de herinnering aan de slachtoffers. Via de Veteranenwet is de zorg voor veteranen zelfs wettelijk verankerd in de samenleving. Oorlogsgraven vervullen hierin een rol. Dit is ook het geval bij zeemansgraven. Wrakken, vooral van beide wereldoorlogen, kunnen nog stoffelijke resten van opvarenden bevatten. Belanghebbenden zijn nationaal gezien bijvoorbeeld de Koninklijke Marine¹³¹, de Koninklijke Vereniging van Marine Officieren, De Algemene Vereniging Oud-Personeel van de Koninklijke

¹²⁶ www.uitburgeren.nu

¹²⁷ Engberts 2013.

¹²⁸ www.ogs.nl.

¹²⁹ www.oorlogsmonumenten.nl.

¹³⁰ www.begraafplaats.nl.

¹³¹ www.defensie.nl.

Marine, de Oorlogsgravenstichting¹³² en het Comité Nabestaanden Onderzeeboten 1940-1945. Ook andere landen zijn belanghebbende, omdat hun wrakken in Nederlandse wateren kunnen liggen.¹³³

In de Nederlandse wet hebben zeemansgraven geen beschermde status. In België is dit wel het geval. In de Wet betreffende de vondst en bescherming van wrakken van 9 april 2007 is een bepaling opgenomen dat de Koning een zeemansgraf als beschermd wrak kan aanmerken.¹³⁴ Dat geldt alleen voor de territoriale wateren. Engeland heeft een wet opgesteld die waar ook ter wereld bescherming biedt aan wrakken van Britse oorsprong.¹³⁵ Vliegtuigen zijn altijd beschermd, en schepen moeten specifiek zijn aangewezen als zeemansgraf. Deze wrakken mogen niet worden aangeraakt of binnengetroden zonder toestemming. Volgens de AWN geeft de Oorlogsgravenstichting een negatief duikadvies af op zeemansgraven, maar dat is niet juridisch onderbouwd. De oorlogsgravenstichting beheert oorlogsgraven en herdenkingsmonumenten op land (ook herdenkingsmonumenten op het land van wrakken in zee), maar niet de zeemansgraven in zee zelf.

4.4.4 Wet bescherming persoonsgegevens van 2000

Deze wet is mede opgesteld op basis van een Europese richtlijn¹³⁶ en is een uitwerking van artikel 10, tweede en derde lid, van de Grondwet. Hierin staat dat er regels dienen te worden gesteld voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer bij het vastleggen en verstrekken van persoonsgegevens.

De wet bescherming persoonsgegevens is van toepassing op de geheel of gedeeltelijk geautomatiseerde verwerking van persoonsgegevens, alsmede de niet geautomatiseerde verwerking van persoonsgegevens die in een bestand zijn opgenomen of die bestemd zijn om

daarin te worden opgenomen. Uitzondering is de verwerking van deze gegevens voor privé gebruik en voor justitieel onderzoek. Tevens is uitgezonderd de verwerking van persoonsgegevens door de krijgsmacht indien de Minister van Defensie daartoe beslist met het oog op de inzet of het ter beschikking stellen van de krijgsmacht ter handhaving of bevordering van de internationale rechtsorde.

Deze wet is met name van toepassing bij het achterhalen van de identiteit van mensen die sporen hebben achtergelaten of waarvan stoffelijke resten zijn overgebleven. De wet is dus ook van toepassing op de archeologie van modern oorlogserfgoed. Zowel de persoonsgegevens van de betrokkenen als hun nabestaanden zijn beschermd onder deze wet. Dat betekent bijvoorbeeld dat wanneer in een vliegtuigwrak (de kans bestaat dat) het stoffelijk overschot van een piloot wordt aangetroffen niet iedereen vrij beschikking kan krijgen over gegevens.

Afb. 4.7 Sergeant J.G. van Vliet, stukscommandant binnen M.C.-III-4 R.I. tijdens de meidagen van 1940 op vliegveld Valkenburg (collectie Bosman, Military Legacy).

¹³² www.ogs.nl.

¹³³ Een voorbeeld hiervan is uitgewerkt in het hoofdstuk ervaringen uit de praktijk (waterbodems).

¹³⁴ Wet betreffende de vondst en bescherming van wrakken van 9 april 2007, artikel 16.

¹³⁵ Protection of Military Remains Act van 1986.

¹³⁶ Richtlijn nr. 95/46/EG van het Europees Parlement en de Raad van de Europese Unie van 23 november 1995 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens en betreffende het vrije verkeer van die gegevens (PbEG L 281).

4.4.5 Wet Oorlogsstrafrecht van 1952

Met de invoering van deze wet zijn tevens enkele gerelateerde wijzigingen in het Wetboek van Strafrecht, het Wetboek van Militair Strafrecht en de Invoeringswet Militair Straf- en Tucht recht aangebracht. In deze wet zijn bepalingen opgenomen over vervolging en berechting van in oorlog gepleegde misdrijven, zowel binnen als buiten Europa. De wet is vooral gericht op de tijdens WOII begane misdaden. Hiertoe zijn gerechtshoven voor Bijzondere Rechtspleging ingesteld.

Bij archeologisch onderzoek kunnen gegevens worden gegenereerd die samen hangen met gepleegde oorlogsmisdaden. Bijvoorbeeld sporen van fusillades. Zowel sporen als vondsten kunnen dan een bijdrage leveren bij de waarheidsvinding. Nog steeds worden rechtszaken gevoerd tegen gepleegde oorlogsmisdrijven¹³⁷, hoewel het aantal nog in leven zijnde oorlogsmisdadigers snel afneemt. Niettemin dient de archeologie zich bewust te zijn van het rechtsbelang van slachtoffers en nabestaanden.

4.5 Bescherming van eigendom

4.5.1 Algemeen

Op modern oorlogserfgoed kan eventueel nog een eigendomsrecht rusten. Een internationaal wettelijk kader voor eigendomsrechten is niet gevonden als het gaat om goederen en objecten in het algemeen. Internationale verdragen over intellectuele of industriële eigendomsrechten bestaan wel, maar dan gaat het over auteursrecht, portretrecht, octrooirecht, het handelsgeheim etc. Zolang op modern oorlogserfgoed dergelijke rechten niet meer rusten, wat zeer aannemelijk is voor het oorlogserfgoed uit beide Wereldoorlogen, is een discussie over de bescherming van die belangen niet relevant.

Het begrip eigendom komt wel terug in de diverse internationale verdragen over de bescherming van cultureel erfgoed. Zo vermeldt artikel 8 van de Europese conventie over de bescherming van het archeologisch erfgoed (Londen, 1969) dat de hierin opgenomen bepalingen niet beperkend mogen werken op eventuele eigendomsrechten die rusten op archeologische objecten. Het Europees verdrag inzake de bescherming van archeologisch erfgoed uit 1992 (Het Verdrag van Malta) maakt helemaal geen referentie naar mogelijk eigendomsrechten. De UNESCO conventie over de bescherming van cultureel en natuurlijk wereld erfgoed verwijst in artikel 6 naar het belang van de bescherming van werelderfgoed voor de internationale gemeenschap zonder afbreuk te doen aan eigendomsrechten die op het erfgoed rust ingevolge de nationale wetgeving.

Voor de persoonlijke bezittingen van oorlogsslachtoffers is de conventie van Geneve van toepassing. Onderstaand wordt hier kort op ingegaan, om vervolgens het eigendomsrecht van modern oorlogserfgoed vanuit het nationaal wettelijk kader te beschouwen aangezien het internationaal rechtelijk kader hier feitelijk naar verwijst.

Tenslotte gaat de conventie van Geneve niet in op de bescherming van culturele goederen, maar wordt verwezen naar het cultuurgoederenverdrag. Dit is het Verdrag inzake de bescherming van culturele goederen in geval van gewapend conflict van 1954, Den Haag (Trb. 1955, 47). Dit verdrag stelt regels op voor de bescherming van roerende en onroerende goederen in conflictgebieden (monumenten, boeken, musea, bibliotheken etc.). In Nederland is dit nader uitgewerkt in de Wet tot teruggave van cultuurgoederen afkomstig uit bezet gebied. Deze wet gaat over cultuurgoederen uit conflictgebieden die Nederland niet mogen binnenkomen of hier mogen worden bewaard. De wet is daarom niet relevant voor de huidige context.

4.5.2 Conventie van Geneve

De internationaal rechtelijke bepalingen in de conventie van Geneve zijn al uitgebreid aan bod geweest in paragraaf 4.4.2. Daarom volstaat hier om te vermelden dat de landen betrokken bij een conflict overeenkomsten dienen te sluiten teneinde de terugkeer te vergemakkelijken van het

¹³⁷ Artikel 3 tot en met 7 van de wet oorlogsstrafrecht benoemen expliciet om welke strafbare feiten het gaat.

stoffelijke overschotten en/of persoonlijke bezittingen naar het land van herkomst. Deze terugkeer geschiedt op verzoek van het land van herkomst, of op verzoek van de naaste familieleden tenzij het land van herkomst daartegen bezwaar maakt.¹³⁸ Ingevolge de circulaire van Defensie¹³⁹ heeft Nederland overeenkomsten afgesloten met de Verenigde Staten (4 mei 1970), de landen van het Gemenebest (10 juli 1951) en met Duitsland (15 april 1976) over de wijze van informeren als het gaat om van stoffelijke resten en om de teruggave van persoonlijke bezittingen van oorlogsslachtoffers.

Persoonlijke bezittingen van oorlogsslachtoffers dienen dus volgens het internationaal recht te worden geretourneerd aan de naaste familie of aan het land van herkomst. Die teruggave loopt feitelijk via de ambassade van het land van herkomst conform bilateraal gemaakte afspraken. Dat betekent noodzakelijkerwijs dat de overheid hierin een rol heeft, omdat volgens internationaal recht het de Staten zijn die de uiteindelijke verantwoordelijkheid hebben voor de bescherming van slachtoffers. In de conventie van Geneve wordt hiervoor de term Hoge Verdragsluitende Partijen gehanteerd. In Nederland zijn de Ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie de instituten die de Staat vertegenwoordigen betreffende de bescherming van oorlogsslachtoffers en hun bezittingen.

4.5.3 Burgerlijk Wetboek Boek 5 Zakelijke Rechten

Het eigendomsrecht op Nederlands grondgebied is geregeld in het burgerlijk wetboek boek 5. Het begrip eigendom is een fundamenteel begrip in onze maatschappelijke ordening. Volgens artikel 1 van het Burgerlijk wetboek Boek 5 (zakelijke rechten) is eigendom het meest omvattende recht dat een persoon op een zaak kan hebben. De eigenaar mag met uitsluiting van anderen gebruik maken van deze "zaak" (lees hiervoor: goed, object, stoffelijk voorwerp, etc.), mits dit gebruik niet in strijd is met de rechten van anderen of met beperkingen die andere wettelijke voorschriften of regels stellen. Het wetboek maakt onderscheid tussen onroerende en roerende zaken. Voor wat betreft onroerende zaken is het principe dat de Staat eigendom heeft van onroerende zaken die geen andere eigenaar hebben (artikel 24). De bodem van de territoriale zee en de Waddenzee is in ieder geval eigendom van de Staat (artikel 25), evenals de grond onder de openbare wateren in Nederland (artikel 27). Voor wat betreft roerende zaken is het principe dat degene die een aan niemand toebehorende zaak in bezit neemt, daarvan ook het eigendom verkrijgt (artikel 4). Betrokkene moet dan wel aangifte doen bij betrokken gemeente (artikel 5) en kan na een jaar eigendom verkrijgen (artikel 6). Indien het een schatvondst betreft dan kan de vinder gezamenlijk eigendom verkrijgen met de eigenaar van de grond waarin de vondst is gedaan (artikel 13).

Als het gaat om archeologisch vondstmateriaal dan maakt aanvullend op het burgerlijk wetboek de monumentenwet (artikel 50) duidelijk dat het eigendom hiervan berust bij de gemeente, provincie of de Staat, afhankelijk van de vindplaats. Het principe is dat cultureel erfgoed van algemeen belang is (artikel 1) en dus "publiek bezit". Artikel 50 vermeldt dat de overheid eigenaar is zolang niemand zijn recht op eigendom kan bewijzen. De bewijslast ligt dus bij de oorspronkelijke eigenaar en niet bij de overheid. Artikel 53 van de monumentenwet vult aan dat de vinder van een toevalligvondst, dit moet melden en het gedurende 6 maanden ter beschikking moet stellen voor wetenschappelijk onderzoek. Daarna treedt artikel 13 in werking van het burgerlijk wetboek.

In voorgaand hoofdstuk is betoogd dat terreinen met (verwachte) archeologische waarden als onbeschermd worden aangemerkt. Het vondstmateriaal in een dergelijk terrein vormt daarmee een ensemble totdat het wordt opgegraven. Vondstmateriaal wordt dan roerend erfgoed.¹⁴⁰ Dat geldt zelfs voor hele wrakken van vlieg- vaar en voertuigen. Op het moment van opgraven gaat vervolgens de eigendoms kwestie spelen. Volgens de monumentenwet is de overheid eigenaar tenzij iemand anders zijn eigendomsrecht kan bewijzen.

¹³⁸ Artikel 34 van het eerste protocol (1977).

¹³⁹ Bijlage 6.

¹⁴⁰ Hoofdstuk 3 paragraaf 5.

Een paar kenmerken van het eigendomsrecht zijn relevant namelijk de duurzaamheid en de elasticiteit. Met duurzaamheid wordt bedoeld dat de eigenaar het eigendomsrecht in principe behoudt, er zit geen tijdlimiet aan. De duurzaamheid kan natuurlijk wel door andere wetten worden doorbroken of via overdracht volgens wettelijke regels. Met elasticiteit wordt bedoeld dat het recht op eigendom kan worden beperkt, maar weer volledig van toepassing is met het vervallen van die beperking. In principe verjaart een eigendomsrecht dus niet, en een beperking van het eigendomsrecht ten gevolge van oorlogsomstandigheden, bestaat in principe niet meer na de oorlog.¹⁴¹

Samenvattend kan ten aanzien van eigendomsrechten in relatie tot modern oorlogserfgoed worden gesteld dat de oorspronkelijke eigenaar van een object het eigendom hiervan kan claimen mits hij dat kan bewijzen. Het eigendomsrecht verjaart niet en is in principe niet vervallen ten gevolge van oorlogsomstandigheden. Het eigendomsrecht kan alleen vervallen doordat de eigenaar dat recht overdraagt of omdat er andere dwingende wetgeving is die zijn recht op eigendom beperkt of zelfs opheft.

4.5.4 Eigendomsrechten van geallieerd oorlogsmaterieel

Het Burgerlijk Wetboek rept met geen woord over het eigendomsrecht van buitenlands militair materiaal en materieel. De interpretatie hiervan is dat voor buitenlandse eigenaren hetzelfde moet gelden als voor Nederlandse eigenaren, namelijk dat objecten in de Nederlandse bodem in principe het eigendom blijven van de oorspronkelijke eigenaar zoals hierboven uitgelegd. Met het ontbreken van een eigenaar die zijn eigendomsrecht kan bewijzen is de Nederlandse Staat de eigenaar. Voor militair oorlogsmaterieel en voor militaire uitrustingsstukken zou dus in principe het land van herkomst de eigenaar zijn zodra die objecten worden opgegraven. Dit is ook de interpretatie van Defensie bij het bergen van vliegtuigenwrakken met inhoud.¹⁴²

Ditzelfde principe geldt logischerwijs ook voor scheepswrakken. Ingevolge de wrakkenwet van 1934 kunnen wrakken in waterbodems worden geruimd door de waterbeheerder indien dat van belang is om veiligheidsredenen, echter hiervan moet wel eerst mededeling worden gedaan (artikel 2). Van het tijdstip van ruiming moet 48 uur van te voren mededeling zijn gedaan (artikel 3). Het gaat er hierbij om dat belanghebbenden zich vooraf melden. Doen zij dit niet dan is de waterbeheerder bevoegd het geborgene na ruiming te verkopen (artikel 6). Dus de waterwet houdt rekening met eigendomsrechten van een eigenaar, die volgens bovenstaande interpretatie Nederlander kan zijn of buitenlander.

Dat het probleem van eigendomsrechten niet alleen voor modern oorlogserfgoed geldt moge blijken uit het voorbeeld van de Rooswijk. Dit was een VOC schip afkomstig uit Amsterdam dat op haar tweede reis naar West-Indië zank in Engelse wateren op de Goodwin Sands nabij Kent. Deze gebeurtenis vond plaats op 8 januari 1637. Op 12 december 2005 nam de Minister van Financiën van Nederland een deel van de lading zilver in ontvangst, wat tot verontwaardiging leidde omdat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed niet betrokken was in het geheel.¹⁴³ De wrakken van de VOC vertegenwoordigen naast een culturele waarde soms ook een economisch waarde. Immers toen de VOC failliet ging in 1802 heeft de Staat de schuld overgenomen. Daarom kan het deel dat economische waarde vertegenwoordigt door de Minister van Financiën als Rijkseigendom worden beschouwd. Ook de goud- en porseleinlading van het VOC schip de Geldermalsen uit 1752 bracht op de veiling 37 miljoen gulden op, waarvan een kwart in de Staatskas vloeide.¹⁴⁴ Deze voorbeelden illustreren dat overheden een eigendomsclaim kunnen leggen op delen van het wrakmateriaal of de lading voor zover dat economische waarde heeft.

Andersom kan het zo zijn dat andere landen, ook al zijn ze oorspronkelijk eigenaar, geen claim meer zullen leggen. In 1945 bestond de Nederlandse Landmacht in feite alleen uit de Prinses Irene Brigade en de vanuit het verzet ontstane eenheden als de Stoottroepen en Binnenlandse

¹⁴¹ Senff 2009.

¹⁴² Bijlage 6 paragraaf 4.2.

¹⁴³ Duivenvoorde 2006.

¹⁴⁴ Parthesius 2009.

Strijdkrachten. De in Engeland opgeleide en uitgeruste Irene Brigade was relatief op peil, maar voor de rest moest zowel in materieel als personeel opzicht, vrijwel vanuit het niets opnieuw te worden opgebouwd. De materiële opbouw van de krijgsmacht steunde daarbij, in eerste instantie op de Geallieerde militaire dumps waarin al het overtollige gevechts- en transportmaterieel, wapens en overige uitrustingsstukken werden verzameld. De Britten, Canadezen en Amerikanen namen alleen dat mee wat nodig was, de rest werd in grote complexen verzameld. Transport terug naar huis was immers duur. Uit deze Geallieerde militaire dumps onttrok de Nederlandse regering grote aantallen militair materieel om de noodzakelijke eerste behoefte enigszins te dekken. Onder het overgenomen materieel bevonden zich wiel- en rupsvoertuigen, geschut, handvuurwapens en uitrustingen voor werkplaatsen. Maar ook de persoonlijke uitrusting van de Nederlandse militair was afkomstig uit de Britse legerdumps.

Tevens werd door geallieerde landen in het kader van de wederopbouw militaire middelen in bruikleen verstrekt in het kader van het Mutual Defense Aid Program (MDAP). De Amerikaanse overheid had er belang bij om tegen de achtergrond van de zich ontwikkelende koude oorlog verarmde landen militaire steun te geven. Met financiële middelen maar ook materiële middelen werden deze getroffen landen geholpen bij de opbouw van hun verdedigingsorganisatie. De materiële middelen waren in grote hoeveelheden aanwezig. Immers de Amerikaanse industrie had sinds 1941 op volle toeren gedraaid. Mede door dit plan kon het Eerste Nederlandse Legerkorps gemotoriseerd en gemechaniseerd raken.

Afb. 4.8 Rijen Britse Norton motoren in de Geallieerde dump op vliegbasis Deelen (bron: internet).

Zolang er geen claim komt van de geallieerden kan ervan worden uitgegaan dat het eigendom van geallieerd vondstmateriaal aan de Staat der Nederlanden zal vallen. Uitzonderingen zijn persoonlijke eigendommen die op naam en herkomst kunnen worden getraceerd. Een privé aangeschaft horloge met inscriptie is een object dat aan de oorspronkelijke eigenaar kan worden teruggegeven. Een etensblik of messtin waarop een militair zijn naam heeft gekrast is echter geen persoonlijk eigendom (het is eigendom van betrokken krijgsmacht). Een dergelijk artefact zou dus aan de Staat der Nederland toebehoren zolang het land van herkomst geen claim legt.

4.5.5 Eigendomsrechten van Vijandelijk oorlogsmaterieel

Wat voor geallieerd materieel geldt, zou in principe ook voor Duits oorlogsmaterieel moeten gelden, echter de Staat der Nederlanden dacht daar anders over gelet op de enorme schade die de bezetter op allerlei manieren had aangericht. In 1944 is het Besluit Vijandelijk Vermogen in het leven geroepen (Staatsblad E133 van 1944) om bezittingen van Duitsers, NSB'ers en landverraders te kunnen opeisen. Met dit besluit is in feite het vijandelijk militair bezit verbeurd

verklaard. Daarnaast moest al het in de oorlog geroofde vermogen zoveel mogelijk worden teruggehaald. De strijd om het eigen vermogen (financieel en cultureel) terug te krijgen is een verhaal apart, maar niet geheel relevant in het huidige kader tenzij er voorwerpen zoals kapitale schilderijen in archeologische context worden aangetroffen. De kans hierop is klein, maar niet uitgesloten omdat bijvoorbeeld in scheepswrakken dergelijk erfgoed nog als lading aanwezig kan zijn.

Met het Besluit Vijandelijk Vermogen kwamen onder meer de roerende en onroerende goederen van landverraders na de bevrijding meteen onder beheer van de overheid. Het Nederlands Beheersinstituut (NBI) werd in augustus 1945 opgericht als onderdeel van de Raad voor Rechtsherstel. Van 1945 tot 1967 was het instituut belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van landverraderlijke vermogens, vijandelijke vermogens en vermogens van tijdens de oorlog verdwenen personen. In 1947 werd de regelgeving op basis waarvan dit instituut werkte omgezet in een wet, namelijk de wet van 24 april 1947, houdende voorzieningen van onder den vijand aangetroffen goederen. Het zal duidelijk zijn dat in de bodem aanwezig vondstmateriaal en materieel van vijandelijke herkomst aan de Staat der Nederlanden toebehoren. Niettemin blijft de Conventie van Geneve van kracht, zodat aangetroffen persoonlijk eigendommen van Duitse soldaten zullen worden geretourneerd aan de familie van het slachtoffer of aan de Duitse Staat.

Als saillant detail is de *Uitvoeringswet Nederlands-Duits Grensverdrag* nog vermeldenswaardig. Deze wet is een uitwerking van het op 8 april 1960 te 's-Gravenhage tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Bondsrepubliek Duitsland gesloten Verdrag betreffende het verloop van de gemeenschappelijke landgrens, de grenswateren, het grondbezit in de nabijheid van de grens, het grensoverschrijdende verkeer over land en via de binnenwateren en andere met de grens verband houdende vraagstukken, met Bijlagen en Slotprotocol. Met dit verdrag is voormalig Duits grondgebied aan de Staat der Nederlanden toegevoegd. Op deze wijze zijn mogelijk Duits militaire stellingen uit de periode na 1870 aan het Nederlands grondgebied toegevoegd.

Met genoemde grenscorrectiewet is grondgebied dat op 31 december 1937 nog toebehoorde aan het Duitse Rijk overgaan in Nederlandse handen. Het betreft de gemeenten Vaals; Kerkrade; Eijgelshoven; Ubach over Worms; Schinveld; Nieuwstadt; Vlodrop; Arcen en Velden; Bergen; Ottersum; Groesbeek; Ubbergen; Millingen aan den Rijn; Zevenaar; Bergh; Gendringen; Dinxperlo; Eibergen; Losser; Denekamp; Hardenberg; Coevorden; Schoonebeek; Bellingwolde; Nieuweschans en Beerta (Bijlage A van het Grensverdrag). De drostambten Elten en Tudderen keerden terug naar de Bondsrepubliek Duitsland.

Dit gegeven verandert echter niets aan de verbeurdverklaring van Duits oorlogserfgoed in die gebieden. Het eigendomsrecht hiervan is vervallen aan de Staat der Nederlanden.

4.5.6 Eigendomsrechten van door Defensie in gebruik genomen goederen.

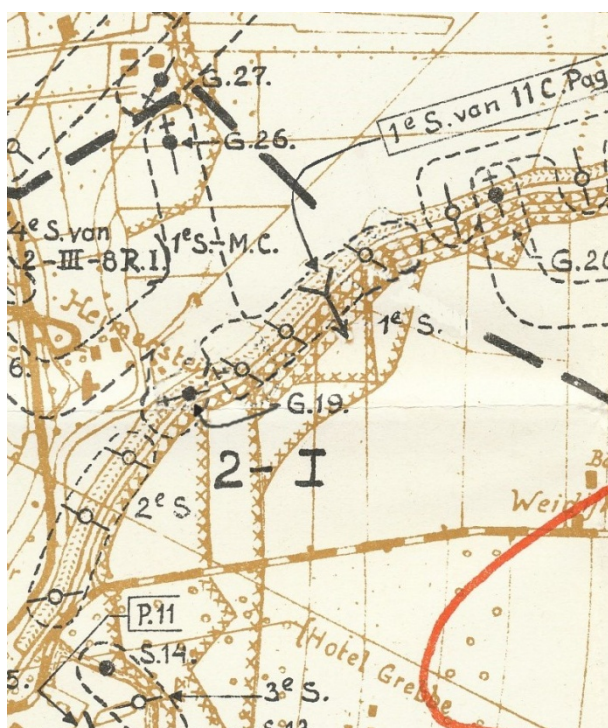
Op modern oorlogserfgoed kunnen eigendomsrechten rusten als het gaat om roerende en onroerende goederen van burgers die zijn gebruikt voor militaire doeleinden. Hoewel nauwelijks meer voorstelbaar in deze tijd zijn drie wetten nog altijd van kracht die hierop betrekking hebben. Het betreft:

- De Wet Militaire Inundatiën van 1896. Deze wet biedt Defensie de mogelijkheid om indien nodig het gebruik van privaat eigendom te vorderen ter voorbereiding en uitvoering van inundaties (artikel 2). Het onderwater zetten van gebieden werd bijvoorbeeld voorbereid bij de mobilisatie in 1914 toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Indien het gebruik niet meer nodig was, verplichtte Defensie zich om de schade te vergoeden en het onroerend goed weer in de toestand te brengen van voor de vordering (artikel 4). De inundatiezones zijn gedurende het eind van de 19e en de 20e eeuw nauwkeurig in kaart gebracht. Ze lagen op de best mogelijke locaties, waardoor inderdaad privé eigendom schade kon oplopen. Ten behoeve van de inundaties zijn werken voorbereid en objecten zoals sluizen en dijken gebouwd en sloten gegraven. Tot in de koude oorlog is de strategie van verdediging door middel van water een overweging gebleven. Immers tanks en pantserwagens van het Warschaupact zouden in het water kunnen smoren.
- De Inkwartieringswet van 1953 regelt ondermeer dat inwoners onroerende en roerende goederen ter beschikking stellen van de inkwartiering en het onderhoud van militairen, indien de

omstandigheden dit vereisen (artikel 3). Als in Nederland een grote ramp plaatsvindt dan kan eventueel deze wet weer worden toegepast. De artikelen 6 tot en met 12 regelen dat de betrokken inwoners hiervoor schadeloosstelling kunnen krijgen.

- De Belemmeringenwet Landsverdediging van 1951. Artikel 5 van deze wet legt te plicht op om te gedogen dat privaat eigendom met het oog op de aanleg, de instandhouding en het gebruik van werken ten behoeve van de landsverdediging buiten gebruik wordt gesteld. Artikel 10 (ev.) regelt de schadevergoeding, waarbij ook onroerende goed zoveel mogelijk in de oude staat dient te worden teruggebracht, Voor zover die werken nog bestaan hebben de oorspronkelijke eigenaren hun eigendom nog niet teruggekregen.

Genoemde wetten maken enerzijds duidelijk dat er nog eigendomsrechten kunnen rusten op modern oorlogserfgoed, anderzijds maken ze duidelijk dat de archeoloog in het veld te maken kan hebben met militaire sporen, structuren en objecten in civiele context en andersom.

Afb. 4.9 Locatie van Nederlandse verdedigingsstellingen zoals loopgraven en kazematten in de Grebbelinie, ingegraven op zowel privaat als overheidsterrein (collectie Bosman, Military Legacy).

4.6 Bevoegdheden en verantwoordelijkheden

4.6.1 Algemeen

Conform de beschrijving van bevoegdheden en verantwoordelijkheden in hoofdstuk 3 wordt ervoor gekozen ze te benoemen zoals wettelijk vastgelegd. Dat is het beleidsniveau. Anders dan in het voorgaande hoofdstuk zullen onderstaand echter ook een aantal relevante bevoegdheden en verantwoordelijkheden op operationeel niveau worden beschreven omdat ze buiten de KNA systematiek van de SIKB vallen, namelijk die van OCE bedrijven en van Defensie.

De wettelijke verankerde bevoegdheden en verantwoordelijkheden van de diverse spelers zijn in feite al aan bod gekomen in de voorgaande paragrafen van dit hoofdstuk. Daarom is het voldoende om dit samen te vatten in tabelvorm en nader te verklaren. De tabel is bijgevoegd als bijlage 3. De tabel koppelt relevante functies aan de verantwoordelijke voor de uitvoering en handhaving ervan. Tevens is de bijbehorende referentiewet genoemd. De tabel is gesplitst in de vier deeltabellen. Voor iedere hoofdgroep, waarin de maatschappelijk belangen in dit hoofdstuk zijn beschreven die een impact hebben op de archeologie van modern oorlogserfgoed, is een deeltabel gemaakt. Alvorens de deeltabellen nader te verklaren, zal eerst de rol van de OCE bedrijven en van Defensie worden uitgewerkt.

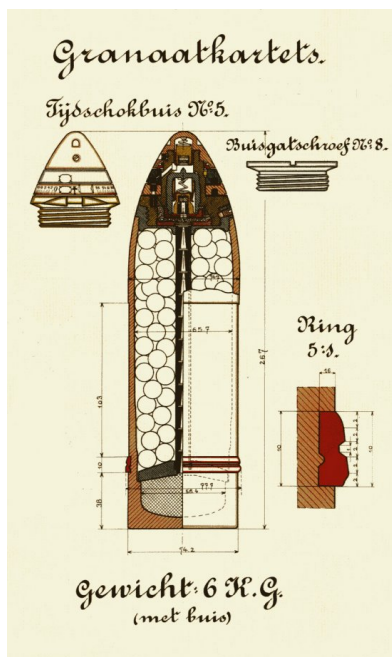

4.6.2 Rol OCE bedrijven

Sinds 1998 is de opsporing van explosieven door Defensie in de markt gezet. Voorheen was die bevoegdheid exclusief voorbehouden aan de EOD (Explosieven-Opruimings-Dienst). Ondertussen zijn er diverse bedrijven ontstaan die ook explosieven mogen opsporen doch niet opruimen. De Vereniging voor Explosieven Opsporing (VEO) is de branche organisatie voor bedrijven die zich bezig houden met het opsporen van conventionele explosieven (OCE). De EOD van Defensie is als toehoorder bij de VEO betrokken.

OCE bedrijven dienen gecertificeerd te zijn om in de markt te kunnen opereren. Per 1 juli 2012 is het Werkveld Specifiek Certificatie Schema (WSCS-OCE) door het Ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid van kracht verklaard. Daarnaast is een Werkveldspecifiek Document voor Aanwijzing en Toezicht (WDA&T OCE) opgesteld, dat van belang is voor de toezichthoudende en certificerende instantie op de gecertificeerde bedrijven. Op dit moment is dat alleen TUV Nederland. Het ARBO besluit artikel 4.10 bepaalt dat OVCE bedrijven gecertificeerd dienen te zijn volgens het certificaat WSCS-OCE. Ook de ARBO regeling artikel 4.17^e maakt een verwijzing naar het certificaat WSCS-OCE. Het beheer van dit certificaat is ondergebracht bij de Stichting Certificering Vuurwerk en Explosieven (SCVE).¹⁴⁵

Gelet op het bovenstaande kan een Gemeente, waar explosieven in de grond zitten of waar dat vermoed wordt, een OCE bedrijf inschakelen voor de opsporing ervan. Tot 2010 was er een bijdragebesluit van kracht¹⁴⁶ waarmee het ministerie van Binnenlandse Zaken de kosten voor het opsporen en ruimen van conventionele explosieven uit WOII aan gemeenten deels onder voorwaarden overnam. Deze regeling is beëindigd. Gemeenten ontvangen vanaf 2010 vanuit het gemeentefonds middelen voor het opsporen en ruimen van conventionele explosieven. De oorspronkelijke regeling is mede een stimulans geweest voor OCE bedrijven om zich te kunnen ontwikkelen. De archeologie heeft hier ook van geprofiteerd. Door de inzet van OCE bedrijven is namelijk ook de aandacht voor de archeologie van het modern oorlogserfgoed gegroeid. Een openstaande vraag is op welke wijze archeologie en explosieven opsporing kunnen samenwerken om beide doelen (explosieven opsporing en de zorg voor het erfgoed) optimaal na te streven. Een observatie hierbij is dat het gemeentefonds niet voorziet in financiële middelen voor het archeologisch onderzoek zoals dat voor explosieven opsporing wel het geval is.

Afb. 4.10 Nederlandse granaten, links uit een voorschrift (collectie Bosman, Military Legacy), rechts een op voormalig vliegveld Valkenburg opgegraven exemplaar (foto A. Bosman, Military Legacy).

¹⁴⁵ www.explosievenopsporing.nl.

¹⁴⁶ Bijdragebesluit kosten ruiming explosieven Tweede Wereldoorlog 1999 en 2006.

4.6.3 Rol Defensie

In de Nederlandse grond, zee- en rivierbodem bevinden zich veel vliegtuigwrakken uit de Tweede Wereldoorlog, waarvan een deel nog stoffelijke resten bevat van bemanningsleden. In de vliegtuigwrakken en in de directe omgeving van een wrak kunnen zich explosieven, radioactieve stoffen en asbest bevinden. In MP-bundel 40-45 van Defensie is een circulaire opgenomen waarin de verantwoordelijkheden en bevoegdheden van de verschillende overheden en andere betrokkenen zijn vermeld bij het bergen van vliegtuigwrakken met munitie en stoffelijke resten (bijlage 4). De gemeentewet stelt de burgemeester verantwoordelijk voor de orde en veiligheid bij het aantreffen van explosieven. Hij moet overwegen de hulp van de EOD in te roepen. Tevens dient de burgemeester volgens artikel 21 van de wet op de lijkbezorging er zorg voor te dragen dat identificatie plaatsvindt. Bovengenoemde circulaire stelt dat voor het bergen en identificeren van de stoffelijke resten bij uitsluiting de BIDKL verantwoordelijk is.

Indien het belang van de openbare orde en veiligheid, de volksgezondheid, en de belangen van nabestaanden het vereisen dan moet tot berging worden overgegaan. Het college van Burgemeester en Wethouders is bevoegd een dergelijke afweging te maken en besluiten te nemen. Bij een besluit tot berging wordt de Bergingsdienst van de Luchtmacht van Defensie door de burgemeester ingeschakeld. De ingeroepen Bergingsdienst maakt vervolgens een werkplan, waarbij eventuele particulieren en bedrijven kunnen worden ingeschakeld ter ondersteuning. Defensie heeft echter de eindverantwoordelijkheid. De inzet van Defensie is gratis tenzij het diensten betreft die ook in de markt beschikbaar zijn. Bijvoorbeeld voor explosieven opsporing dient ook Defensie te worden betaald.

Voor Explosieven Opruiming dient de EOD van Defensie te worden ingeschakeld, omdat zij daar als enige in Nederland toe bevoegd is.¹⁴⁷ Ook de identificatie en berging van oorlogsslachtoffers is uitsluitend voorbehouden aan Defensie, namelijk aan de BIDKL. Bij het aantreffen van radioactief materiaal kan de Stralingsdienst van Defensie worden ingeschakeld die daarvoor is gecertificeerd. Echter hiervoor kan ook een externe instantie worden ingeschakeld. Voor het verwijderen van asbest geldt hetzelfde, dat is ook niet exclusief voorbehouden aan Defensie.

Opvallend genoeg gaat de circulaire in bijlage 4 niet in op het bergen van scheepswrakken, hoewel er wel expertise aanwezig is bij de Duikgroep (DDG) van de Koninklijke Marine.¹⁴⁸ Deze groep is gespecialiseerd in het ruimen van explosieven in kustwateren en open zee. Daarnaast voert deze groep inspecties en reparaties uit aan constructies onderwater. Denk hierbij bijvoorbeeld aan haveninstallaties. Tenslotte levert de DDG militaire bijstand door bij staatsbezoeken, havenbezoeken en andere evenementen onder water te controleren op de aanwezigheid van explosieven.

Een aandachtspunt is dat de circulaire op geen enkele wijze verwijst naar de potentieel cultuurhistorische waarde van wrakken op land of in waterbodems. Een tweede aandachtspunt is dat de circulaire is verlopen per 13-10-2013. Aangenomen mag worden dat een bestemming van de circulaire voor berging van vliegtuigwrakken, explosieven en vermisten op handen is.

Een laatste observatie is dat in de praktijk particulieren of stichtingen worden ingeschakeld door de Bergingsdienst van Defensie om historisch onderzoek te doen en zelfs om de daadwerkelijke berging te doen. Voorwaarde is dan dat bij het aantreffen van stoffelijke resten of explosieven onverwijld Defensie wordt gewaarschuwd. Zo zijn leden van de NFLA ingeschakeld, evenals particulieren, stichtingen, het Luchtvaartmuseum Twente, en studiegroepen. In dit verband wordt genoemd:¹⁴⁹

- Stichting Crash Research in Aviation Society Holland
- Stichting Aircraft recovery Group 1940-1945 (ARG)
- Stichting DAEG (Dutch Aircraft Examination Group)

¹⁴⁷ Besluit van de Ministerraad van 13 april 1999.

¹⁴⁸ www.defensie.nl.

¹⁴⁹ www.nfla.nl.

Genoemde stichtingen maken voor hun onderzoek gebruik van de zgn. Documentatiegroep 40-45.¹⁵⁰ Een voorbeeld van een particuliere berging is het wrak van een Handley Page Halifax MK II bommenwerper, gevonden onderwater op de locatie Jaarsveld bij Lopik. Met behulp van de Burgermeester en Rijkswaterstaat werden hiervoor vergunningen verleend.

Samengevat heeft Defensie exclusief de bevoegdheid en verantwoordelijkheid om explosieven te ruimen en om oorlogsslachtoffers te bergen en identificeren. Daarbuiten zijn er wellicht potentieel mogelijkheden voor samenwerking als het gaat om het belang van de cultuurhistorische waarde van vliegtuigwrakken of scheepswrakken. Hoewel Defensie hier niet in formele zin rekening mee hoeft te worden gehouden, is uit experimentele samenwerking in een aantal gevallen al gebleken dat daar ruimte voor is. Een open vraag is in hoeverre dat gepaard kan gaan met een gedeelde werkwijze, die kan worden vastgelegd in een protocol.

4.6.4 Functie en verantwoordelijkheden tabel

De tabel in bijlage 3 is gesplitst in vier delen. De eerste deeltabel “orde en veiligheid” Hieruit blijkt dat het college van B&W steeds het bevoegde gezag is als het gaat om orde en veiligheid, tenzij het om zaken van nationaal belang. In dat geval is het bevoegd gezag de Minister van Defensie, de Minister van Binnenlandse Zaken of de Minister van Veiligheid en Justitie. Vaak zullen deze Ministeries ook moeten samenwerken.

In de tweede deeltabel “gezondheid en milieu” zijn de bevoegdheden en verantwoordelijkheden in het algemeen belegd op de drie niveaus van bestuur zoals in paragraaf 3.2. benoemd. Voor vergunningen in relatie tot de Opiumwet, kernenergiewet en de wet vervoer gevaarlijke stoffen is het ministerieel niveau het bevoegd gezag. Voor de uitvoering van de functies genoemd in de derde en vierde deeltabel zijn het met name de Minister van Defensie en de Minister van Veiligheid en Justitie die als bevoegd gezag optreden. Als oorlogsslachtoffers worden aangetroffen dan is de Burgermeester als eerste verantwoordelijk om actie te ondernemen.

4.7 Conclusie

Dit hoofdstuk maakt duidelijk dat er een flink aantal maatschappelijke belangen vastligt in wetten die specifiek een impact hebben op de archeologie van modern oorlogserfgoed. In de uitvoeringspraktijk van het archeologisch onderzoek volgens de AMZ cyclus, is er een toegevoegde complexiteit ten opzichte van de archeologie van oudere perioden. Getracht is dit samen te vatten in een tabel die het kruisverband weergeeft van genoemde wetten met het vondstmateriaal van modern oorlogserfgoed. In dezelfde tabel is ook het kruisverband aangegeven met de stappen van archeologisch onderzoek in de AMZ cyclus (bijlage 5). De vraag is hoe de archeologie hier mee om zal gaan. Aan de ene kant zijn er kansen, omdat de methode van archeologisch onderzoek en de manier van documenteren in potentie veel informatie kan opleveren, niet alleen voor het erfgoed beheer, maar ook voor de andere maatschappelijke belangen zoals in dit hoofdstuk aan de orde is gekomen. Aan de andere kant levert de extra complexiteit die hoort bij de omgang met modern oorlogserfgoed ook risico op als er niet voldoende wordt afgestemd met de vele potentiële verantwoordelijke autoriteiten. Op zijn minst is veel kennis nodig van het bijbehorende bodemarchief en van de al aanwezige historische kennis. Wellicht kunnen lokale vrijwilligers en amateurs daarbij van toegevoegde waarde zijn.

Dit hoofdstuk maakt ook de centrale rol van de burgermeester duidelijk, zowel bij het besluit om al dan niet vliegtuigwrakken uit WO II te bergen als bij het vaststellen van de wijze waarop dit gebeurt. Daarnaast is het ook de burgermeester die ingevolge de monumentenwet het belang van erfgoed dient mee te wegen. Hij heeft daarbij te maken met de volgende randvoorwaarden op het gebied van orde, veiligheid, volksgezondheid en piëteit ten aanzien van gesneuvelden en nabestaanden:

¹⁵⁰ <http://documentatiegroep40-45.nl>.

- Ingevolge een besluit van de Ministerraad van 13 april 1999 is het opruimen van explosieven uitsluitend voorbehouden aan Defensie;
- Ingevolge een circulaire van Defensie is het bergen en identificeren van stoffelijke resten uitsluitend voorbehouden aan de BIDKL van Defensie.

De beslissing om tot berging over te gaan is uitsluitend de bevoegdheid van de burgemeester. Defensie voert hierbij slechts een ondersteunend beleid. Duidelijk is dat de archeologie van modern oorlogserfgoed een ondergeschikte rol zal blijven spelen als het gaat op het ruimen van explosieven of het bergen van oorlogsslachtoffers en hun persoonlijke bescheiden. Defensie heeft hier het primaat, tenzij er een grote beleidswijziging wordt doorgevoerd waarmee genoemde functies in de markt worden gezet of aan civiele instituten worden toegevoegd. Dat is in principe mogelijk. De exclusieve bevoegdheden van Defensie voor explosieven opruiming en identificatie van stoffelijke overschotten zal moeten worden opgeheven. Niets in het verdrag van Geneve verzet zich tegen een belegging bij civiele instanties van verantwoordelijkheden in relatie tot de zorg van oorlogsslachtoffers. De vraag is of de argumenten voor een dergelijk stap overtuigend genoeg zijn. Alles wat raakt aan de orde en veiligheid met betrekking tot WOII hebben potentieel grote gevolgen. Voor vondstmateriaal uit de koude oorlog is dat waarschijnlijk in versterkte mate het geval. Tenslotte dient rekening te worden gehouden met de mogelijkheid dat het eigendomsrecht kan worden geclaimd van roerende en onroerende monumenten. Het fenomeen dat vondstmateriaal uit de moderne tijd nog een sociaal leven kan hebben zal geleidelijk minder sterk worden, naarmate de afstand tot de conflictperioden groter wordt. Helaas neemt ook de informatie inhoud van vondstmateriaal af met de tijd. Dat maakt het lastig om in te schatten waar in de tijd het breekpunt ligt.

In paragraaf 4.6. is aangegeven dat er kansen liggen op het gebied van samenwerking van de archeologie van modern oorlogserfgoed met Defensie en met OCE bedrijven, waarbij de Malta archeologie meer moeite zal moeten doen om het nut van financiering te motiveren dan Defensie en de OCE bedrijven.

Tenslotte wordt de observatie gemaakt dat het modern oorlogserfgoed onderwater niet duidelijk onderscheidend is van het erfgoed op land, als het gaat om de impact van maatschappelijke belangen. De maatschappelijke impact kan groot zijn indien ze worden verstoord. In het hoofdstuk "ervaringen uit de praktijk van waterbodems" wordt hier een voorbeeld van gegeven.

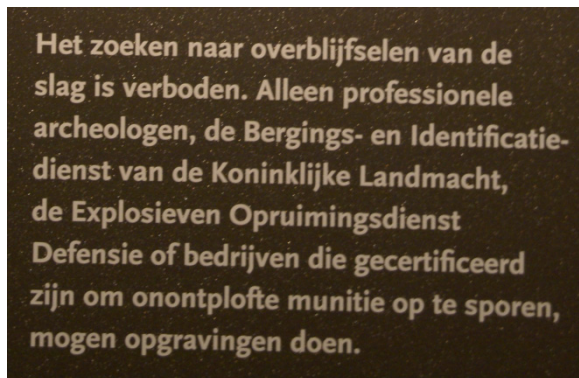
Afb. 4.11 Arnhem-Schuytgraaf, helmen en wapens verzameld op de rand van de werkput (foto gemeente Arnhem).

5 Ervaringen uit de praktijk tot dusver: landbodems

5.1 Inleiding

In afb. 5.1 zijn de *stakeholders* vermeld wanneer het gaat om regulier graafwerk naar modern oorlogserfgoed in het algemeen, en dat rondom de Slag om Arnhem in het bijzonder. Archeologen worden hier in de alfabetische volgorde als eerste genoemd. De archeologie wordt gezien als dé wetenschap die het best de context kan registreren waarin specifieke vondsten zich bevinden en kan bepalen tot welk ensemble ze behoren. Overigens is het opmerkelijk dat de Bergingsdienst KLu niet in de opsomming voorkomt. Wellicht is de reden dat er in de laatste jaren weinig tot geen vliegtuigwrakbergingen in en rond Arnhem hebben plaatsgevonden.

Afb. 5.1 Tekst in het Airbornemuseum te Oosterbeek (foto A. Bosman, *Military Legacy*).

Archeologisch onderzoek naar modern oorlogserfgoed is in te delen in regulier AMZ onderzoek en archeologische inbreng bij bodemingrepen in het kader van OCE, wrakkenberging en de identificatie van oorlogsslachtoffers. In dit hoofdstuk zal eerst in worden gegaan op de inventarisatie van regulier AMZ onderzoek. Vervolgens zullen de beleidskeuzes voor landbodems worden toegelicht. Daarna volgt een beschouwing over de rol van archeologen bij vliegtuigbergingen en de identificatie van oorlogsslachtoffers. De rol van archeologen bij OCE komt in fase 3 van SIKB project 204 ter sprake.

5.2 Aantal en verspreiding

Sinds de jaren 90 van de vorige eeuw is er een gestage groei in het aantal onderzoeken naar modern oorlogserfgoed op het land, wat voor een toename in praktijkervaring heeft gezorgd. Waar het eerst nog vooral bijvangst betreft, is er sinds 2002 met de opgraving van een Duitse Flak stelling door de gemeente Deventer ook gericht onderzoek naar dit specifieke erfgoed. Het onderzoek in landbodems is niet gelijkmatig verdeeld over het grondgebied van Nederland. Dat hangt nauw samen met de grotere trefkans op modern oorlogserfgoed in die gebieden waar strijd is geleverd. Een tweede element kan zijn dat juist in die gebieden de bevoegde overheid bewust inzet op onderzoek naar deze periode, vanwege het eraan toegekende belang voor de lokale geschiedenis en de invloed die het hierop heeft gehad.

Voor onderhavige studie zijn zo veel mogelijk gepubliceerde onderzoeksverslagen verzameld en is een overzicht gemaakt naar type van onderzoek of maatregel en of het sporen dan wel vondsten heeft opgeleverd van modern oorlogserfgoed. Deze zijn per stuk in aantallen weergegeven in onderstaande tabel. Wanneer die onderzoeken (zie ook bijlage 6) in een tabel worden gezet ontstaat het volgende beeld:

Tabel 5.1 Modern Oorlogserfgoed. Aantallen en soorten onderzoeken.

Provincie	Opgraving		Proefsleuven		Begeleiding		Berging	
	Sporen	Vondsten	Sporen	Vondsten	Sporen	Vondsten	Sporen	Vondsten
Limburg	10	9	3	1		4		
Noord-Brabant	13	6	4	2		1		
Gelderland	16	10	5	3	2	3	3	1
Utrecht	3	3	1	1		1	1	1
Overijssel	11	2				1		
Zeeland	1	1						
Zuid-Holland	3	3	2	2		1		
Noord-Holland								
Drenthe	1		1	1				
Groningen	1							
Friesland								
Flevoland								

Uit bovenstaande tabel blijkt duidelijk dat het gros van het onderzoek naar modern oorlogserfgoed is uitgevoerd in de zuidelijke en oostelijke provincies. De gegevens zijn gebaseerd op gepubliceerd of anders bekend gesteld onderzoek. Het pretendeert geenszins volledig te zijn. Niet in alle gevallen is duidelijk of er sporen en/of vondsten zijn aangetroffen. Deze cijfers moeten derhalve als een indicatie worden gezien. Bureauonderzoeken of andere niet bodemverstorende onderzoeken zijn niet opgenomen. Er wordt echter aangenomen dat wanneer dit wel het geval zou zijn, het beeld niet sterk zal verschillen ten aanzien van de ruimtelijke spreiding binnen Nederland.

Er zijn in de afgelopen jaren enkele inventarisaties uitgevoerd, die samen een redelijk compleet beeld geven van onderzoeken naar modern oorlogserfgoed.¹⁵¹ In de inventarisatie die in het kader van het SIKB project 204 is verricht, zijn deze gecombineerd en er worden nog enkele toegevoegd die eerder niet opgemerkt zijn of pas recent zijn uitgevoerd. In totaal zijn 56 opgravingen, 22 proefsleuvenonderzoeken (IVO-P), 11 archeologische begeleidingen en 4 archeologische begeleidingen van vliegtuigwrakbergingen geïnventariseerd.

Van deze onderzoeken is vastgesteld dat ze zijn uitgevoerd in het kader van of in de geest van het verdrag van Malta en op basis van de stappen van de AMZ cyclus. In de praktijk blijkt voor land het bestaande beleidsinstrumentarium voor de archeologie van modern oorlogserfgoed toepasbaar. De voornaamste trend die uit de gegevens naar voren komt, is dat er in de laatste jaren een lichte toename is in specifiek op het onderwerp van modern oorlogserfgoed gericht onderzoek, daar waar het in het (nabije) verleden vooral bijvangst betrof. De nadruk ligt op archeologisch veldwerk. Onderzoek naar uitsluitend bouwhistorische elementen is niet opgenomen.¹⁵² Al dan niet legale opgravingen door amateurarcheologen of andere liefhebbers zijn eveneens niet opgenomen.¹⁵³ Evenmin is dat gebeurd voor toevalsvondsten.¹⁵⁴ In slechts enkele gevallen is een onderzoek vermeld waarbij munitie is aangetroffen zonder aanwijsbare context.

5.3 Expertise in het afbakenen van het onderwerp in tijd en context

De oorspronkelijke opdracht vanuit SIKB/CCvD was een onderzoek naar de archeologie van WO II. De auteurs van onderhavig rapport hebben de opdracht breder opgevat, aangezien een deel van het moderne oorlogserfgoed zo tekort gedaan wordt. Wat duidelijk is, is dat met uitzondering van slechts enkele gevallen alle onderzoek inderdaad WO II als onderwerp heeft. Alleen de doorgraving van de tussen 1867 en 1870 aangelegde wal van fort Vechten, de vondst van een militair

¹⁵¹ Bosman & van Ginkel 2006, Kok & Wijnen 2012.

¹⁵² Een voorbeeld hiervan zijn de drakentanden te Delft in Bosman 2013b, al zal in een tweede fase hier wel gravend onderzoek naar de loopgraven en mogelijke mitrailleurstenen in deze zelfde stelling plaatsvinden.

¹⁵³ Zoals op het forteiland bij IJmuiden bij de ontgraving en restauratie van zowel het Nederlandse fort als Duitse bunkers.

¹⁵⁴ Scheijvens 2005.

oefenterrein bij Veldhoven uit de mobilisatietijd 1914-1918 en de Duitse loopgraaf uit dezelfde periode in het Bergherbos (Montferland), betreffen oudere sporen. Ook vondstmateriaal uit oudere perioden komt voor, waarbij de expertise van degene die de beschrijving doet essentieel is om tot een juiste duiding te komen van context en periode. Hier zijn twee voorbeelden te geven waarbij dit element meespeelt. Ten eerste de bij een begeleiding in Zutphen gevonden uniformdelen die met de meidagen van 1940 in verband gebracht kunnen worden. Maar er is niets op tegen de taillehaak bijvoorbeeld in de periode na 1912 te plaatsen, het moment dat de manschappenjassen van het Nederlands leger met dit type werden uitgerust.¹⁵⁵ Beter zou daarom zijn de vondst een algemene datering te geven van 1912-1940, met toevoeging dat ook gedurende WO II sommige jassen zijn gebruikt, bijvoorbeeld omgebouwd als Duits uniform, waarbij deze taillehaken verwijderd zijn, of als gevangenenstenu, zoals in Kamp Amersfoort. De datering is dan 1912-1945.

Andersom kan bij 'losse vondsten' van modern oorlogserfgoed mogelijk een meer precieze datering worden gegeven. Zo is uit een grachtvulling te Zwolle beslag met een leeuwenkop en ringen gekomen die in de publicatie gedateerd wordt als 1700-1900.¹⁵⁶ Het beslag betreft echter de aanhechting van een kinriem van een Nederlandse model 1865 sjako. Aangezien het gladde ringetjes betreft, is deze als manschappenmodel te identificeren. Dit type hoofddeksel is in 1895 vervangen door een kepi. In zeldzame gevallen wordt het nog rond 1900 gedragen. De periode van gebruik is daarmee geen 200 jaar, zoals de publicatie aangeeft, maar maximaal 35 jaar.

De bovenstaande voorbeelden geven niet alleen weer dat een nauwkeurige datering van modern oorlogserfgoed van belang is, maar dat er tevens een noodzaak tot inzet van experts is om deze datering scherp te krijgen voor een juiste wetenschappelijke duiding.

Afb. 5.2 Voorbeeld van een uit de Vecht opgebaggerde vondst uit de Koude Oorlog: een baretembleem van de Garde Fuseliers Prinses Irene uit de periode 1947-1950 (schaal 1:1; foto ADC ArcheoProjecten).

5.4 Beleidskeuzes

5.4.1 Algemeen

In Nederland is beleid ten aanzien van archeologie in het algemeen steeds meer verankerd in gemeentelijke beleidsplannen, waarvan de uitwerking plaats heeft op het niveau van bestemmingsplannen. Het aantal gemeenten dat (bewust) geen beleidsplan ten aanzien van de conditie archeologie heeft, is sterk afgenomen. Echter niet alle gemeenten hebben modern oorlogserfgoed opgenomen in hun beleidsplan. Er kan een weloverwogen keuze zijn gemaakt zoals in Schouwen-Duiveland. In een ander voorbeeld is expliciet het moderne oorlogserfgoed als extra toevoeging aangeduid. In de gemeente Bloemendaal is een algeheel geldende beleidsregel voorgesteld op basis van het NAP-niveau. Alles boven een specifieke hoogte in het Jonge Duin zou als te recent, en daarmee onbelangrijk worden afgeschreven. Dit meest recente verleden zou dan niet voor onderzoek in aanmerking komen. Dit zou betekenen dat de resten van de Atlantikwall, die vaak op of in de toppen van de duinen liggen, zouden afvallen. Voor dit aspect is derhalve de uitzondering toegevoegd. Alle sporen die met de oorlog in verband gebracht kunnen worden, dus zowel bouwhistorisch als archeologisch, zijn zo als potentieel onderzoekswaardig bestempeld. Op de beleidskaart is derhalve een aparte laag 'Tweede Wereldoorlog' geplaatst. Deze tendens is

¹⁵⁵ Fermin & Groothedde 2011, 45; www.leger1939-1940.nl.

¹⁵⁶ Clevis & Klomp 2012, 65.

verder te zien bij gemeenten die aan een update van hun beleidsplan toe zijn. Als het al niet een vraag van de opdrachtgever zelf is, dan zijn ook de archeologische adviesbureaus steeds meer actief om een uitbreiding met de bewuste kaartlaag te promoten. Een voorbeeld is de gemeente Westerbork, waar het Herinneringscentrum kamp Westerbork zal worden heringericht. Voor het nieuwe bestemmingsplan wordt in samenwerking met de RCE, gemeente en het herinneringscentrum een archeologische beleidsadvieskaart gemaakt voor alle gebruikperiodes tussen 1938 (de bouw als joods vluchtelingenkamp) en 1971 (de afbraak van het kamp na de Molukse bewoningsperiode).

Beleid op het niveau van provincies is ten aanzien van archeologie van modern oorlogserfgoed nergens expliciet gemeld. Mogelijk is het wel opgenomen in bredere thema's. Zo is in het speerpuntenbeleid van de provincie Zuid-Holland aandacht voor de *Atlantikwall*. Het beleid van Noord-Brabant, Gelderland en in Zeeland komt uitgebreid ter sprake in de onderstaande interviews. In alle drie is er op verschillende manieren aandacht voor het moderne oorlogserfgoed, soms pragmatisch, soms meer structureel, zoals in het kader van de 'Ruimte voor de Rivier' projecten in Gelderland (Lent en Arnhem Meinerswijk). In Drenthe wordt WO II archeologisch erfgoed als aandachtspunt in de actualisatie van de provinciale Omgevingsvisie benoemd. Deze ligt momenteel (maart 2014) ter visie. Vanuit die gedachte is samen met de Drentse gemeenten een verkennende, ambtelijke werkgroep gestart om provincie breed een inventarisatie van WO II archeologie tot stand te brengen. In Noord-Holland is er tot op heden geen aandacht voor, tenzij in combinatie met oudere perioden: een beleidslijn die min of meer ook door de overige provincies gevolgd lijkt te worden. Op Rijksniveau is er geen sprake van een beleidslijn, maar inmiddels wel van een beleidsintentie.¹⁵⁷ Het belang van modern oorlogserfgoed wordt hierin onderkend. Er zal naar worden gestreefd om hier in de rijkstaken, zoals de bescherming van rijksmonumenten, het onderhoud van Archis en de NOaA invulling aan te geven.

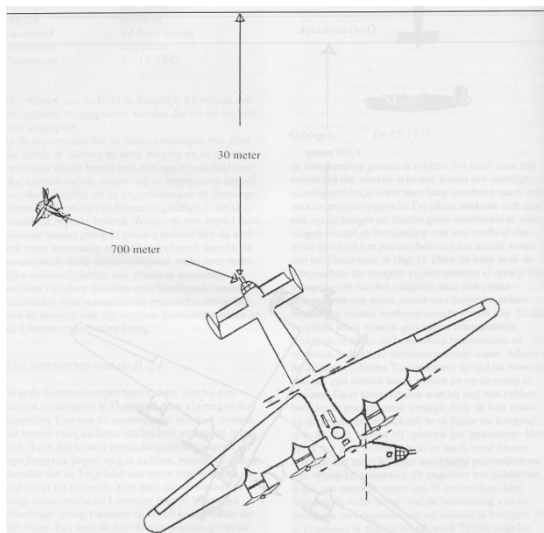
Afb. 5.3 Originele camouflagekleuren op de Duitse antitankmuur opgegraven bij het strand van Katwijk aan Zee (foto A. Bosman, *Military Legacy*).

5.4.2 Staat van conservering

Naast het voorkomen van sporen en vondsten, kan ook de staat waarin zij zich bevinden een argument zijn hier beleid op te maken of om het aan te passen. De vondst van goed geconserveerde leerfragmenten tijdens het detectieonderzoek bij het wrak van de Junkers Ju88 A-1 in Utrecht tonen aan dat in de kleiige bodem ter plaatse zelfs artefacten van organische materialen op maaiveldniveau behouden kunnen blijven. Dit is voor de gemeente Utrecht een

¹⁵⁷ Zie Deeben & De Bruijn 2013.

belangrijke constatering met het oog op toekomstig beleid op het gebied van de archeologische monumentenzorg betreffende vliegtuigwraklocaties. Alleen ligt geen enkel wrak in exact dezelfde bodem of bevindt zich in dezelfde conserveringsomstandigheden. Daarom is voor de gemeente Utrecht voorgesteld een inventarisatie van alle bekende wraklocaties te maken, en daarbij speciaal oog te hebben voor de conserveringsomstandigheden. Dit voorstel kan natuurlijk ook op veel bredere basis dan alleen deze gemeente worden uitgevoerd. Mogelijk kan op basis daarvan een deel van de wraklocaties worden geselecteerd voor bescherming. Vervolgens zal er onderzoek gedaan moeten worden naar de juiste beschermingsmethoden. Mogelijk moet er (net als in het geval van scheepswrakken) toe worden overgegaan vliegtuigwrakken in te kuilen, af te dekken of te monitoren. Uiteraard is dit onderzoek niet beperkt tot locaties van vliegtuigwrakken, maar kan algemeen voor sporen en vondsten van modern oorlogserfgoed worden ingezet.

Afb. 5.4 Schets van de berging van een Amerikaanse B24 bommenwerper (naar Veenstra 1992).

5.4.3 Modern oorlogserfgoed en bestaande (Rijks)monumenten

Bij het tot beschermd Rijksmonument verklaren van terreinen met modern oorlogserfgoed is slechts zelden vanuit de archeologie geredeneerd. Een beschermd monument zoals fort Vechten bij Bunnik heeft die status vooral vanwege de aanwezigheid van Romeinse resten in de ondergrond. Daarnaast is er het bouwkundig monument van het fort uit de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De laatste jaren is bij de ontwikkelingen op het fort archeologisch onderzoek uitgevoerd, waarbij zowel het Romeinse aspect als het modern oorlogserfgoed worden meegenomen in het PvE en de uitvoering.

In enkele gemeenten is actief de handhaving opgepakt door middel van een plaatselijke verordening een algeheel gebruik van metaaldetectors te verbieden. In de meeste gevallen is dat gebeurd vanwege het voorkomen van NGE. De basis van deze maatregel ligt dan ook binnen het bewaken van de openbare orde en veiligheid. Dat hiermee ook mogelijk behoud van de contexten van modern oorlogserfgoed zijn meegenomen, wordt niet in alle gevallen expliciet gemaakt. Over de samenhang met gebouwd erfgoed is vanwege het prille stadium van het onderzoek naar modern oorlogserfgoed nog weinig bekend en/of resultaten gepubliceerd. Of is er slechts bij uitzondering een verwijzing naar bodemonderzoek of archeologische resten.¹⁵⁸

5.4.4 Verzamelbeleid en eigendoms kwesties

Er is in Nederland uiteenlopend beleid ten aanzien van het verzamelen van modern oorlogserfgoed door de depots (zowel van bodemvondsten als musea). Met de nuancering dat depots voor bodemvondsten resultaten van onderzoeken gedeponeerd krijgen, en dat musea al dan niet actief aan aanwerving doen. Vondsten worden voor het merendeel al voor aanbidding aan een depot

¹⁵⁸ Zie bijvoorbeeld: Will 2002, Rolf & Sakkers 2005.

voor bodemvondsten geselecteerd. Op die resterende vondsten blijkt dat binnen archeologische depots toch ook nog een selectie kan worden toegepast om zoals dat heet, “het geheel beheersbaar te houden”. Selectiecriteria voor modern oorlogserfgoed zijn nergens expliciet gemaakt. Bij navraag melden enkele provinciale depots dat er geen vondsten aanwezig zijn, maar dat ze deze niet zouden afslaan. Het depot van de noordelijke provincies geeft bijvoorbeeld aan dat het gehanteerde verzamelbeleid vondsten tot en met 1950 accepteert ¹⁵⁹, daar waar het een verplichting heeft alle correct aangeboden vondstmateriaal op te nemen ¹⁶⁰. Andere geven aan niet te zitten wachten op ‘grote hoeveelheden schroot’. Dat dit om aanzienlijke hoeveelheden kan gaan, blijkt uit de begeleiding van het OCE werk op Vlieggkamp Valkenburg (ZH) en de vliegtuigwrakberging van Utrecht. Voor Valkenburg zijn alle geselecteerde vondsten, alsmede een groot deel van de twijfelgevallen, op last van de gemeentelijk archeoloog van Katwijk veiliggesteld. In Utrecht zijn alle veld- en uitwerkingsdocumentatie, alsmede de vondsten van het non-ferro detectieonderzoek en twee houten artefacten van de berging in beheer van Cultuurhistorie van de gemeente Utrecht. Ze zijn ondergebracht in het archeologisch depot van de gemeente Utrecht. Een deel van de wrakdelen zal vermoedelijk later in bezit komen van gemeente Utrecht. Het is de bedoeling deze in de toekomst tentoon te stellen in een nog te realiseren archeologisch informatiecentrum op De Hoge Woerd in De Meern. Hier wordt er dan van uit gegaan dat de materialen door de Bergingsdienst KLu in eigendom gegeven worden aan de gemeente. De dienst zelf geeft aan dat hooguit materiaal in (langdurig) bruikleen wordt afgestaan, maar dat het eigendom bij Defensie blijft liggen. De eigendomskwestie kan eveneens gaan spelen in Katwijk. De vliegtuigdelen die op Vlieggkamp Valkenburg zijn geborgen bij het OCE werk worden door de Bergingsdienst KLu als haar eigendom beschouwd, ook al heeft zij ze zelf niet geborgen. In hoofdstuk 3 is uitgebreid het eigendomsrecht (van modern oorlogserfgoed) in het algemeen besproken. Hierbij speelt mee of objecten uit WO II contexten van Duitse of Geallieerde herkomst zijn. De eerste zijn namelijk aan het einde van WO II officieel verbeurd verklaard, en komen toe aan de Staat der Nederlanden. Opname in een archeologisch depot is in feite een afgeleide daarvan,, en hoeft niet problematisch te zijn. Geallieerde objecten zouden in principe terugmoeten naar het land van herkomst. Omwille van de kosten en gebrek aan vraag is daar nooit actie in ondernomen. Ook in die gevallen zou dezelfde constructie als bij de Duitse objecten gelden.

Afb. 5.5 IJzeren oogst op het voormalig vlieggkamp Valkenburg (foto A. Bosman, Military Legacy).

¹⁵⁹ Mondelinge mededeling dr. E. Taayke.

¹⁶⁰ Mondelinge mededeling drs. A. Mars.

In de onderhavige discussie staat de kwestie centraal of modern oorlogserfgoed als cultureel erfgoed wordt gezien, en daarmee onder de Monumentenwet valt. Binnen de archeologische sector is over het algemeen de gedachte dat dit het geval is, zoals boven in hoofdstuk 2 is aangegeven, daarbuiten is dat minder vaak het geval. De Monumentenwet regelt dat het eigendom bij een provinciaal depot voor bodemvondsten of een gemeente met een eigen depotfunctie komt te liggen. In zeldzame gevallen van uitzonderlijke waarde kunnen vondsten ook in het depot van het RMO belanden. Er zijn probleemgevallen waar het om (onderdelen van) wapens en NGE gaat. Die vallen onder de WWM, en mogen alleen door vergunninghouders voorhanden gehouden worden. Ook al zou er een claim kunnen komen omwille van het feit dat het cultureel erfgoed betreft, dan nog is in de meeste gevallen het bewuste depot niet gemachtigd om dit soort vondsten op te nemen. In het kader van deze problematiek is er echter recentelijk een belangrijk precedent geschapen. In het gemeentelijk depot voor bodemvondsten te Gorinchem zijn enkele baggervondsten uit die plaats aangemeld. Deze bestaan uit een geweer, een karabijn, de twee bijbehorende bajonetten en een sabel. De wapens kunnen met de meidagen van 1940 in verband gebracht worden.¹⁶¹ Aangezien het vuurwapens betreft die formeel onder de WWM vallen, zijn ze aangemeld bij Bijzondere Wetten. Hier is echter de bevoegde politieambtenaar tot het oordeel gekomen dat: “ (...) naar mijn mening zijn de bedoelde wapens vrijgesteld op grond van artikel 18 Wet Wapens en Munitie. Ze kunnen dus zonder meer voor handen worden gehouden. Niet strafbaar dus”. De redenatie is dat de wapens door het langdurig verblijf onder water dusdanig onklaar zijn geraakt dat ze als louter nog als decoratiewapens te beschouwen zijn.

5.4.5 De Monumentenwet en schatgraverij

Niet alleen binnen Nederland, maar ook daarbuiten worden voormalige slagvelden intensief bezocht door schatgravers en mensen die zich amateurarcheologen noemen. Na het wegvallen van het IJzeren Gordijn zijn naast de bekende vindplaatsen uit de Slag om Arnhem, het Ardennenoffensief en de landingsplekken in Normandië ook de vindplaatsen langs het Oostfront binnen handbereik gekomen. Er is sinds begin jaren 90 van de vorige eeuw een levendige handel in opgegraven attributen die zich over de gehele wereld uitstrekt.¹⁶² De Nederlandse veilingssite Marktplaats heeft onder de koppen ‘Verzamelen - Militaria Algemeen’ en ‘idem -Tweede Wereldoorlog’ de rubriek ‘Hulzen en Bodemvondsten’! Op het forum Oorlogsvondsten.nl worden grif wetenswaardigheden, zoekacties, vondsten en dergelijke uitgewisseld. Hier is, in tegenstelling tot de vereniging De Detector Amateur, geen advies inzake de Monumentenwet en de gevaren van het opgraven van explosieven, nog los van het vernietigen van cultureel erfgoed door het vergraven van sporen en het wegnemen van daaraan gerelateerde vondsten. Op de genoemde websites is wetenschappelijke waarde meestal slechts een zeer gering aandachtspunt. Het gaat vooral om het privé verzamelen en het in bezit hebben van oorlogserfgoed en om de vaak spannende manier waarop de spullen verkregen zijn. Uit de verslagen blijkt dat het een extra dimensie geeft als men zich bewust met illegale activiteiten bezighoudt. Overigens is er dan meer angst voor terreineigenaren of de politie dan dat men bang is dat met het vernietigen van erfgoedsporen de regels van de Monumentenwet worden overtreden. Het forum Oorlogsvondsten.nl werkt met een inlogcode, en is daarmee niet openbaar. Mogelijk is dit een bewuste afscherming van de leden om ontdekking van hun illegale activiteiten of opgebouwde collecties te voorkomen. De leden gebruiken schuilnamen. De identiteit zal overigens via de moderator en aan de hand van de IP-adressen te achterhalen zijn, mocht hierop worden gehandhaafd. Voor het gebruik is er zelfs nog een tweede mogelijkheid om ongezien het forum te bezoeken, door de optie aan te klikken ‘gedurende deze sessie als Verborgene weergegeven in de lijst met online gebruikers’. Op het forum ‘Bodemvondsten-club.nl’ staan de volgende gedragsregels:

8 Het plaatsen van scherpe munitie is toegestaan ongeacht welk kaliber maar niet plaatsen op foto als je het in de handen hebt!!!!!!!!!!!!

9 en het plaatsen van wapens die niet aan de politie worden gegeven. uitsluitend ww2 wapens (onklaar) of opgegeven wapens.

(...)

¹⁶¹ Bosman 2013h; Bosman 2013i.

¹⁶² Zie bijvoorbeeld <http://www.bluegrayrelics.com/>.

12 Boven deze regels is de Nederlandse Wetgeving van toepassing en deze wordt door het forum gerespecteerd en nageleefd {spelling aangehouden van site}. het forum neemt nadrukkelijk afstand van zaken die in strijd zijn met de wet en zal dit daar waar mogelijk en waar bekend openlijk communiceren.

Hier is dus ook geen sprake van een waarschuwing in het kader van de Monumentenwet. Wel is er een notie van de WWM, maar helder zijn de gedragsregels niet. Blijkbaar wordt aangespoord tot aangifte te doen van een vondst bij de politie, tenzij deze onklaar gemaakt is. De op het forum besproken wapens zijn overigens vrijwel alle van voor 1870.

Een ander aspect dat valt onder schatgraven en dat meespeelt bij het verzamelen van vooral metalen, is dat oud ijzer, koper, aluminium en dergelijke tegenwoordig geld opleveren. Ongeacht hoe oud, of welke wetenschappelijke waarde er aan gekoppeld zou kunnen worden, wordt het metaal opgegraven en als schroot verkocht.

5.5 De rol van archeologen bij vliegtuigbergingen

Met de archeologische begeleiding van verschillende vliegtuigwrakbergingen (Apeldoorn, april 2010), Utrecht-Leidsche Rijn (mei 2010), Zelhem (oktober 2013) is enige ervaring opgedaan met dit nieuwe onderzoeksgebied binnen de Nederlandse archeologie. Als eerste beweegreden voor het uitvoeren van onderzoek naar vliegtuigwrakken en hun context wordt opgevoerd dat het aantal ervaringsdeskundigen meer dan 70 jaar na dato snel slinkt. Bij gebrek aan ooggetuigen om vragen aan te stellen kan archeologisch onderzoek bijdragen aan de geschiedschrijving over deze periode. Bij het doornemen van de verschenen rapportages is het echter sterk de vraag wat de specifieke inbreng van archeologen bij de onderzoeken is. Voorgestelde acties als onderzoek naar de piloten en hun nabestaanden en determinatie van vliegtuigdelen gevonden tijdens de berging en/of tijdens een voorafgaande scan van het crash terrein, zijn niet per se die waar een archeoloog zijn meerwaarde kan inbrengen. Wellicht zijn andere specialisten, zoals historici en militaire luchtvaartdeskundigen zijn beter geëquipeerd voor dit werk. Een archeoloog zou wel zijn inbreng kunnen hebben met het inmeten van sporen, en überhaupt het herkennen van grondsporen. De waarde hiervan in het kader van een vliegtuigcrash zal slechts relatief zijn.

De archeologische begeleiding in Utrecht wordt vanwege een aantal redenen als ideale 'pilot-studie' beschouwd. De wraklocatie lag buiten de bebouwde kom, midden in de weilanden. Het is gevrijwaard gebleven van ontdekking door metaaldetectorzoekers, die delen van het wrak zouden kunnen hebben meegenomen. Hier loonde het dus om voorafgaand aan de berging een archeologisch detectieonderzoek uit te voeren. Over het neergestorte vliegtuig was veel bekend uit diverse bronnen (literatuur, krantenartikelen en ooggetuigenverslagen). Het Duitse toestel van het type Junkers Ju88 A-1 is op 10 mei 1940 neergestort, en zou zijn neergehaald door de Nederlandse luchtafweer. Van de bemanning van dat geschut was ten tijde van de berging nog één in leven. Als extra belevingswaarde is aan te geven dat hij 70 jaar later de berging heeft bezocht, een feit dat volgens de betrokken archeologen dit vliegtuigwrak extra bijzonder heeft gemaakt.

Niet alleen de werkwijze pakte goed uit, ook de conservering van de wrakdelen (ook de organische onderdelen) was opmerkelijk goed. De rapportage gaat uitgebreid in op de vondsten, hun verspreiding en context. Er kon veel in beeld gebracht worden, maar het is sterk de vraag of het uiteindelijke historische verhaal nu door het archeologisch onderzoek is beïnvloed of aangepast. De archeologische begeleiding van de berging in Utrecht heeft extra informatie opgeleverd, waarvan gezegd wordt dat deze anders verloren zou zijn gegaan. Een reden daarvoor is het detectieonderzoek vooraf.¹⁶³ Het bevestigde niet alleen grote delen van de ooggetuigenverslagen en de historische bronnen, maar bracht onder andere ook de enorme verspreiding in beeld van met name onderdelen van de cockpit (tot 90 m ten zuiden van het eigenlijke wrak). Dergelijk detectieonderzoek wordt tijdens een 'normale' vliegtuigwrakberging niet uitgevoerd.

Ook de archeologische begeleiding van de berging heeft specifieke informatie opgeleverd die bij een 'normale' berging niet wordt vastgelegd. Voorbeelden van geregistreerde zaken zijn de bodemopbouw, vorm en diepte van de inslagkrater, de ruimtelijke verspreiding en de diepteligging van de belangrijkste wrakdelen. In Utrecht is hiermee vast komen te staan dat grote delen van de vleugels en de daaraan gerelateerde onderdelen nog in 'anatomisch verband' lagen. Verder kon de

¹⁶³ De rapportage over de berging in Apeldoorn komt tot een vergelijkbare conclusie; Flokstra e.a. 2011, 58.

aanvliegrichting, de kantelingshoek en de hellingshoek van het toestel bij benadering worden bepaald. Zo'n vraag is soms vooraf al te beantwoorden als luchtfoto's beschikbaar zijn van de crashsite.

In Utrecht was ook een deel van de onderzoeksvragen niet te beantwoorden. Met name de vragen naar persoonlijke aanpassingen aan het toestel en de aanwezigheid van persoonlijke bezittingen bleven ondanks de goede bewaaromstandigheden open, net als het antwoord op de vraag naar de beschildering en camouflage van het toestel.

De mate van conservering van de individuele wrakdelen is gedocumenteerd. Hieruit bleek dat deze nauwelijks beïnvloed was door de diepte waarop de onderdelen zijn aangetroffen. Stukken aangetroffen tijdens het detectieonderzoek hebben een vergelijkbare conservering met die onderuit de inslagkrater.

De berging in Zelhem is weer van een andere orde. Dit onderzoek zou eveneens het predicaat 'ideale pilot studie' kunnen krijgen. Ook daar is vooraf een uitgebreid historisch onderzoek geweest naar de hier neergestorte Britse Avro Lancaster bommenwerper. Dit onderzoek is vooral het werk geweest van historici, al dan niet in professioneel verband. Veel was dan ook al bekend op het moment dat de berging daadwerkelijk van start ging. Er is archeologische bijstand geweest, maar deze lijkt ten opzichte van de aanpak in Utrecht meer naar de achtergrond te zijn gedrongen. Het is hier niet zelfstandig uitgevoerd, maar georganiseerd vanuit OCE. Een groot voordeel ten opzichte van de andere bergingen tot nog toe is dat bij dit onderzoek een geïntegreerd plan van aanpak is opgesteld.¹⁶⁴ Ook dit is opgesteld vanuit OCE, maar heeft de archeologische wensen qua aanpak en vragen opgenomen, en afgewogen tegen de andere belangen zoals het bergen van resten van de bemanning, gevaarlijke stoffen en NGE.

Zo is er een archeologisch PvE met een uitgebreide lijst vragen gepresenteerd. Het grootste deel daarvan is echter niet als typisch archeologisch te bestempelen. Een aantal vragen is zelfs door middel van archeologisch onderzoek niet of nauwelijks te beantwoorden. Tenslotte gaan veel van de vragen voorbij aan het historisch bekende feit dat het vliegtuig na de crash is geëxplodeerd doordat de in het ruim aanwezige bommen detoneerden. Vragen over de exacte locatie van wrakdelen zeggen dan niets over de crash, maar vooral over de destructie daarna. Als er meer afstemming zou zijn geweest met het historisch onderzoek, dan zouden deze vragen al direct zijn afgefallen, of hadden niet gesteld hoeven worden. Andere vragen over historische thematiek zijn al beantwoord. De meest zinnige vragen staan aan het eind van het PvE: vooral met betrekking tot de leermomenten en de vraag hoe het een andere keer anders of beter kan. Dan dient namelijk de (overigens niet in het PvE gestelde) vraag centraal te staan: is bij iedere vliegtuigwrakberging een archeologische begeleiding noodzakelijk?

De ervaringen van Zelhem zijn in het kader van de organisatie van het werk vergelijkbaar met die in Apeldoorn. Daar was de bevoegde overheid niet welkom in de bergingsput. Archeologisch werk was daar alleen tijdens rustmomenten mogelijk. Dat element was in Zelhem wel beter gerealiseerd. Maar de deur zat verder potdicht voor 'toeschouwers'.¹⁶⁵

Naast de professionele archeologen die zich het laatste decennium met vliegtuigwrakbergingen zijn gaan bezighouden, is er al heel veel langer een grote schare amateurarcheologen en –historici actief bezig met het onderzoek naar en berging van vliegtuigwrakken. Er is in Nederland een aantal grotere verenigingen, die vooral lokaal of regionaal opereren en die zowel op het land als onder water onderzoek doen. Ze zijn verenigd in de Nederlandse Federatie voor Luchtvaart Archeologie (N.F.L.A.).¹⁶⁶ Ze hebben een haat-liefde verhouding met de bergingsdienst van de KLu, hetgeen alleen verklaarbaar is als competentiestrijd, aangezien ze exact hetzelfde doel nastreven. Net als bij uitvoering door de bergingsdienst KLu is aandacht voor archeologische sporen bij onderzoek minimaal. De meeste onderzoeken zijn vooral objectgericht. Het gaat om het bergen van slachtoffers, en veiligstellen van (interessante) delen van het toestel. Dat laatste veelal om een eigen museale collectie te vullen. In enkele gevallen worden vliegtuigdelen gebruikt voor het maken van een monument, bijvoorbeeld op de crashsite. Ook hier is er geen notie van het feit dat de in de collectie opgenomen objecten als cultureel erfgoed in feite onder de Monumentenwet zouden dienen te vallen.

¹⁶⁴ Mondelinge mededeling S. van Sermondt, T&A, Amsterdam.

¹⁶⁵ Voor één van de auteurs van dit rapport zijn echter de deuren wel open gegaan, tot en met de zone met het wrak.

¹⁶⁶ <http://www.nfla.nl/>.

Afb. 5.6 Tontoongestelde vondsten van de vliegtuigberging te Zelhem (foto A. Bosman, Military Legacy).

5.6 De rol van archeologen bij het bergen van menselijke resten

Het bergen van menselijke resten, en vooral het niet wenselijk zijn van de aanwezigheid van archeologen bij dergelijk werk, is in RAM 211 als probleem opgevoerd. Een kritiekpunt, dat vanuit Defensie wel vernomen wordt, is dat archeologen zich mogelijk niet professioneel of minstens piëteitvol genoeg opstellen om met dit soort resten om te gaan. Een onderbouwing voor dit verwijt is tot op heden niet aangetroffen. Dat zal mede liggen aan het feit dat archeologen tijdens hun opleiding al geleerd wordt met menselijke resten om te gaan, en dat in professionele context de meeste de ethische code van de NVvA of de EAA hebben ondertekend.¹⁶⁷ Hiermee is op basaal niveau de omgang met onderzoeksgegevens, inclusief vondstmateriaal van alle aard verankerd.

Afb. 5.7 De BIDKL aan het werk op de Ginkels Heide bij Ede (bron: internet).

¹⁶⁷ http://static.beheerpaneel.nl/user/nvva/Beroepscode_NVvA.pdf.

Via de website van Defensie is een indruk te krijgen van het aantal malen dat de BIDKL in actie komt en de locaties waar dat gebeurt. Het blijkt dat op jaarbasis enkele malen een berging plaatsvindt. Dat is iets vaker dan de bergingsdienst KLu in actie komt, maar het gaat nog steeds niet om enorm veel onderzoek. In de huidige praktijk is zoals gezegd tot nu toe geen sprake van archeologische betrokkenheid. In de interviews (zie hoofdstuk 9 en bijlage 10) wordt hier verder op ingegaan.

5.7 Conclusie

Op de vraag: wat is de opgedane praktische ervaring tot dusver met het ondergronds erfgoed uit WO II?, kan een relatief kort antwoord volgen. Er is wel ervaring opgedaan, maar het aantal van 93 archeologische onderzoeken, en met name die exclusief gericht zijn op modern oorlogserfgoed, is relatief gering. Er is ervaring opgedaan in alle fasen van het AMZ proces, van insteek in gemeentelijke beleidsplannen, via opname als potentiële waarde in bureauonderzoeken tot het daadwerkelijke veldwerk. Alleen de laatste categorie is in dit hoofdstuk daadwerkelijk aan de orde geweest, aangezien deze het best te traceren is. Voor het registreren van vondsten en sporen zijn over het algemeen de gangbare technieken gebruikt, waarbij hooguit de opname van het landschap, voordat er penetratie in de bodem plaatsvindt, als uitdrukkelijk aandachtspunt bijgekomen is. Voor de rest zijn er geen afwijkende methoden of technieken ingezet. Het registreren en met name determineren van sporen en vondsten is zeer wisselend uitgevoerd. Veelal is dit afhankelijk van de betrokkenen en hun achtergrond kennis ten aanzien van modern oorlogserfgoed. Het vastleggen van de basisgegevens is in de regel voldoende om op een later moment contexten helder te maken wanneer een expert erbij betrokken wordt. Verder zijn eerste stappen gemaakt in de samenwerking met Defensie en CE opsporingsbedrijven. Geconcludeerd kan worden dat het onderzoek van modern oorlogserfgoed geen extra aanpassing van methoden en technieken vereist, anders dan het inzetten van experts voor de duiding van sporen en vondsten.

De daadwerkelijke kenniswinst van de 93 bestudeerde projecten is niet in kaart gebracht. Ten eerste aangezien de rapporten daar zelf geen eenduidig antwoord op geven. Ten tweede omdat er nog onvoldoende aan een meetlat is gewerkt is waartegen een eventuele kenniswinst zou kunnen worden afgewogen. Het waarderen van contexten is in een enkel rapport expliciet aan de orde gekomen. De KNA waarderingssystematiek is in het kader van de RAM 211 besproken en zal ook in fase 2 van SIKB project 204 verder worden uitgewerkt.

De relatie met bovengronds erfgoed is in slechts een klein aantal onderzoeken aan de orde geweest. Het betreft vooral onderzoeken in of nabij kazematten of bunkers of de hiervan resterende fundatie. De aanpak van dergelijk werk verschilt in essentie niet van opgraving van muurwerk uit oudere perioden.

Afb. 5.8 Bennekom, Duitse loopgraaf uit 1944-1945 versterigd met sloophout uit Wageningen (foto ADC ArcheoProjecten).

6 Ervaringen uit de praktijk tot dusver: waterbodems

6.1 Inleiding

De praktijkervaring van de archeologie met modern oorlogserfgoed onderwater is nog zeer beperkt in Nederland. In dit hoofdstuk wordt eerst getracht een indruk te geven van de aard en de omvang van het moderne oorlogserfgoed onder water. Vervolgens wordt een aantal voorbeelden uitgewerkt van al dan niet verricht archeologisch onderzoek, die representatief worden geacht voor de hedendaagse praktijk. Deze praktijk wijkt af van de landbodems, waar het bestaande beleidsinstrumentarium voor archeologie en ruimtelijke ordening al enige tijd voor modern oorlogserfgoed wordt toegepast. Om deze reden is het van belang de voorbeelden voor waterbodems goed uit te werken en de gemaakte beleidskeuzes toe te lichten, zodat knelpunten geïnventariseerd kunnen worden.

6.2 Het moderne oorlogserfgoed in waterbodems

In waterbodems zijn in het algemeen vier categorieën vondsten te verwachten, namelijk scheepvaart gerelateerde vondsten, depositievondsten, restanten van waterstaatkundige ingrepen, en restanten van economische activiteit.¹⁶⁸ Restanten van economische activiteit zijn in het algemeen overblijfselen van infrastructuur die ambacht gerelateerd zijn en meestal niet militair zijn. In de militaire context worden waterstaatkundige werken en militaire infrastructuur samengenomen in één categorie. Wat in deze indeling ontbreekt is vliegtuig gerelateerde vondsten en voertuig gerelateerde vondsten. Deze twee nieuwe categorieën zijn uniek voor de Moderne Tijd. Op de categorie voertuigen wordt hier niet ingegaan, alhoewel een aantal ervan hun leven zullen hebben beëindigd in het water of als lading zijn vervoerd in schepen.

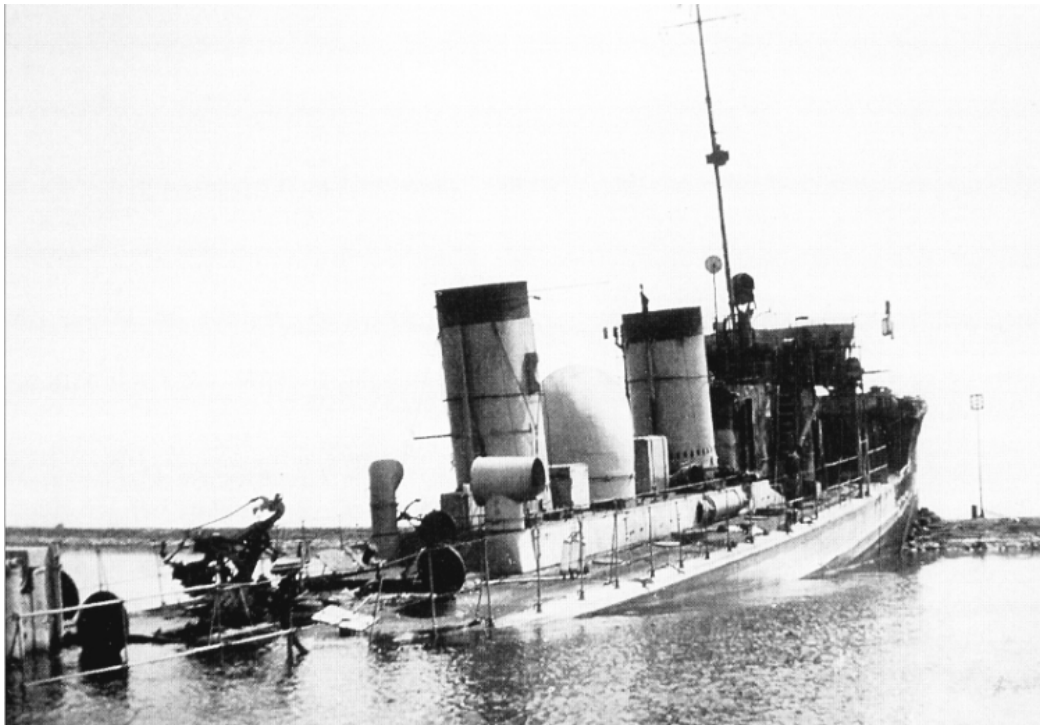
Rivieren bevatten grote hoeveelheden bewust verborgen, weggegooid, verloren en geofferd materiaal. In militaire zin kunnen dat restanten zijn van persoonlijke bezittingen, uitrustingsstukken, wapens en geschut. Bij baggerwerkzaamheden in de Vecht zijn helmen en wapens uit WO II gevonden.¹⁶⁹ Ook kunnen stoffelijke resten en explosieven in waterbodems liggen. Het betreft vondsten die onder de categorie deposities vallen. Daarnaast bevatten waterbodems van de binnenwateren restanten van militaire infrastructuur en waterstaatkundige werken. Hierbij moet worden gedacht aan restanten van havens en verdedigingscomplexen, en eventueel voor militaire doeleinden ontworpen of aangepaste gemalen, sluizen, bruggen. Omdat WO I buiten Nederlands grondgebied is uitgevochten, zullen restanten van veldslagen niet worden gevonden. Wel is een algemene mobilisatie afgekondigd, waarbij 200.000 man onder de wapenen zijn gebracht. Van de verdedigingsinfrastructuur uit die tijd zullen in Nederland zeker nog sporen en restanten aanwezig zijn.

De categorie scheepvaart gerelateerde vondsten omvat restanten van de scheepsromp alsmede de inventaris, uitrusting, wapens, persoonlijke eigendommen, stoffelijke resten, en eventueel meegevoerde lading. In de Noordzee liggen mogelijk duizenden wrakken, er bestaan althans vele meldingen van obstakels op de zeebodem. Van 1500 locaties is bekend dat het scheepswrakken zijn.¹⁷⁰ Een substantieel deel is jonger is dan 1870 n. Chr, en een relatief klein deel daarvan is weer militair. Veel wrakken dateren uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog (WO I & II). Op de binnenwateren zullen militaire scheepswrakken uit WO II, al dan niet met inhoud, in beperkte mate voorkomen. Het vermoeden is dat veel wrakken zijn geruimd, zoals de restanten van het IJsselmeerflottielje dat in 1940 de Duitse aanval over de Afsluitdijk moest stuiten.

¹⁶⁸ Waldus e.a. 2010.

¹⁶⁹ Waldus en Langelaar 2013.

¹⁷⁰ Dolf Muller, RCE in het magazine KIJK van 17 juni 2013 (Hoeveel schatten liggen er op de zeebodem?).

Afb. 6.1 Torpedoboot Hr. Ms. Z3 van het IJsselmeerflottielje op de dam bij Enkhuizen in mei 1940. De wrakken van dit flottielje zijn alle geruimd. (www.go2war2.nl).

Een goed overzicht van militaire scheepswrakken in Nederlandse wateren na 1870 ontbreekt, terwijl er toch veel historische informatie aanwezig is bij Defensie en dan vooral bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Een zoektocht in ARCHIS 2 levert niets op. Wrakken staan in dit informatiesysteem vermeld als waarnemingen, waarbij selectie op militaire wrakken niet mogelijk is. Een steekproefsgewijze zoektocht op internet levert één wrak op uit 1870 en twaalf scheepswrakken uit WO I op de Noordzee. Deze wrakken bevinden zich alle binnen de grens van de aansluitende zone. Uit WO II zijn negentien scheepswrakken gevonden waarvan de meeste binnen de territoriale zone en enkele in de binnenwateren. Tenslotte zijn ook wrakken aanwezig buiten de Nederlandse wateren en vooral in Indonesische wateren. De gevonden wrakken zijn van Duitse, Engelse of Nederlandse oorsprong. Het totaal van circa 50 wrakken, gevonden via internet, is weergegeven in bijlage 7. Deze lijst zou enorm kunnen worden uitgebreid als men wrakken van koopvaardij schepen meerekent die oorlogsmaterieel en personeel vervoerden naar conflictgebieden.

De categorie vliegtuig gerelateerde vondsten omvat resten van het vliegtuig zelf, uitrusting, wapens, persoonlijke eigendommen en stoffelijke resten. Ook vliegtuigen kunnen lading hebben vervoerd. Veel vliegtuigen uit met name WO II zijn neergestort in zee of in de binnenwateren. In totaal liggen er in de Nederlandse bodem (zee, land, binnenwater) naar schatting nog 2000 vliegtuigwrakken.¹⁷¹ De exacte locatie van deze wrakken is in veel gevallen niet bekend. In ongeveer 400 wrakken zijn nog stoffelijke resten aanwezig. Naast vliegtuigwrakken van Duitsland, Engeland en de Luchtvaartafdeling van de Nederlandse Landmacht, zijn er ook nog vliegtuigen neergestort van de Marineluchtvaartdienst (MLD). Van de MLD vliegtuigen is een lijst aangelegd over de periode 1917-1987.¹⁷² Van de enorme hoeveelheid vliegtuigen is een flink aantal neergestort. Vooral in Indonesische wateren zijn er veel verloren gegaan. Helaas geeft de bron geen indruk van het aantal geruimde MLD wrakken, maar die informatie is vermoedelijk wel aanwezig in militaire bronnen.

¹⁷¹ MP 40-45, circulaire C2009016815 geldig van 010609 tot 010613 (<http://mpbundels.mindef.nl>).

¹⁷² Geldhof, 1987, 178-210.

Een goed overzicht van militaire scheeps- en vliegtuigwrakken wordt gemist, immers met een dergelijk overzicht en de onderliggende geschiedenis kan van elk wrak de cultuurhistorische waarde worden ingeschat. De hieruit voortvloeiende informatie kan worden gebruikt om een preselectie te doen. Op basis hiervan kan vervolgens gericht sonar-, robot- en duikonderzoek onderwater worden gedaan, om het aantal te beschermen wrakken verder te beperken. Een potentieel in de grootte orde van een duizendtal militaire wrakken in Nederlandse wateren kan op deze wijze wellicht worden teruggebracht tot een grootte orde van tientallen. Aanbevolen militaire bronnen tot dusver zijn het verliesregister 1939-1945 van Defensie, de Gedenkrol van de Koninklijke marine 1939-1962 van samensteller Harry Floor, en de Gedenkrol van MLD personeel.¹⁷³

In bijlage 7 zijn de diverse websites te vinden, die informatie bevatten over militaire scheepwrakken. Hieronder zijn kort een aantal voorbeelden uitgewerkt van wrakken die al dan niet archeologisch zijn onderzocht. Samenvattend kan worden gesteld dat er nog niet bewust tijd en middelen zijn vrijgemaakt om militaire wrakken uit de Moderne Tijd consequent op te nemen en vervolgens toegankelijk te maken in ARCHIS, terwijl die informatie wel voorhanden is. Het knelpunt is vervolgens dat er geen overzicht is van wrakken uit die tijd met als doel om via preselectie te komen tot een beperkte verzameling fysiek te onderzoeken wrakken.

6.3 Een pontonbootje van een Baileybrug uit maart 1945 bij Lottum in de Maas¹⁷⁴

Rijkswaterstaat Maaswerken heeft in 2005 een project gepland om het zomerbed van de Maas te verdiepen. Voor de uitvoering van de baggerwerkzaamheden moest een vergunning worden aangevraagd. In dat verband heeft Rijkswaterstaat vroegtijdig contact gezocht met de toenmalige RACM, de huidige RCE. Aangezien het een rijkswater betreft, was Rijkswaterstaat het bevoegd gezag voor het project. De RCE trad op als adviseur van het bevoegd gezag aangaande archeologisch erfgoed. Omdat voor de Maasbedding en met name voor de oeverzones in het algemeen een archeologische verwachting geldt voor scheepvaart gerelateerde vondsten, is in 2005 de AMZ cyclus opgestart, beginnend met een bureauonderzoek. In de periode van de uitvoering van deze cyclus (2005 t/m 2009) is de KNA Waterbodems 3.1. vrijgegeven, die bij dit project voor het eerst is toegepast in de praktijk.

Het bureauonderzoek gaf een gespecificeerde archeologische verwachting voor vondstmateriaal in oeverzones langs de Maas nabij oude en deels nog bestaande bewoningskernen en bij doorsnijdingen van oude rivierlopen en oversteekplaatsen. De daarop in 2005 gestarte IVO opwaterfase leidde op basis van sonaronderzoek tussen Venlo en Oss tot een verzameling van 222 gevonden objecten. Na analyse bleven er 49 stuks over als zijnde van mogelijk archeologisch belang. In 2007 werd vervolgens een IVO onderwaterfase uitgevoerd middels duikonderzoek. Als resultaat hiervan werden vier locaties aangemerkt als archeologische vindplaats. Bij Lottum werden twee vaartuigen aangetroffen, waarvan het duikonderzoek leidde tot de interpretatie dat het om WO II landingsvaartuigjes ging. Eén van de twee vaartuigen was goed geconserveerd. Echter onderwater kon niet méér detail worden verkregen van de inhoudelijk kwaliteit. Het advies was om het wrak te lichten.

Aansluitend heeft ADC een selectieadvies gegeven aan RWS. Het vaartuigje werd als mogelijk behoudenswaardig aangemerkt met het advies om aanvullend onderzoek te doen. Rijkswaterstaat heeft in overleg met de RCE een kosten - baten afweging gemaakt, waaruit bleek dat behoud in situ geen optie was. De opdrachtgever gaf om praktische redenen de voorkeur aan het lichten van één van de twee vaartuigen voordat de baggerwerkzaamheden zouden plaatsvinden.

In 2008 is vervolgens een opgraving uitgevoerd, waarbij het vaartuigje werd gelicht en vervolgens gedocumenteerd. Uit het onderzoek bleek dat het vaartuigje een pontonbootje was, dat onderdeel uitmaakte van een Baileybrug. Deze brug is door het Britse leger bij Lottum opgebouwd tussen 4 en 10 maart 1945 in de laatste fase van WO II. Het pontonbootje is na documentatie overgebracht

¹⁷³ www.traditiekamer.nl.

¹⁷⁴ Waldus 2009.

naar het oorlogs- en verzetsmuseum Liberty Park te Overloon. Aldaar is het verder geconserveerd en tentoongesteld.

Dit voorbeeld laat zien dat het goed mogelijk is om vondsten uit WO II in regulier archeologisch onderzoek van waterbodems conform de AMZ cyclus en de KNA op te nemen. Er heeft een afweging plaatsgevonden over de behoudenswaardigheid van het wrak op basis van een selectieadvies. Het selectiebesluit om het wrak op te graven is daarmee onderbouwd. De vondst bleek toegevoegde waarde te hebben voor het plaatsje Lottum en voor het nabijgelegen verzetsmuseum. Het deponeren van het wrak was op voorhand met het museum afgestemd. De lokale geschiedenis is verrijkt omdat de brugponton aanleiding gaf tot een nader onderzoek, waarbij een publicatie opdook van de 21st Army Group, met foto's en verslagen. Hierin kwam een expliciet beeld in plaats en tijd naar voren van de betrokkenheid van Lottum bij laatste fase van de oorlog. De betreffende publicatie is aangetroffen in het archief van het Royal Engineers Museum in Kent, Engeland.

Er zijn afgewogen beleidskeuzes gemaakt zoals de wetgever het ook bedoeld heeft, en er zijn geen knelpunten die het vermelden waard zijn in relatie tot beleid en de daaruit voortvloeiende richtlijnen en normen. Er zijn geen explosieven of stoffelijke resten aangetroffen. Voor het geval dit gebeurde, was er een instructie waarbij defensie zou worden ingeschakeld.

6.4 Een Messerschmitt gevechtsvliegtuig in het IJsselmeer

Op 5 oktober 2012 heeft Defensie in het IJsselmeer een Messerschmitt BF109-jachtvliegtuig uit het IJsselmeer geborgen. Het wrak lag vlakbij het monument op de Afsluitdijk op 220 meter afstand in de bodem. Defensie reageerde op een tip van een burger, die met een groep civiele duikers op zoek was naar een vermiste Lockheed Hudson uit WO II, maar een Messerschmitt aantrof. Defensie besloot snel tot actie over te gaan, omdat eventueel aanwezige munitie een potentieel gevaar is voor sportduikers.¹⁷⁵

Afb. 6.2 Berging van de Messerschmidt in het IJsselmeer door Defensie (www.defensie.nl)

De berging van het wrak is verricht door een team van de Defensie Duikgroep van de marine (DDG), de bergingsdienst van de Koninklijke Luchtmacht, de Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EOD), en de Bergings- en Identificatie Dienst van de Landmacht (BIDKL). De marine heeft daartoe het eigen duikvaartuig Argus ingezet. Er zijn geen stoffelijke resten gevonden, maar

¹⁷⁵ www.rtvnh.nl.

wel veel wapens en munitie. Defensie heeft pogingen gedaan om aan de hand van de wrakdelen het jachtvliegtuig te identificeren, om zodoende duidelijkheid te verkrijgen over de bemanning.¹⁷⁶ De resultaten van dit onderzoek zijn niet bekend en ook niet in de openbaarheid gebracht. Hier kunnen private belangen van nabestaanden een rol hebben gespeeld.

Het IJsselmeer is een rijkswater. Het bevoegd gezag voor een wrakkenbergiging ligt in dat geval bij Rijkswaterstaat. De RCE treedt hierbij adviserend op, als het gaat op cultuurhistorische waarden. De verantwoordelijkheid voor de openbare orde en veiligheid ligt bij de gemeente Hollands Kroon, die een bestemmingplan heeft voor wat zij het buitengebied noemen. Defensie heeft een verantwoordelijkheid in overeenstemming met de eigen circulaire als de openbare orde en veiligheid in het geding is in relatie tot explosieven en nabestaanden van stoffelijke resten.¹⁷⁷

Hoe het samenspel tussen Rijkswaterstaat, de gemeente, de RCE en Defensie precies is verlopen, kan op dit moment niet worden gereconstrueerd. In het belang van veiligheid kan een telefoontje van Defensie naar de gemeenteraad voldoende zijn geweest om het proces van berging in gang te zetten. Rijkswaterstaat kan er geen bezwaar tegen hebben als wrakken worden geborgen zonder financiële consequenties. De RCE heeft geen overeenkomst met Defensie waarin is afgesproken archeologie in te schakelen voor terreinen die niet van Defensie zelf zijn. Defensie verleent de dienst zonder daarbij kosten in rekening te brengen. De gemeenteraad heeft Defensie de opdracht gegeven om¹⁷⁸:

- het wrak te onderzoeken, en details daarvan in kaart te brengen middels onderwater film en foto opnamen;
- de identiteit van het vliegtuig vast te stellen;
- de eventueel aanwezige boordmunitie te ruimen;
- de eventueel aanwezige stoffelijke resten te bergen.

Net als in het vorige voorbeeld zijn er beleidskeuzes gemaakt zoals de wetgever die bedoeld heeft. Echter een knelpunt is wel dat de cultuurhistorische aspecten op geen enkele wijze zijn meegenomen in het geheel, vooraf of achteraf, bij deze berging. Onduidelijk is of de gemeenteraad hierin een afweging heeft gemaakt. Een eventuele opgraving kan wellicht te weinig waarde toevoegen ten opzichte van een bergingsrapport van de Luchtmacht. Dat zal per omstandigheid verschillen. De opdracht naar Defensie omvatte in ieder geval niet het in zijn geheel bergen van de wrakrestanten, noch het onderzoeken van de nabije omgeving, noch bevat het een aanwijzing om de cultuurhistorie daarbij vroeg of laat te betrekken. Daarom heeft er geen archeologische documentatie plaatsgevonden van het wrak en de omgeving, waarmee de gebeurtenis wellicht kon worden gereconstrueerd en in een historische context kon worden geplaatst.

6.5 Een landingsvaartuig in het Veerse meer¹⁷⁹

In 2004 is de wrakduikstichting de Roompot (WDSR) begonnen met het duiken op een wrak in het Veerse Meer dat in eerste instantie leek op een sleepschip. In 2006 heeft de stichting echter na intensief onderzoek kunnen vaststellen dat het een landingsvaartuig betrof van de Duitse marine uit WO II. De RCE werd op de hoogte gehouden, en de locatie werd niet prijsgegeven om te voorkomen dat souvenirjagers hun gang zouden gaan en onverantwoord risico namen.

In 2007 stelt Rijkswaterstaat een duikverbod in op het wrak. Ten eerste ligt het wrak in de vaargeul. Volgens het BPR¹⁸⁰, is het niet toegestaan om te duiken in de vaargeul. Ten tweede is de mogelijkheid niet uitgesloten dat er munitie in het wrak ligt. Ten derde kan het wrak, dat ondersteboven ligt, worden betreden met alle risico van dien. De WDSR betreurt het duikverbod en zet een aantal tegenargumenten op een rij namelijk:

¹⁷⁶ www.defensie.nl.

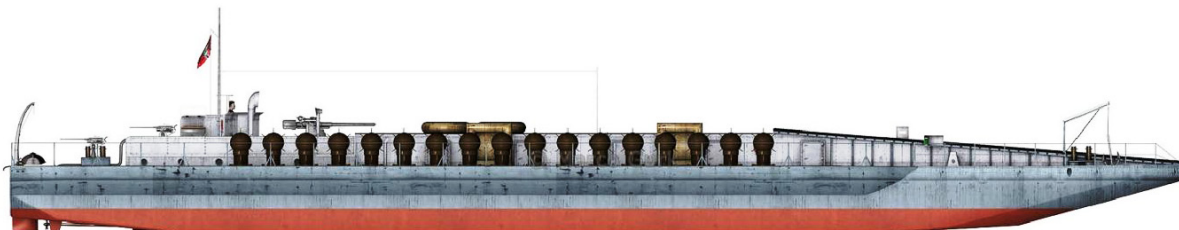
¹⁷⁷ C/2009016815 geldig van 010609 tot 010613 (<http://mpbundels.mindef.nl>).

¹⁷⁸ <http://andijkernieuws.net>.

¹⁷⁹ De Lange 2013.

¹⁸⁰ Binnenvaart Politie Reglement, artikel 808.

- Het wrak is met het verleggen van één boei buiten de vaargeul te brengen;
- Tijdens in totaal 300 duikuren op het wrak is nooit munitie aangetroffen, en officiële Duitse documenten vermelden dat de munitie is verwijderd voordat het wrak werd verslept en onderweg zonk in 1944;
- De toegangen tot de binnenzijde van het op zijn kop liggende wrak kunnen worden volgepompt met zand. De WDSR is in staat dit zelf te doen.
- Het wrak ligt op een perfecte plaats om het wrakduiken te leren. Bovendien heeft het toeristische waarde, wat Zeeuwse ondernemers ten goede komt
- Het wrak heeft zowel geschiedkundige waarde als belevingswaarde. De WDSR komt tot de conclusie dat het een zeldzaam overgebleven exemplaar is van de landingsvloot waarmee Hitler ooit naar Engeland wilde oversteken. Het is in de Zeeuwse wateren gebruikt als patrouillevaartuig en mijnenlegger totdat het zwaar werd beschadigd door op een eigen mijn te lopen in 1944. De WDSR is van mening dat het wrak het beste in situ kan worden bewaard, waarbij ze zelf kan optreden als beheerder.

Afb. 6.3 Het landingsvaartuig tevens mijnenlegger MFP920 DM van het type dat in het Veerse meer ligt (De Lange 2013, 16).

In 2009 blijkt er sprake te zijn van plundering, waarbij duikers het hebben voorzien op het kanon en het anker met adelaar en hakenkruis. Het werd reeds op internet in de verkoop aangeboden.¹⁸¹ De WDRS meldt overigens al sinds de instelling van het duikverbod aan de politie dat er steeds sprake is van illegale duikactiviteiten. Omdat het duikverbod zonder bovenmatige inspanning nauwelijks te handhaven is, en omdat nog steeds de veiligheid in het geding is, komt berging en sloop als definitieve oplossing in zicht. De DDG van de marine onderzoekt het wrak tot twee keer toe op munitie, maar blijkt niet in alle compartimenten te kunnen doordringen zonder groot risico te nemen. Het verplaatsen van het wrak buiten de vaargeul is ook geen optie, omdat het in slechte staat verkeert. Het wrak heeft 70 jaar in zout water gelegen en is door roestvorming ernstig verzwakt. Dit is in 2009 door de genie van de Landmacht na onderzoek ter plaatse vastgesteld. Het metaal van de romp kan bij verplaatsing scheuren waardoor scherpe randen ontstaan.

In 2012 wordt uiteindelijk de knoop doorgemaakt. Rijkswaterstaat komt tot de conclusie dat het wrak moet worden geruimd. Dit zal worden uitgevoerd na overleg met de gemeente Veere, de RCE, de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ), de Walcherse archeologische dienst en het Ministerie van Defensie. De RCE heeft als adviseur van RWS gewezen op de lage archeologische waarde van het wrak, waarbij wellicht bepaalde onderdelen zoals het anker en het kanon nog museale waarde kunnen hebben. De WDSR blijft zich echter verzetten tegen ruiming. Uiteindelijk wordt een compromis bereikt. Gelet op de lokale belevingswaarde zal het gehele wrak, inclusief de inventaris, na lichterding naar het bevrijdingsmuseum te Nieuworp in Zeeland worden overgebracht.¹⁸² Ondertussen is in september 2013 een begin gemaakt met de werkzaamheden, die worden uitgevoerd door de Genie van de Landmacht.

In dit voorbeeld is er sprake geweest van gewogen beleidskeuzes. Rijkswaterstaat heeft zijn verantwoordelijkheid genomen als waterbeheerder. RCE is opgetreden als adviseur van Rijkswaterstaat. Gelet op het feit dat het gebied lokaal niet in het bestemmingsplan was opgenomen,

¹⁸¹ Gesprek met Johan Opdebeeck en Cees van Rooijen van de RCE op 17 september 2013.

¹⁸² Gesprek met Johan Opdebeeck en Cees van Rooijen van de RCE op 17 september 2013.

hoefde geen omgevingsvergunning bij de gemeente te worden aangevraagd. De wraklocatie was ook niet door de Provincie aangemerkt als attentiegebied. Gemeente en provincie zijn wel nadrukkelijk in het besluitvormingsproces betrokken. Vanwege de mogelijke aanwezigheid van explosieven heeft Defensie de berging ter hand genomen, zoals omschreven in eerdere genoemde circulaire. Omdat het wrak van Duitse oorsprong is valt het eigendom toe aan de Staat der Nederlanden.¹⁸³

Het is van belang om vast te stellen dat bij dit voorbeeld de AMZ cyclus conform de KNA waterbodems 3.1 niet is doorlopen. De diverse onderzoeken van de WDSR, de DDG, de Genie en de RCE hebben geleid tot een hoeveelheid relevante informatie die voldoende was voor een selectieadvies van de RCE aan RWS. Het daadwerkelijk lichten is uitbesteed aan Defensie en verdere documentatie, conservering en tentoonstelling zal onder auspiciën van de SCEZ ter hand worden genomen. Een eerste knelpunt is dat de handhaving tegen illegale praktijken in dit geval onvoldoende was om onbekende redenen. Een tweede knelpunt is dat metalen wrakken in zout water daadwerkelijk door roestvorming blijken te degraderen in een voor archeologische begrippen hoog tempo. In dit geval werd niet gekozen voor in situ beheer, omdat bij verplaatsing buiten de vaargeul het wrak zou scheuren. Tenslotte is een knelpunt het vacuüm in verantwoordelijkheid dat bestond omdat het Rijk geen nationaal belang zag in behoud van het wrak, terwijl de gemeente de vindplaats niet had opgenomen in het bestemmingsplan en de provincie de vindplaats niet had aangemerkt als attentiegebied. Omdat er dus geen vergunning nodig was voor de ruiming werd ook de AMZ cyclus niet gestart. Uiteindelijk is de provincie in dat vacuüm gestapt, en is in overleg met lokale belangengroepen een plan ontworpen voor ex situ beheer. De archeologische documentatie vindt daarbij pas plaats na het lichten van het wrak.

6.6 Een Vorposten boot in de Noordzee boven Ameland¹⁸⁴

De bestaande vaarweg van Eemshaven naar de Noordzee moest in 2010 en 2011 worden verbreed en verdiept om grotere vrachtschepen te kunnen accommoderen die van belang zijn voor de ontwikkeling van de Eemshaven in Groningen als energiehaven. De Vorposten boot lag aan de rand van de vaarweg op circa 10 zeemijlen afstand, noord van Ameland, in de Noordzee. Het wrak lag dus in de territoriale wateren, waar Rijkswaterstaat het bevoegd gezag is als het gaat om baggerwerkzaamheden in de waterbodem. Het zeegebied ter plaatse is niet gemeentelijk ingedeeld. De RCE trad op als adviseur betreffende het cultureel erfgoed.

Het gebied boven de Waddeneiland is bezaaid met wrakken en dus was er een hoge verwachting op het aantreffen van scheepsvaart gerelateerde vondsten. In 2008 is daarom de AMZ cyclus gestart met een bureauonderzoek, waarbij werd vastgesteld dat de voorgenomen baggerwerkzaamheden een bedreiging vormden voor het lokaal aanwezige bodemarchief. In hetzelfde jaar is een IVO opwaterfase uitgevoerd, waarbij met behulp van sonar 644 objecten op de waterbodem van de vaarweg werden geregistreerd. Door middel van analyse en onderzoek met akoestische camera kon het aantal objecten met archeologische waarde worden gereduceerd tot 11 stuks. In 2009 vindt vervolgens een IVO onderwaterfase (duikinspecties) plaats. Middels duikonderzoek wordt vastgesteld dat drie metalen wrakken mogelijk archeologische waarde hebben. Twee van de drie wrakken zijn echter sterk gefragmenteerd en kwamen voor een nader waarderend onderzoek niet in aanmerking. Het derde beter bewaarde wrak ligt buiten de te baggeren zone. Het selectieadvies dat naar aanleiding van het onderzoek is opgesteld vermeldt dat een onderzoekskader voor dergelijke recente en gefragmenteerde metalen scheepsresten ontbreekt, en dat bij de twee wrakken archeologische begeleiding van de bergingsmaatregelen een passende maatregel is. Deze werkzaamheden komen neer op het doorzoeken van het aan dek getakelde wrakmateriaal op aanwijzingen, waarmee de identiteit en herkomst kan worden vastgesteld. Eventueel vondstmateriaal moet worden gedocumenteerd en gedeponeerd.

Uit het onderzoek van de wrakresten bleek dat de ijzeren huidplaten sterk door roestvorming waren aangetast. Restanten van het houten dek waren in goede staat van conservering. Koperen onderdelen waren niet of nauwelijks aangetast, en machineonderdelen bleken zelfs goed

¹⁸³ Besluit Vijandelijk Vermogen (stb. 1944, E133), en de Wet van 24 april 1947.

¹⁸⁴ Verweij 2011.

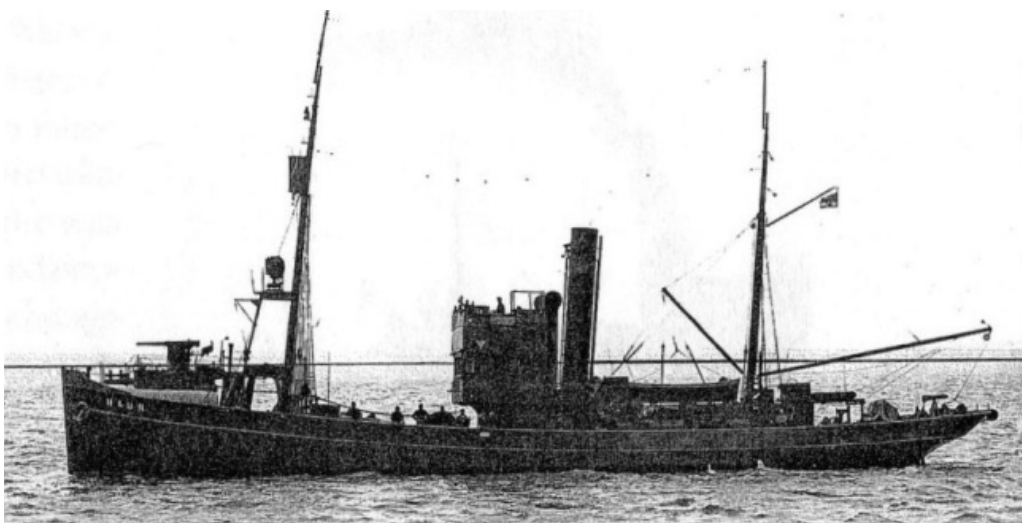

demonteerbaar met het smeervet nog intact. Identiteitsplaatjes zijn vaak van koper, wat de kans op identificatie verhoogt.

Afb. 6.4 De stoomketel van de Denebola (Verweij 2011, afbeelding 14).

Dankzij de archeologische begeleiding kon de identiteit van het wrak worden bevestigd. De naam Denebola stond gegraveerd in steeksleutels die werden aangetroffen tussen naar boven gehaalde delen van de machinekamer. Uit aanvullend archief onderzoek bleek dat het schip in 1917 op een mijn was gelopen, zeven maanden nadat het was gebouwd en in dienst gesteld op de Meyer werf in Papenburg aan de Eems. Het bleek een Vorposten boot ofwel patrouillevaartuig te zijn geweest van de Duitse Keizerlijke Marine in WO I. Deze vaartuigen waren onderdeel van het verdedigingssysteem tegen aanvallen van de Engelse marine. Bijzonder was dat ze konden worden omgebouwd naar vissersschip in tijd van vrede.

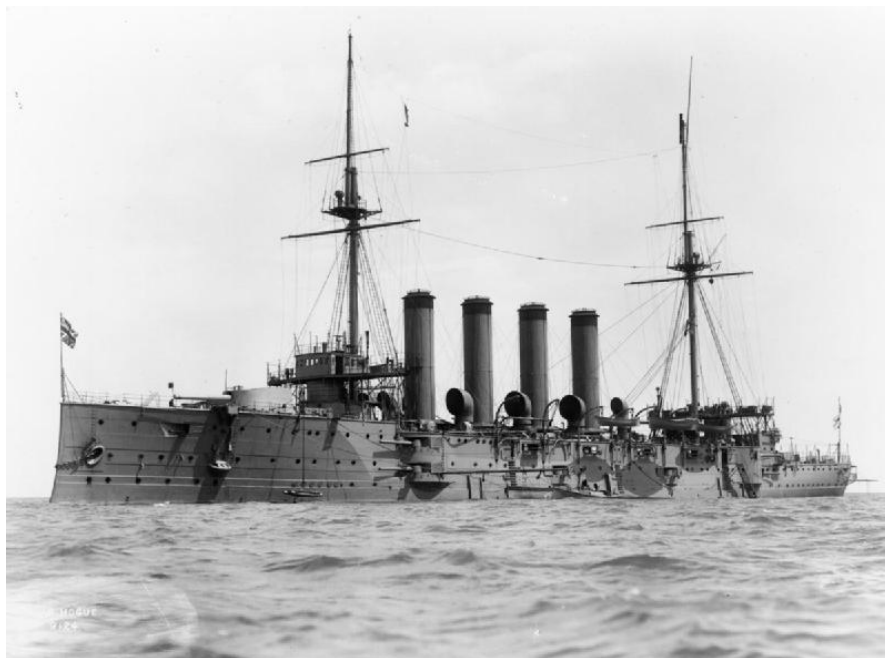

Afb. 6.5 Een Vorposten boot op zee in de herfst van 1915 (Verweij 2011, afbeelding 17).

Via dit soort wrakstukken kunnen in tijd en plaats de dramatische gebeurtenissen worden teruggehaald die in de Eerste Wereldoorlog boven Nederland plaatsvonden. Tevens geven de wrakstukken in detail inzicht in de scheepsbouwtechnische ontwikkelingen van begin twintigste eeuw. Opnieuw blijkt dat er gewogen beleidskeuzes zijn gemaakt op basis van de AMZ cyclus en de KNA zoals de wetgever het bedoeld heeft. De gehanteerde richtlijnen en normen waren toereikend. Knelpunt in dit geval is het ontbreken van een onderzoekskader van de Moderne Tijd, een taak van de wetenschappelijke wereld. Een ander knelpunt is dat metalen wrakken in zout water door roestvorming blijken te degraderen in een voor archeologische begrippen hoog tempo. Tenslotte bleek in dit voorbeeld dat archeologische bedrijven een functie konden vervullen in het proces van berging, ondanks het feit dat er explosieven op locatie aanwezig konden zijn alsmede stoffelijke resten. In dat geval waren er richtlijnen om de juiste autoriteiten ter plaatse te krijgen (EOD, DDG, BIDKL).

6.7 Drie Britse Kruisers in de Noordzee

Op 22 zeemijlen buiten de kust van Zuid-Holland liggen drie Engelse kruisers uit de Eerste Wereldoorlog op de bodem van de Noordzee, HMS Aboukir, HMS Hogue en HMS Cressy (zie bijlage 7). Deze oorlogsschepen zijn op 22 september 1914 getorpedeerd door de Duitse onderzeeboot U-9, waarbij 1459 man om het leven kwamen. Jaarlijks vinden vele sportduikers hun weg naar deze wrakken die op dertig meter diepte liggen. Duikers erkennen weleens souvenirs mee te nemen, alhoewel dit 'doelbewust opgraven' is en dus een overtreding van de Monumentenwet. Volgens historisch onderzoeker Paul de Keijser staan de drie schepen in Engeland niet eens op de lijst van beschermde wrakken. De vraag is dus in hoeverre er sprake is van illegaal handelen. In de jaren 50 zijn veel wrakken door de Engelse Admiraliteit verkocht aan bergingsmaatschappijen om koper te winnen voor de productie van patroonhulzen ten behoeve van de Koreaanse oorlog. In 1955 zijn de bergingsrechten voor de drie kruisers verkocht aan het Duitse bedrijf 'Eisen und Stahl' die, in samenwerking met het Nederlandse bergingsbedrijf 'Smit Tak', het achterschip met explosieven heeft weggeblazen, de koperen schroeven heeft geborgen, en de roodkoperen beplating heeft geborgen. Tenslotte zijn in 1914 veel stoffelijke overschotten aangespoeld op het strand, weggespoeld of vergaan. Het is daarom de vraag in hoeverre er nog sprake is van grafschennis, aldus Paul de Keijser.¹⁸⁵

Afb. 6.6 De Britse Pantserkruiser HMS Hogue, getorpedeerd op 22 september 1914 op 22 zeemijlen uit de kust van Scheveningen. (en.wikipedia.org).

¹⁸⁵ publicatie van STIMON in de Scheveningse krant van 20 oktober 2011.

Wat de argumentatie ook is, op dit moment zijn de drie wrakken beschermd onder de Monumentenwet tegen illegale praktijken zoals beschreven in het hoofdstuk 'wettelijk kader'. De wrakken staan geregistreerd in ARCHIS als waarneming. Ze liggen in de aansluitende zone, waar de artikelen 45-47 (opgravingsverbod) en 53-54 (meldingsplicht) van de Monumentenwet op van toepassing zijn. Op 11 oktober 2011 wordt een artikel in het blad de 'Times' geplaatst, waarin de presidenten van zeven marine verenigingen Nederland oproepen de wrakken in bescherming te nemen tegen bergingsactiviteiten voor economische doeleinden. Het betreft de marineverenigingen van Duitsland, Nederland, Engeland, Frankrijk, Italië, België en Oostenrijk. Er wordt een dringend beroep gedaan op de overheid om grafschennis tegen te gaan, omdat het zeemansgraven betreft.¹⁸⁶ Nederland heeft echter geen wetgeving die gericht is op de bescherming van zeemansgraven. Er is alleen wetgeving gericht op de bescherming van cultureel erfgoed.

Afb. 6.7 Kapitänleutnant Otto Weddigen, de commandant van de onderzeeboot U-9, die de HMS Hogue, HMS Aboukir en HMS Cressy heeft getorpedeerd op 22 september 1914.

Op 21 november 2011 neemt Staatsecretaris Zijlstra van het Ministerie van OC&W de petitie 'Stop de Sloop' in ontvangst van dhr. Leemans, directeur van de 'Stichting De Noordzee'.¹⁸⁷ Deze petitie roept op tot betere bescherming van wrakken in de Noordzee, en in het bijzonder van de drie kruisers. De petitie is ondertekend door 2500 mensen en diverse organisaties van duikers, vissers, veteranen en ecologen.

Het officiële standpunt van de Nederlandse overheid is dat bescherming vanuit de Nederlandse wetgeving dient te gebeuren, en goede handhaving noodzakelijk is. Er wordt overwogen om het UNESCO verdrag voor bescherming van het onderwatererfgoed te ratificeren. Door het ministerie van OC&W is derhalve in reactie op signalen van duikers over de sloop van deze wrakken aangifte gedaan tegen de wrakslopers. Het openbaar ministerie is evenwel niet tot vervolging overgegaan omdat ondermeer de bewijslast voor overtreding van de Monumentenwet niet afdoende bleek. Een alternatief traject, namelijk vervolging via de tenlastelegging van diefstal bleek ook niet mogelijk. Het wetboek van strafrecht is slechts deels van toepassing in de aansluitende zone, waardoor diefstal niet strafbaar kan worden gesteld. Bovendien rijst dan de vraag wie de eigenaar is van de gestolen artefacten. Is dat de Nederlandse of Engelse overheid, of het bergingsbedrijf dat ooit de wrakken heeft gekocht? Zonder de casuïstiek verder uit te werken kan worden gesteld dat vervolging van illegale activiteiten een gecompliceerde zaak is, wat in dit geval niet tot veroordeling heeft geleid. Dat is dus een knelpunt in wettelijke zin.

Een ander knelpunt is dat er blijkbaar veel interesse is voor wrakmateriaal om avontuurlijke of commerciële redenen. Hierdoor vindt in hoog tempo degradatie plaats van de archeologische vindplaatsen van de drie kruisers. Door de sloop van de wrakken krijgen bovendien natuurlijke en antropogene degradatieprocessen meer vat op de overgebleven restanten, die dus sneller vergaan.

¹⁸⁶ www.royal-naval-association.co.uk.

¹⁸⁷ Leemans 2011.

Nietsdoen leidt dus tot het definitief verlies van de archeologische vindplaatsen in de komende decennia.

Een laatste knelpunt is dat er niet voldoende initiators zijn in het huidige bestel van wet- en regelgeving om archeologen in te schakelen voor documentatiewerk en voor een selectieadvies voordat de restanten van de Britse kruisers definitief zijn verdwenen. De enige initiator is de vergunningsplicht bij voorgenomen verstoring van de vindplaatsen door ontgronding of bij activiteiten die het milieu ter plaatse aantasten.¹⁸⁸ Zolang dit voornemen er niet is, wordt de AMZ cyclus niet gestart. Een bureauonderzoek kan echter reeds voldoende zijn om een waardering te doen van de inhoudelijke kwaliteit en de belevingswaarde. Bij diverse verenigingen is de onderliggende geschiedenis reeds bekend. Het beeld kan worden gecompleteerd met enig aanvullend archiefonderzoek. Via duikverenigingen is reeds een goed indruk te verkrijgen van de fysieke kwaliteit. Eventueel is op dit vlak enig aanvullend professioneel archeologisch duikonderzoek nodig. Bij aanwezigheid van explosieven en stoffelijke resten kan Defensie worden ingeschakeld. Samengevat kan dus met relatief weinig moeite en kosten een selectieadvies worden geformuleerd. Daarmee is een beslissing mogelijk om de wrakken al dan niet vrij te geven. De drie wrakken zijn door de Britse autoriteiten niet als zeemansgraf aangemerkt, en de Nederlandse wet kent geen bepalingen voor de bescherming van zeemansgraven. Mocht dit toch een wens zijn dan zou dit alsnog bilateraal moeten worden geregeld.

6.8 Conclusie

Opvallend is dat de consistentie ontbreekt als het gaat om de aanpak van modern oorlogserfgoed onderwater. Dit geldt voor de keuze voor het al dan niet bestuderen van modern oorlogserfgoed onderwater en de manier waarop het erfgoed wordt beschermd. De ene keer wordt het instrument van de op Malta gebaseerde AMZ cyclus conform de KNA waterbodems 3.1 gehanteerd (pontonbootje, Vorposten boot). Een andere keer wordt alle informatie reeds aangeleverd door verenigingen, en completeert Defensie het geheel (landingsvaartuig). Weer een andere keer blijft Defensie de enige betrokkene (Messerschmitt), en soms gebeurt er gewoon niets (Britse kruisers). In al deze gevallen was de aanwezigheid van munitie of stoffelijke resten niet uitgesloten. In alle gevallen zijn er gewogen beleidsbeslissingen genomen conform de vereisten van de vigerende wet- en regelgeving. In dit verband zijn een aantal knelpunten gesignaleerd namelijk:

- Bij dreigende verstoring van de openbare orde en veiligheid wordt niet in alle gevallen het cultuurhistorische perspectief meegenomen, terwijl dat wel mogelijk is. Op z'n minst zijn de criteria niet duidelijk.
- Handhaving tegen illegale praktijken is moeilijk. De vraag is of het huidige beleid zoals verankerd in wet- en regelgeving wel effectief genoeg is.
- In zout water degraderen metalen wrakken voor archeologische begrippen snel door roestvorming. Daarnaast hebben natuurlijke en antropogene factoren een katalyserend effect op het verloren gaan van een archeologische vindplaats. De vraag is of in situ beheer in deze omstandigheden een goed principe is.
- Een onderzoekskader vanuit de archeologische vakwereld ontbreekt voor de maritieme archeologie en dus ook voor Modern Maritiem Oorlogserfgoed.
- Er zijn niet genoeg initiators aanwezig voor het starten van de AMZ cyclus om te komen tot een selectieadvies indien de omstandigheden daarom vragen, bijvoorbeeld door snelle degradatie van de vindplaats of omdat de veiligheid in het geding is. Zolang vindplaatsen in waterbodems niet zijn opgenomen in bestemmingsplannen, of als attentiegebied zijn aangemerkt, of een nationaal belang hebben, zal dit een probleem blijven bestaan.
- Er is geen centraal overzicht van de aard en omvang van het bestand aan moderne militaire wrakken in de Nederlandse wateren.

¹⁸⁸ Zie bijdrage wettelijk kader Noordzee.

7 De bestaande praktijk in andere landen op land

7.1 Inleiding

In de ons omringende landen wordt al enige tijd op diverse manieren aandacht besteed aan modern oorlogserfgoed. Er is een aantal maal op gewezen dat Nederland juist aangaande dit aspect opvallend achter lijkt te lopen. In sommige landen is het daadwerkelijk in de regelgeving opgenomen. Uiteraard hangt dit ook samen met de in hoofdstuk 2 gememoreerde opbouw van het bodemarchief. Voor het frontgebied uit WO I in West-Vlaanderen, Henegouwen (beide België), Pas-de-Calais, Somme, Champagne-Argonne en Alsace (alle Noord-Frankrijk) is in de meeste gevallen vier jaar lang een weerslag van de strijdhandelingen in de bodem achter gebleven. Net als in Nederland is er aandacht voor WO II aspecten, echter door het 'vluchtige' karakter van de strijd tussen 1939 en 1945, zeker vergeleken met die van WO I, is het bodemarchief hiervan veel minder ontwikkeld. Ook in Noorwegen, Denemarken, België en Frankrijk komen objecten voor die samenhangen met het Duitse Atlantikwall programma vanaf 1942. In de meeste gevallen is hier net als in Nederland vooraal aandacht voor het gebouwde erfgoed, en in veel gevallen door particulieren.¹⁸⁹ Specifiek gravend onderzoek komt zelden voor, tenzij het met restauratiewerken samenhangt, veelal in museale sfeer.¹⁹⁰ In landen zoals Engeland is al veel langer aandacht voor specifieke militaire geschiedenis, vaak ingebed in meer diachroon gericht onderzoek.

In dit hoofdstuk wordt de omgang met de archeologie van modern oorlogserfgoed op internationaal niveau geïnventariseerd, waarbij de nadruk ligt op wettelijke en organisatorische aspecten.

7.2 België

In België heeft zich rond 2002-2003 een reden voorgedaan om de archeologie van modern oorlogserfgoed serieus aan te pakken. Dit hangt direct samen met het doortrekken van de A19 ten noorden en westen van Leper, een zone waar veel amateur-archeologen actief zijn.¹⁹¹ Het vooruitzicht van het komende project, gekoppeld aan kritiek vanuit Groot-Brittannië dat het vanuit ethisch oogpunt ongepast is dat amateurs zich onder meer met de resten van gesneuvelden uit WO I bezig houden, maakte dat het toenmalige *Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE)* het onderwerp hoog op de agenda plaatste. In zeer korte tijd moest expertise opgebouwd worden om sporen en vondsten op juiste waarde te kunnen duiden. Met name vanuit de 'buitendienst' van de VIOE te Zarren (West-Vlaanderen) werd onderzoek geïnitieerd. De Universiteit van Gent was hierbij betrokken om voor de academisering van de vraagstellingen te zorgen.¹⁹² Daarnaast zijn diverse studenten betrokken bij het veldwerk en de uitwerking van deellocaties. Gekoppeld aan het VIOE is een aparte vereniging opgezet, de *Association for World War Archaeology (A.W.A.)*. Tevens is een publicatiereeks in het leven geroepen, getiteld als *A.W.A. Publications*. Het eerste deel is verschenen in 2004: *The A19 Project, Archaeological research at Cross Roads*.

Inmiddels is niet alleen het agentschap Onroerend Erfgoed (opvolger van het VIOE), maar zijn ook steeds meer lokale overheden actief met modern oorlogserfgoed. Een voorbeeld hiervan is de Intergemeentelijke Archeologische Dienst voor de Zuidelijke Westhoek (ARCHEO7). Deze betrekken, net als de federale overheid, steeds vaker commerciële partijen bij onderzoek naar de Grote Oorlog. De meerderheid van de projecten heeft betrekking op de periode 1914-1918. Slechts een gering percentage handelt over de periode 1939-1944.

De bescherming van het archeologisch patrimonium van Vlaanderen is in algemene zin vastgelegd in het besluit van de Vlaamse regering op 20 april 1994 van het een jaar eerder opgestelde decreet. Het is daarna nog driemaal gewijzigd in 2003, 2006 en 2008.¹⁹³ In 2013 is het decreet definitief vastgesteld. Ook hierin is impliciet aandacht voor de omgang met modern oorlogserfgoed.

¹⁸⁹ Zie bijvoorbeeld: www.atlantikwall-research-norway.de/ en www.bunkerpictures.nl/links-atlantikwall.html.

¹⁹⁰ Zie bijvoorbeeld Raversijde in West-Vlaanderen.

¹⁹¹ The Diggers.

¹⁹² J. Bourgeois, J. de Meulemeester en A.V.A.J. Bosman, bijgestaan door studenten en een promovendus.

¹⁹³ Zie bijvoorbeeld: <http://archeologie.antwerpen.be/2007/archeologie/detail.asp?Ini=nl&poi=18&Pai=22>.

De letterlijke tekst van het eerste punt in Art. 3 luidt: Voor de toepassing van dit decreet en zijn uitvoeringsbesluiten wordt verstaan onder: 1° archeologisch patrimonium: alle vormen van archeologische monumenten en zones. Er is dus geen restrictie in perioden.

Opvallend is dat er bij archeologisch onderzoek in Vlaanderen een schriftelijke overeenkomst met eigenaar en pachter van het terrein dient te zijn. In die overeenkomst wordt de bestemming van de vondsten geregeld. Wettelijk blijven alle vondsten eigendom van de eigenaar. Dit is dus anders geregeld dan in Nederland waar archeologische vondsten gedaan bij regulier onderzoek het eigendom zijn van de desbetreffende depots voor bodemvondsten van provincie of gemeente. Een ander opvallend verschil is het expliciete verbod op het gebruik van metaaldetectoren, mits gebruikt bij een reguliere opgraving of verkenning.

In 2010 is VIOE handleiding 02 verschenen.¹⁹⁴ Alhoewel er wel enige aandacht voor archeologie is, gaat de handleiding toch vooral in op gebouwd erfgoed. In ieder geval is duidelijk dat de combinatie tussen bovengronds gebouwd en ondergronds erfgoed in zeer veel gevallen onlosmakelijk is. Opvallend is daarom dat een handleiding ten aanzien van het archeologisch deel nog ontbreekt. Wel is er een handleiding voor de (archeologische) omgang met vliegtuigwrakken in concept samengesteld¹⁹⁵ en is er een brochure over de omgang met bodemvondsten in opgravingen met sporen uit WO I.

Voor de omgang met explosieven en menselijke resten zijn vigerende regels voorhanden. In beide gevallen dient de lokale politie te worden verwittigd. Deze contacteren desgewenst specifieke instanties zoals de *Dienst voor Opruiming en Vernietiging van Ontploffingstuigen* (DOVO) bij het aantreffen van munitie. Bij menselijke resten wordt het Instituut voor Veteranen – *Nationaal Instituut voor Oorlogsinvaliden, Oud-Strijders en Oorlogsslachtoffers* (IV-NIOOO) benaderd. In de praktijk gebeurt het echter vaker dat de betrokken archeologen of de hen aansturende bevoegde overheid rechtstreeks contact opneemt met de DOVO. Ook zijn er voorbeelden van de aanwezigheid van DOVO-medewerkers bij archeologisch onderzoek, ter begeleiding van dit werk. Met name bij onderzoek naar WO I erfgoed is dit geen sinecure. Deze strijd staat immers bekend door de inzet van gifgas. Containers en granaten gevuld met Mosterdgas (Yperiet) of het veel krachtiger Fosgeen worden nog steeds aangetroffen. De behandeling hiervan vereist een andere aanpak dan die voor conventionele explosieven geldt.

De praktijk voor de omgang met menselijke resten is recentelijk ter discussie gesteld aangezien gebleken is dat door het verzamelen van deze resten aan de minder ervaren lokale politiebeambten over te laten, aantoonbaar informatieverlies is. Hiermee wordt de kans op een identificatie ernstig verkleind, nog afgezien dat archeologische sporen schade kunnen oplopen door onoordeelkundig graafwerk. Er is overleg gaande om het veldwerk over te laten aan archeologen die gewend zijn aan het documenteren van contexten en verzamelen van vondsten in hun onderlinge verband. Na deze documentatie dient een overdracht plaats te vinden aan de lokale politie. Er zijn in dit kader al voldoende precedents waar de politie expliciet gevraagd heeft archeologen het veldwerk te doen uitvoeren.

In de onderzoeksbalans voor Vlaanderen komt onderzoek naar WO I en oudere slagvelden wel voor, maar over de periode na 1918 wordt niet gerept. Marc Dewilde heeft in december 2010 een uitgebreide analyse van de opkomst van het onderzoek naar WO I in zowel Vlaanderen als het aangrenzende Noord-Frankrijk opgesteld.¹⁹⁶ Afgesloten wordt met een doorkijk en het benoemen van enkele knel- en aandachtspunten. Dewilde meldt:

'Een intensieve inventarisatie van de archeologische sporen is een dwingende noodzaak. Zonder een gedetailleerde inventaris zijn de volgende onderzoeks- of andere stappen nu eenmaal onvoldoende gefundeerd. Als voorbeeld kan de inventarisatie van Houthulst genomen worden. Er wordt ook uitgekeken naar de resultaten van het Zonnebekeproject. Uiteraard is de volledige frontzone hier nog niet mee gedekt. Bij deze inventarisatie kunnen luchtfoto's en loopgravenkaarten benut worden. De combinatie met geofysisch onderzoek is een aantrekkelijke bijkomende mogelijkheid. De ondervinding

¹⁹⁴ Vernimme 2010.

¹⁹⁵ Mondelinge mededeling M. Dewilde, december 2013.

¹⁹⁶ <https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/thematisch/eerste-wereldoorloferfgoed/archeologie>.

heeft immers geleerd dat de sporen ongelijkmatig zijn bewaard. De bewaringstoestand kunnen screenen, is dan ook primordiaal. Moet dit via boringen, proefsleuven, ... of kan geofysisch onderzoek de redding betekenen? Kunnen we m.a.w. een diepgrondkaart van het WO I-front afleveren? De methodologie van het archeologisch ingrijpen dient verfijnd. Zo is bv. gebleken dat ook in de bovenlaag resten kunnen bewaard zijn! Uiteraard zal ook de materiaalkennis moeten worden bijgespijkerd. Uit al het gevonden schroot de significante en diagnostische stukken halen, is geen gemakkelijke opdracht. Ervaring en kennis opdoen blijft de sleutel.

In de onderzoeksbalans is eveneens in 2010 door Katrien Verwinnen een zeer uitgebreid hoofdstuk aan het bouwkundige oorlogserfgoed gewijd.¹⁹⁷ Het hoofdstuk over het landschappelijke erfgoed is nog in de maak. Ook in deze gevallen gaat het voornamelijk over WO I. Verder is er geen andere combinatie met archeologie in dit hoofdstuk, dan het binnen de sector gedane onderzoek naar luchtfoto's uit de periode.

Amateur-archeologen zijn zeer actief in zowel de sector van de land- als de luchtoorlog, zoals wel blijkt uit de onderzoeksbalans. In steeds toenemender mate is er een samenwerking met professioneel veld- en beleidsarcheologen. Het serieuze karakter blijkt bijvoorbeeld uit de circulaire Luchtvaartarcheologie in Vlaanderen, Bergingsdraaiboek uit 2008-2009.¹⁹⁸ Het is geschreven door vertegenwoordigers van de belangrijkste verenigingen die zich met dit onderwerp bezighouden. Een daarvan is de BAHA (*Belgian Aviation History Association*), die tevens een archeologisch team binnen de kringen heeft. In het draaiboek staan alle mogelijke aspecten benoemd. Van veiligheidsaspecten¹⁹⁹ tot en met ontslag uit de vereniging bij verdenking van diefstal van erfgoed. Het werkproces wordt uitgebreid beschreven, van het vooronderzoek, de berging alsmede de nazorg. Er wordt al in een vroeg stadium gedacht aan conservering, expositie, gebruik in monumenten en andere activiteiten. De aanpak wordt momenteel, zoals boven aangegeven, ook omgevormd tot een federaal voorschrift. Tevens is er een protocol Luchtvaartarcheologie in Vlaanderen opgesteld door de Vlaamse overheid en de verschillende actieve groepen.²⁰⁰ Waar het bij de hiervoor genoemde onderzoeken vooral gaat om WO I, is het terrein van de luchtoorlogarcheologie in België vooral gericht op WO II.

Afb. 7.1 In Beveren opgegraven Duitse geweerpatronen uit een loopgraaf uit de periode 1914-1918 (foto A. Bosman, Military Legacy).

¹⁹⁷ <https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/thematisch/eerste-wereldoorlog/erfgoed/bouwkundig>.

¹⁹⁸ Arquin 2008-2009.

¹⁹⁹ Veiligheidsaspecten zijn overigens alleen gericht op NGE. Het woord stralingsgevaar of iets vergelijkbaars komt niet voor!

²⁰⁰ Dit protocol is overigens niet mede opgesteld door professionele archeologische instanties, maar door het agentschap Ruimtelijke ordening en de luchtvaartarcheologieverenigingen in Vlaanderen.

7.3 Duitsland

De archeologie van modern oorlogserfgoed staat al lang in de Bondsrepubliek Duitsland op de archeologische agenda. Zowel de federale overheid als de per Bundesland georganiseerde *Ämter für Bodendenkmalpflege* houden zich al enkele decennia bezig met het onderwerp. In de Bondsrepubliek Duitsland is archeologie per Bundesland georganiseerd. Daarmee kan de regelgeving per regio verschillen. We concentreren hier op Nordrhein-Westfalen wat, samen met Niedersachsen ten noorden daarvan, direct aan onze oostgrens ligt.

Het *LVR-Amt für Bodendenkmalpflege im Rheinland* neemt het bewust tot haar taak om te zorgen voor het behoud van tenminste enkele sites uit WW I, WW II of de Koude Oorlog.²⁰¹ Het wordt verondersteld dat deze archeologische sites in sommige gevallen de enige bron van informatie is. Om deze reden wordt het belangrijk geacht ze te documenteren en beheren. In geval van bedreiging door bouwactiviteiten wordt door de dienst een opgraving aangegrepen als enige mogelijkheid tot registreren van gegevens. Met name de nog potentieel aanwezige ooggetuigen wordt als extra argument aangedragen om juist nu nog aandacht te besteden aan deze materie.²⁰² Bovendien is duidelijk dat er grote belangstelling is voor de geschiedenis van WW I en WW II en aan het bezoeken van (archeologische) sites en landschappen. Er wordt gesteld dat als interesse in de relatief recente perioden gecultiveerd wordt, daarmee ook wellicht oudere perioden en archeologie meer onder de aandacht komen. Waar het *LVR-Amt für Bodendenkmalpflege im Rheinland* verantwoordelijk is voor alle archaeologische sites van het Paleolithicum tot en met het einde van de Koude Oorlog, is het *LVR-Amt für Denkmalpflege im Rheinland* verantwoordelijk voor Historische gebouwen. Tussen de beide Amten vindt samenwerking plaats.

Aandacht voor modern oorlogserfgoed begon deels met de activiteiten van Manfred Groß, die vanaf 1975 minutieus de nog resterende resten van de Duitse westelijke verdedigingslinie in kaart bracht.²⁰³ Er was een duidelijke noodzaak omdat er onophoudelijk erosie plaatvond binnen deze linie: bunkers werden gesloopt, tankversperringen verwijderd en antitankgrachten gedicht. Er is een schatting dat ca. 70% al zou zijn verdwenen. In hoeverre dit ook geldt voor het archeologisch erfgoed is niet bekend. Opmerkelijk is vooral de transitie van 'objecten uit de Nazi-tijd' tot het verklaren tot erfgoed en monument. Zijn werk heeft navolging gekregen. Hierbij dient wel de kanttekening gemaakt te worden dat de archeologen en andere erfgoedzorgers zich vooral op de grotere complexen en terreinen hebben gericht. De *Kleinfund* bleef vooralsnog het terrein van de amateurs. Ook hierin is de laatste jaren een kentering waarneembaar. Nu wordt zelfs met misprijzen geconstateerd dat veel verdwenen is door de activiteiten van militaria-verzamelaars.²⁰⁴ Inmiddels zijn diverse projecten in dit kader zoals onderzoek en monumentenzorg gepubliceerd. Zie bijvoorbeeld diverse jaargangen van *Archäologie im Rheinland* (2005 en 2006) waar vondsten en sporen van bijvoorbeeld luchtafweer, stellingen, neergestorte vliegtuigen en een vliegveld zijn beschreven.²⁰⁵ Ook op tentoonstellingen met een chronologische opzet wordt steevast afgesloten met onderzoek naar WO II. De overzichtstentoonstelling *Von Anfang an* (2005) bestede aandacht aan noodgeld uit een krijgsgevangenenkamp uit WO I, en een dwangarbeiders- en een krijgsgevangenenkamp, beide uit WO II. Op de laatste overzichtstentoonstelling *Fundgeschichten* (2010) is niet alleen aandacht voor vondsten zoals vliegtuigonderdelen van een Amerikaanse Lockheed P-38 Lightning en een Duitse Messerschmitt Bf109 G 6/Y, maar ook voor de inzet van remote sensing technieken zoals LIDAR om sporen van modern oorlogserfgoed in het landschap zichtbaar te maken.²⁰⁶

In NordRhein-Westfalen loopt sinds 2010 bij de *LVR-Amt für Bodendenkmalpflege im Rheinland* het project *Inventar der archäologischen Relikte des Ersten und Zweiten Weltkriegs sowie des Kalten Kriegs im Rheinland*.²⁰⁷ Dit is het enige project in Duitsland wat een dergelijk breed opgezet thema heeft. In dit kader zijn er ook grensoverschrijdende contacten met Nederland. Opvallend is

²⁰¹ LVR staat voor Landschaftsverband Rheinland.

²⁰² Mondelinge mededeling dr. W. Hoppe, januari 2014.

²⁰³ Groß, M., H. Rohde, R. Rolf & W. Wegener, 1997.

²⁰⁴ Mondelinge mededeling dr. M. Gechter, November 2013.

²⁰⁵ Zie bijvoorbeeld: Dick 2006 en Wegener 2007.

²⁰⁶ Gechter e.a. 2010.

²⁰⁷ Zie: <http://www.bodendenkmalpflege.lvr.de/kriegsrelikte.htm>; Het project loopt tot begin 2015.

dat als een verrassend eerste uitkomst van het systematische onderzoek, en direct potentieel 'gevaar' te onderkennen, dat er veel meer objecten in het Rijnland bewaard zijn gebleven als aanvankelijk werd gedacht. Verder is opvallend dat het LVR-Amt für Denkmalpflege im Rheinland niet een dergelijk project heeft. Wel heeft de LVR als geheel een groot project met als titel 1914 – Mitten in Europa. Das Rheinland und der Erste Weltkrieg. Het LVR-Amt für Bodendenkmalpflege im Rheinland participeert hierin, waarmee archeologie uitdrukkelijk een thema is.

In de projecten vindt verder nauwe samenwerking plaats met de *Kampfmittelräumdienst*, het *Verteidigungsministerium*, lokale overheden, archieven, amateurs en landeigenaren. Tenslotte blijkt de pers opvallend geïnteresseerd.²⁰⁸ Overigens is het een stelregel dat bij ieder archeologisch onderzoek eerst opsporing van CE wordt uitgevoerd. Dat kan voor een deel ook samenhangen met de inzet van de vrijwilligers die ondersteunen via het doen van onderzoek, het opsporen van (nog) onbekende sites en de contacten onderhouden met ooggetuigen. De financiering voor het project *Inventar der archäologischen Relikte des Ersten und Zweiten Weltkriegs sowie des Kalten Kriegs im Rheinland* komt vanuit het *Denkmalförderprogramm* en de financiële middelen van het Landschaftsverband Rheinland (LVR).

De wettelijke grondslag voor behoud en beheer ligt in de Denkmalschutzgesetz Nordrhein-Westfalen. Dit is van toepassing op al het archeologische erfgoed. Modern oorlogserfgoed wordt niet expliciet genoemd, maar als integraal onderdeel beschouwd.²⁰⁹

7.4 Groot-Brittannië

Al geeft de titel van de paragraaf het gehele koninkrijk aan, voor onderhavige rapportage wordt vooral de focus op Engeland gelegd. Het historisch besef van de Britten is hoog, daarnaast zijn er vergeleken met Nederland duidelijk veel minder scrupules om aandacht te besteden aan modern oorlogserfgoed. Op zowel hoog als laag niveau is al enige decennia aandacht voor modern oorlogserfgoed. Voorbeelden zijn vliegtuigbergingen, en het inventariseren van luchtafweerraketstellingen op lokaal niveau zoals bij Londen.²¹⁰ David Breeze, de voormalige *inspector of Historic Scotland*, was in 1995 al bezig met het probleem van de monumentale status van Britse bunkers (*pillboxes*) die pal langs kust van Groot-Brittannië een Duitse invasie zouden moeten keren.²¹¹ Groot Brittannië is gedurende WO I en WO II geen bezet gebied geweest, maar dat wil niet zeggen dat er niet gevochten is. De Blitz, de Duitse luchtaanval in de tweede helft van 1940 heeft intense sporen achtergelaten in de centra van diverse steden en hun aanpalende industriegebieden. Verder werd het hele landschap ingericht ten bate van de *war effort*. Na de heropbouw van de krijgsmacht na de terugtocht vanuit Duinkerken, werd het land steeds meer een accumulatie van militaire macht, in afwachting tot de overtocht voor de finale bevrijding van het continent. Naast Britse eenheden kwamen er ook steeds meer militairen van andere herkomst in beeld zoals Canadezen en na 1942 Amerikanen. Waren het niet militaire kampen of vliegvelden, dan was het wel de intensivering van de agrarische productie om aan de groeiende vraag te kunnen voldoen, als de importen zouden staken. Al deze elementen zijn de afgelopen decennia onderwerp van studie.

De wettelijke basis voor het monumentenbeleid is vastgelegd in *National Heritage Act 1983*. Hierin is ook de oprichting van English Heritage geregeld. Dit is een zelfstandig bestuursorgaan met bevoegdheid voor het beheer van architectonisch en historisch, inclusief archeologisch, belangrijke plaatsen in Engeland. Tevens heeft het land een *National Heritage Protection Plan* (NHPP), dat is ingesteld voor de ondersteuning van de bescherming van historische gebouwen, vindplaatsen en landschappen. Daarnaast regelt het diverse samenwerkingsverbanden en draagt het zorg voor financiering van (archeologische) projecten. Ook hierbij is geen restrictie aangegeven in periode of context. Modern oorlogserfgoed hoort hier als vanzelfsprekend bij.

English Heritage heeft in de loop der tijd diverse richtlijnen en voorschriften uitgebracht. Een voorbeeld hiervan is het in 2002 verschenen *Military Aircraft Crash Sites, Archaeological guidance*

²⁰⁸ Mondelinge mededeling dr. W. Hoppe, januari 2014.

²⁰⁹ Mondelinge mededeling dr. W. Hoppe, januari 2014.

²¹⁰ Lezing: A. Brockman: Air Photographs, Military Archaeology and Human Memory: A case study from South East London, tijdens het Military Aerial photography and archaeology Conference, Ieper 19 oktober 2006.

²¹¹ Mondelinge mededeling dr. D. Breeze, 1995.

*on their significance and future management.*²¹² John Schofield redigeerde vier jaar eerder al de bundel: *Monuments of War, The evaluation, recording and management of twentieth-century military sites.*²¹³ Hierbij moet wel worden gesteld dat de focus vooral op gebouwd erfgoed lag van de diverse defensieve linies en vliegvelden, maar daarentegen werd de complete eeuw inclusief objecten uit de Koude Oorlog in de beschouwing meegenomen. Interessant is de aandacht voor objecten die zich op dat moment nog in beheer van het Ministry of Defence of op Defensierrein bevinden.

English Heritage geeft ook onderwijspakketten uit, waarbij aandacht is voor modern oorlogserfgoed. Deze handelen voor het grootste deel wel over (zichtbaar) gebouwd erfgoed. Een voorbeeld van zo'n pakket is: *Second World War defences in Kent, Information for teachers*, uitgegeven in 2002.²¹⁴ In de inleiding worden enkele primaire en basale vragen gesteld die met de leerlingen besproken kunnen worden. Die vragen passen ook perfect in het kader van onderhavige rapportage. Ze zijn letterlijk:

- *Is it right to preserve relics of recent conflicts in which many people died?*
- *Why might some people feel that preserving these remains is not appropriate?*
- *If we do preserve these remains for future generations, how should we tell the story about them?*
- *Are remains from our recent history as valuable as those from the more distant past?*

Het is opvallend dat English Heritage hier vervolgens geen antwoorden op dicteert. Blijkbaar wordt dit aan de leraar en diens leerlingen over gelaten om hier vrij en onbevooroordeeld over te kunnen discussiëren.

In het genoemde pakket is aangegeven dat veel van het behoud en onderzoek is gestart met lokale initiatieven. Ook onderzoek wordt door amateurs uitgevoerd, maar ook is het steeds meer opgepakt door professionele instanties zoals enkele universiteiten. Er zijn in de afgelopen tijd enkele specifieke onderzoeksgroepen ontstaan binnen historische en/of archeologische instituten. Voorbeelden hiervan zijn de University of York, University of Bristol en niet in de laatste plaats aan de Centre for Battlefield Archaeology aan de University of Glasgow. Naast multiperiode aandacht voor gevechtsterreinen is veel van het onderzoek en onderwijs niet alleen gericht op het grondgebied van Groot-Brittannië, maar ook op de oorlogszones waar het Britse leger in het buitenland actief is geweest. Tenslotte wordt archeologisch onderzoek ook door private firma's en diensten uitgevoerd.

Een voorbeeld van een beleidssamenwerking tussen English Heritage (*Heritage Conservation Program*) en de Veterans Affairs Canada is een eerste opzet van de *Vimy Declaration for the Conservation of Battlefield Terrain* uit 2000. De opzet is aangepast in 2004 en 2007, om vervolgens in 2009 door John Schofield voor ICOFORT (ICOMOS International Scientific Committee on Fortifications and Military Heritage) met commentaar door Nick Bridgland (English Heritage), John Carman (University of Birmingham), Graham Fairclough (English Heritage), Paul Gough (University of the West of England) en Nick Saunders (University of Bristol) te worden aangevuld²¹⁵. Het is gericht op het behoud, beheer en ontsluiting van slagvelden als *poignant places where geography has been transformed into symbolic space through war, politics, pilgrimage, memorialization and tourism, and by its ambiguity as a living tomb for the missing. The vivid, visceral imagery of battlefields with their associated cemeteries and memorial monuments has impressed itself on historical consciousness and on our cultural memory of war.* Het is in essentie een internationaal beleidsstuk, dat meer symboolwaarde heeft dan uitvoeringskracht. Dat neemt echter niet weg dat de in het stuk genoemde aspecten wel hun waarde hebben. Het bouwt voort op de Charter of Venice uit 1964, waarmee de *Vimy Declaration for the Management of Historic Battlefield Terrain reflects a multi-disciplinary exploration of the challenges associated with protecting, presenting and managing battlefield terrain.* Het biedt diverse handvatten in 28 artikelen, over hoe met terreinen met Modern Oorlogserfgoed omgegaan kan en dient te worden.

²¹² Holyoak & Schofield 2002.

²¹³ Schofield 1998.

²¹⁴ Barnes 2002.

²¹⁵ Het is vernoemd naar het WO I slagveld van Vimy Ridge (Pas-de-Calais, Fr.), wat als monument onderhouden wordt; www.vac-acc.gc.ca/remembers/sub.cfm?source=memorials/battlefield; <http://www.veterans.gc.ca/eng/remembrance/memorials/overseas/first-world-war/france/vimy/declaration>.

7.5 Frankrijk

In Frankrijk is de situatie vooral centraal aangestuurd vanuit Parijs. Aandacht voor WO I is er in archeologische zin inmiddels al tussen de 20 en 30 jaar. Beroemd is het onderzoek in de regio rond Arras, in de Aisne-vallei en in de Argonne.²¹⁶ Veelal is er een combinatie met onderzoek naar oudere perioden. Waar aanvankelijk het als recente verstoringen werd beschouwd, groeide het besef al snel dat er ook een noodzaak was de archeologische sporen, zoals een loopgraaf die een Bandkeramisch huis doorsnijdt, vast te leggen en de vondsten hieruit niet alleen te verzamelen maar ook te bewaren. Met dit laatste aspect kwam al snel ook de discussie op naar een onderbouwing voor een selectie. De ontwikkeling van het onderzoek hangt nauw samen met een aantal grote projecten die zijn uitgevoerd in de regio. De eerste was de aanleg van de TGV hogesnelheidstreinverbinding van Calais naar het oosten, en daar aantakkend op het traject van Brussel naar Parijs. Dit traject doorkruist tweemaal de frontzones uit WO I respectievelijk langs Armentières en langs Péronne. Het onderzoek ving in 1988 aan, doorlopend tot in het begin van de jaren 90. Dit project werd tussen 1997 en 1999 gevolgd door de aanleg van de snelweg A 29 van Saint Quentin naar Amiens. Deze weg doorkruist het front ten zuiden van Péronne. Waar dit twee onderzoeken waren met een lineaire insteek, het eerste grootschalige oppervlakte onderzoek vond tussen 2000 en 2002 plaats in Actiparc business parc bij Arras. Opvallend is dat het onderzoek steeds gericht is geweest op het registreren van vondsten, maar dat niet in alle gevallen tot volledige afwerking over is gegaan. Zeer selectief worden coupes aangelegd of stukken loopgraaf uitgegraven. Een voorbeeld van een deel waar dat wel is gedaan is bij Actiparc in Arras waar een uitzonderlijk complex aan metaalvondsten tevoorschijn kwam, dat zich al aan het oppervlak manifesteerde. Het bleek om een *trench art* werkplaats te gaan. Niet alleen de *mode opératoire* waarmee producten zoals koppelgespen werden gemaakt van resten van verschoten munitie, maar ook de periode waarin dat gebeurde kwam onder de aandacht. Op basis van enkele teruggevonden gedateerde stukken en de locatie bleek dat de werkplaats gebruikt werd door Duitse krijgsgevangenen tot in 1919. Deze mannen werden niet na de Duitse capitulatie naar huis gezonden, maar blijkaar tot en met de ondertekening van het Verdrag van Versailles als werkkrachten aangehouden om de voormalige frontzone schoon te maken en aan de wederopbouw te werken.

Naast de toenemende belangstelling in de Franse archeologische vakwereld is ook duidelijk maatschappelijke belangstelling voor het onderzoek naar WO I. Van het boek *Archéologie de la Grande Guerre* uit 2008 zijn meer dan 15.000 exemplaren verkocht.²¹⁷ Dat is een opmerkelijk aantal, zeker vergeleken met het aantal dat in de Franse boekhandel als een commercieel succes wordt aangehouden, namelijk 7000 verkochte exemplaren. De toename van de belangstelling wordt zeker toegeschreven aan de nadering gedurende de afgelopen jaren van de 100-jarige herdenking van het begin van WO I. Niet alleen de 'grote geschiedenis' trekt de aandacht, maar juist ook de lokale, individuele of familiegeschiedenis die hiermee samenhangt. Archeologie is dan met de letterlijke 'down to earth' aanpak bij uitstek geschikt om in die vraag te voorzien. Het biedt mogelijkheden tot herbeleven van deze recente geschiedenis. Daarnaast is in toenemende mate een samenwerking tussen professioneel archeologen met lokale verenigingen ten aanzien van het waarderende onderzoek naar het erfgoed van WO I. De samenwerking is gunstig naar twee kanten: archeologen brengen hun ervaring en technische aspecten, verenigingen hun zeer grondige kennis van de sectoren waarin ze werken. Een voorbeeld van een samenwerkingsproject vindt plaats te *Mains de Massiges*. Het gros van het archeologisch onderzoek is in principe geprogrammeerde opgravingen, met af en toe interventies op het terrein van de preventieve archeologie. Deze noodonderzoeken zijn vooral opgravingen van oorlogsgraven. De archeologie van de Grote Oorlog wordt daarmee steeds meer gewoon in de praktijk van archeologen. Het is dan ook steeds minder afhankelijk van de persoonlijke interesse van de beleids- en veldarcheologen in een bepaalde regio. Naast samenwerking in het vakgebied is er meer en meer samenwerking, overigens niet in financiële zin, met lokale overheden. Het wordt ook daar als boeiend onderwerp erkend. De financiering van het onderzoek is voornamelijk vanuit subsidies van het *Ministère de la Culture*. Kosten worden ook gedrukt door het inzetten van vrijwilligers.

²¹⁶ Desfossés, Jacques & Prilax 2008.

²¹⁷ In 2009 is een Engelstalige versie verschenen.

De tijdsinvestering is overigens niet gering. Yves Desfosses geeft aan dat hij in zijn regio van Champagne-Ardenne minstens 20 tot 30% van zijn tijd besteedt aan onderzoek naar WO I, naast zijn andere taken voor oudere perioden.²¹⁸ Die tijdsbesteding kent inmiddels ook centrale ondersteuning doordat recentelijk het *Conseil National de la Recherche Archéologique* bij een beoordeling van het WO I onderzoek heeft aangegeven dat dit type onderzoek recht heeft op volledige opname binnen de reguliere archeologie. Het biedt volgens dit orgaan voldoende mogelijkheden tot kenniswinst.

Naast de veronderstelde potentie van kenniswinst is er in de bestaande Franse regelgeving ook een mogelijkheid om aandacht te kunnen of moeten besteden aan modern oorlogserfgoed. Ook al is hier geen restrictie in periode, het onderzoek richt zich in de praktijk vooralsnog alleen op WO I of ouder erfgoed.²¹⁹ De code du Patrimoine stelt:

Article L510-1

Constituent des éléments du patrimoine archéologique tous les vestiges et autres traces de l'existence de l'humanité, dont la sauvegarde et l'étude, notamment par des fouilles ou des découvertes, permettent de retracer le développement de l'histoire de l'humanité et de sa relation avec l'environnement naturel.

Afb. 7.2 Duitse Pickelhaube tijdens de opgravingen van verschillende skeletten van Beierse militairen in Saint-Laurent-Blangy (Pas-de-Calais, F) (bron: internet).

7.6 Spanje

De sporen van de Spaanse burgeroorlog (1936-1939) zijn onderdeel van een traumatisch, beladen verleden, waarmee Spanje tot op de dag van vandaag worstelt. De oorlog begon op 17 juli 1936 met een militaire staatsgreep tegen de tweede Spaanse Republiek. De nationalistische leiders onder leiding van generaal Francisco Franco wisten de Republikeinen uiteindelijk te verslaan tijdens bloedige veldslagen in en bij Barcelona (januari 1939) en Madrid (maart 1939). De dictatuur die Franco met zeer gewelddadige hand vestigde duurde tot zijn dood in 1975, waarna Spanje in een overgangperiode kwam en in 1978 een constitutionele parlementaire monarchie werd met Juan Carlos I als staatshoofd.

Een burgeroorlog slaat wonden die generaties lang doorleven. Wanneer het gewapende conflict is afgelopen gaan de overlevenden naar huis. Vijanden op het slagveld moeten bij wijze van spreken als elkaars burens in het normale leven verder zien te leven. Daar komt bij dat de diepe

²¹⁸ Mondelinge mededeling Y. Desfossés, december 2013.

²¹⁹ <http://www.legifrance.gouv.fr>.

verdeeldheid van het land in een links en een rechts kamp (de 'twee Spanjes', *las dos Españas*) en een sterke regionale drang naar zelfbestuur, tot de dag van vandaag voortduurt. In het licht van de geschiedenis van het land is het daarom opmerkelijk dat de overgang van de dictatuur naar democratie betrekkelijk soepel en nagenoeg gewelddoos is verlopen. Dit is in zekere zin de verdienste van de huidige koning, maar het is in nog belangrijker mate te verklaren door het pact van de vergetelheid (*el pacto del olvido*): de onuitgesproken, algemeen gedragen mentaliteit onder de Spanjaarden om vooruit te kijken en het verleden te laten rusten.

Desondanks kan men niet om het verleden heen. De tastbare restanten van de burgeroorlog en de dictatuur zijn talrijk. Direct zichtbaar zijn verspreid liggende munitie en stellingen bij het front bij Aragon, kogelgaten in de muren in de binnenstad van Barcelona en het lugubere monument van Franco in de dodenvallei. Verder komen, in het kader van het in de meeste autonomieën van Spanje geïmpliceerde verdrag van Malta, archeologen steeds vaker in aanraking met resten uit deze periode. Omdat er veel is gebouwd de afgelopen decennia, zijn veel sporen uit de burgeroorlog aangetroffen waarvan een belangrijk deel is onderzocht. Daarnaast zijn er spaarzame initiatieven om archeologen te betrekken bij het opgraven van massagraven.²²⁰ Geleidelijk komt, vooral bij de generatie die na de dictatuur is opgegroeid, de visie in opgang dat in een gezonde democratie ook het pijnlijke, recente verleden onder ogen gezien moet worden.

Op nationaal politiek niveau lijkt Spanje echter nog niet klaar voor een dergelijke omslag, wat blijkt uit de heftige discussies over de 'wet van het historische geheugen' (*Ley de Memoria Histórica*), een wet die in 2007 tijdens het bewind van Zapatero (PSOE) werd aangenomen. Met deze wet werden alle slachtoffers van de burgeroorlog en de dictatuur weliswaar erkend, maar het openen van de massagraven stond de wet niet toe, omdat de herinnering aan de slachtoffers van het Franquisme een 'persoonlijke en familiale aangelegenheid is'. Ook de archieven van Franco bleven voorlopig gesloten. Het is zodoende een wet die onvoldoende ruimte geeft voor erkenning van de misdaden tijdens het Franco regime, een behoefte die sterk leeft bij organisaties die zich richten op de lokalisatie van de slachtoffers van de burgeroorlog (*Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica*).

Afb. 7.3 Borstwering uit 1936/37 op de monte oscuro bij Zaragoza, deel van de republikeinse frontlinie in de Spaanse burgeroorlog (Foto: M.P.L. Hoogland 1984).

²²⁰ <https://networks.h-net.org/node/8054/reviews/9373/messenger-renshaw-exhuming-loss-memory-materiality-and-mass-graves>.

De Spaanse monumentenwet (*La Ley de Patrimonio Histórico Español*) is niet van toepassing op archeologische resten van minder dan 100 jaar oud. Hiermee hebben de archeologische sporen van de burgeroorlog en de dictatuur geen wettelijke status. In de academische wereld is er nauwelijks interesse voor deze restanten, omdat het gaat om een recent en bovendien erg delicaat verleden. De burgeroorlog is met name een onderwerp van historici, zowel nationaal en internationaal. Desondanks zijn er vanaf het begin van de 21^e eeuw enige regionale ontwikkelingen gaande op het gebied van archeologisch onderzoek naar met name de slagvelden van de burgeroorlog.²²¹ Vanuit particuliere initiatieven en de Malta archeologie worden loopgraven in kaart gebracht van bijvoorbeeld de slag bij de Ebro (regio Barcelona) of de Manzanares rivier (regio Madrid). De doelstelling van deze projecten ligt met name op het vlak van bewustwording: het openbaar maken van deze oorlogsresten om een maatschappelijke reactie op te wekken. Geconcludeerd kan worden dat Spanje een omvangrijk en alomtegenwoordig modern oorlogserfgoed heeft, waarmee men nog niet goed weet om te gaan. Het democratiseringsproces is mogelijk nog niet zover op gang dat er met een zekere afstand naar het recente verleden gekeken kan worden. Daarnaast vormt de sterke politieke verdeeldheid van het land in links, rechts en autonome regio's een rem op de ontwikkeling van een onderzoekstraditie. En dat is een gemiste kans, want vanuit een buitenlands perspectief is het modern oorlogserfgoed van Spanje zeer omvangrijk en spectaculair en daarmee zeer geschikt voor een diepgaande studie naar deze zwarte bladzijde van de Europese geschiedenis. Als in de toekomst meer aandacht vanuit de archeologische gemeenschap in Spanje voor hun moderne oorlogserfgoed ontstaat, zullen ze het moeten doen met een zwaar aangetast bodemarchief: door sloopwerkzaamheden, schatgravers en natuurlijke degradatieprocessen neemt de kwaliteit van dit erfgoed in sterke mate af.

7.7 Verenigde Staten van Amerika

Er wordt regelmatig naar de VS verwezen als land waar al vroeg onderzoek naar slagvelden wordt uitgevoerd. Graag wordt dan verwezen naar het onderzoek op *Little Big Horn*.²²² De bakermat van deze tak van archeologie ligt hier echter niet. Nog minder dan Groot-Brittannië is het grondgebied van de VS getekend door de strijd in WO I of WO II.²²³ Er zijn wel diverse complexen, zoals kazernes, vliegvelden, terreinen met wapenindustrie of wapenopslag en (krijgs)gevangenenkampen. Maar de concentratie is veel minder als gevolg van de enorme uitgestrektheid van het land. Dit soort complexen is nog maar recent in de belangstelling gekomen. Onderzoek naar ouder militair treffen, ook gravend onderzoek is er al kort na WO II. Het is dan vooral gericht op de slagvelden en kampen uit de Amerikaanse Burgeroorlog van 1861-1865. Er is daarbij zelfs inzet van metaaldetectoren, nog niet de geavanceerde van tegenwoordig, maar US Army issue mijn detectors uit WO II. Een voorbeeld van zo'n onderzoeker is B.M. Dubose jr. uit Atlanta, die met dit werk in 1948 begon. In eerste instantie is het onderzoek vooral objectgericht, maar steeds meer is er aandacht voor context. Er verschijnen diverse publicaties, bijvoorbeeld over verschoten projectielen en andere artefacten.²²⁴ Naast dat ze vooral als referentieboeken gaan gelden, is er ook een archeologische waarde, aangezien fasen van veldslagen en rustmomenten aan de hand van vondsten kunnen worden geduid. Hierbij wordt archeologie voor het eerst als aanvullende wetenschap ten aanzien van de reeds bekende historische kennis opgevoerd. Op het eigen grondgebied is er een sterk verbreide aandacht voor onderzoek naar vliegtuigwrakken. Vrijwel iedere staat heeft een eigen onderzoeksgroep, vaak het initiatief van particulieren. Hierbij is er aandacht voor alle neergekomen toestellen, dus niet noodzakelijkerwijs voor militaire vliegtuigen in oorlogstijd. In eerste instantie is het doel vooral lokaliseren, indien mogelijk opsporen van de bemanning, en in sommige gevallen bergen van de wrakken. Daarbij kan het beoogde doel o.a. een restauratieproject of tentoonstelling zijn. Er zijn verenigingen en associaties waarin de speurders zich hebben verenigd, maar van een overkoepelende onderzoeksvraag of instantie die toezicht houdt is nauwelijks sprake. Onderzoek naar modern oorlogserfgoed van WO I en WO II wordt door de Amerikanen verder noodzakelijkerwijs vooral in de vorm van expedities uitgevoerd. Deels zijn dit privé gefinancierde

²²¹ Conzáles-Ruibal 2007, 212; Conzáles-Ruibal 2007, 212; Pérez-Juez 2003.

²²² Bray 1958.

²²³ Met uitzondering van de staat Hawaii, waar op 7 december 1941 WO II voor de Amerikanen begon met het door de Japanners uitgevoerde bombardement.

²²⁴ Phillips 1974.

ondernemingen, maar er zijn ook door Universiteiten ingezette acties. Er worden gevechtsterreinen zowel in Europa als in Azië onder handen genomen. Hierbij is het opvallend dat zeer specifieke elementen worden onderzocht. Een voorbeeld hiervan is een archeologisch onderzoek naar de daden van de later hoog gedecoreerde corporal A.C. York in 1918 aan het front bij Châtel-Chéhéry (Argonne).²²⁵ Twee Amerikaanse teams zijn in 2006 op zoek gegaan naar de locatie waar hij in actie is geweest. Hiervan heeft het team van *Middle Tennessee State University* geclaimd de plek te hebben gevonden op basis van o.a. een vondst van een kraagembleem waarop hetzelfde onderdeel als van York vermeld staat. Maar *The Sergeant York Discovery Expedition* (SYDE) claimt eveneens de locatie te hebben gevonden op basis van verschoten munitie.²²⁶ Opmerkelijk is dat de Fransen niet nalaten aan te geven dat de Universiteit wel, en kolonel Douglas Mastriano van SYDE géén toestemming had voor zijn (metaaldetectie)onderzoek. Bovendien is het tweede onderzoek meer *at random* uitgevoerd, en zijn de individuele vondsten niet door middel van GPS gepositioneerd. Het enthousiasme voor het ontdekken, tekenend voor Amerikaanse initiatieven, heeft daarmee de wetenschappelijke waarde sterk beïnvloed. Hier is het achterhalen van het historisch verhaal een belangrijk item. Er is een aan het onderwerp gewijde specifieke toer gids verschenen, dat voorziet in de vraag van (vooral Amerikaanse) toeristen die de regio bezoeken. Het onderzoek van Mastriano heeft geen vervolg gekregen, dat vanuit de Universiteit van Tennessee echter wel.

Het Amerikaanse archeologische erfgoed wordt beschermd via federale wetgeving, voortbouwend op de *Antiquities Act 1906*.²²⁷ Maar hier kan tevens per staat een aparte aanvullende regelgeving aan zijn toegevoegd. Er is geen onderscheid in periode of context, anders dan dat het Indiaanse of native American erfgoed waar mogelijk/noodzakelijk apart wordt benoemd. De regelgeving biedt meer dan in andere landen vrijheid voor particulier initiatief. Alleen bij onmiskenbaar nationaal en onvervangbaar erfgoed, zijn de regels scherper.

7.8 Conclusie

Op basis van een korte vergelijking tussen de attitude ten opzichte van de omgang met modern oorlogserfgoed en de praktijk van archeologisch onderzoek en monumentenbeleid met een aantal andere landen is een aantal verschillen duidelijk. Ten eerste is opvallend dat in het buitenland de aandacht al veel eerder begint dan in Nederland. De discussie is dan ook eerder begonnen. Het is echter de vraag of die discussie ook voldoende diepgang heeft. Onderzoeksprojecten zijn zeer divers. De organisatie hangt sterk af van hoe archeologie geregeld is per land. In het ene geval is er een grotere nationale insteek, waar het elders vooral amateurs en private ondernemingen zijn die het voortouw nemen.

Afb. 7.4 Een Amerikaanse militair graaft zich in (bron: internet).

Inhoudelijk verschillen de landen sterk. Een voorbeeld is het al of niet afwezig zijn van frontgebieden op het land (Groot-Brittannië en de VS die niet bezet werden gedurende WO I en II). Er is overigens niet alleen aandacht voor het feitelijke front, maar ook aandacht voor aanvoerroutes, rustplaatsen, hospitalen en andere 'rear-echelon' aspecten.

In alle onderzochte landen wordt modern oorlogserfgoed als onlosmakelijk onderdeel van het culturele erfgoed beschouwd, en is dan ook aldus vastgelegd in de vigerende regelgeving. Niet overal staat het expliciet genoemd, maar is het wel impliciet opgenomen door een brede omschrijving van wat onder erfgoed verstaan wordt.

²²⁵ <http://www.sergeantyorkproject.com/>.

²²⁶ http://sgtyorkdiscovery.com/The_York_Gallery.php.

²²⁷ <http://www.usa.gov/>.

8 De bestaande praktijk in andere landen onder water

8.1 Inleiding

Beide wereldoorlogen hebben op zee tot grote verliezen geleid. Volgens de Britse overheid heeft Engeland in de Eerste Wereldoorlog 254 oorlogsschepen verloren, evenals 2479 koopvaarders en 675 vissersschepen. In de Tweede Wereldoorlog zijn de verliezen van oorlogsschepen groter zoals onderstaande tabel weergeeft, onderzeeboten niet meegerekend. Onderzeeboten zijn in veel grotere aantallen tot zinken gebracht. Tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog heeft bijvoorbeeld Duitsland van de 1162 gebouwde onderzeeboten er 785 verloren. Die onderzeeboten zijn verantwoordelijk geweest voor het tot zinken brengen van 2828 geallieerde en neutrale schepen.

Tabel 8.1 Verliezen van oorlogsschepen in de Tweede Wereldoorlog, exclusief onderzeeboten.

<i>WO II verlies</i>	<i>Alleen oppervlakteschepen</i>
<i>Engeland</i>	359
<i>Duitsland</i>	244
<i>Verenigde Staten</i>	167
<i>Italië</i>	119
<i>France</i>	41
<i>Nederland</i>	15
<i>Noorwegen</i>	10
<i>Griekenland</i>	9
<i>Polen</i>	6
<i>Rusland</i>	70
<i>Japan</i>	402

Enorme aantallen militaire wrakken bevolken dus de bodem van de zeeën en oceanen.²²⁸ Een intrigerende vraag is hoe dit archeologisch potentieel in de toekomst zou kunnen of moeten worden onderzocht en beheerd. Het antwoord op een dergelijk vraag blijven we nog even schuldig. Dit hoofdstuk beperkt zich tot een inventarisatie van de huidige internationale praktijk in onderwaterarcheologie, toegespitst op modern oorlogserfgoed.

Onderstaand wordt in grote lijnen beschreven hoe in de landen om ons heen de infrastructuur voor onderwaterarcheologie zich heeft ontwikkeld en wat het wettelijk kader is. Tevens wordt aangegeven hoe onderwaterarcheologie zich ontwikkelt in de Europese context. Tenslotte wordt een inschatting gegeven van de mate waarin de archeologie van modern oorlogserfgoed onderwater actueel is in de landen om ons heen. Er is voornamelijk geput uit maritieme archeologie handboeken, en uit bronnen op internet.

8.2 De praktijk in de Verenigde Staten²²⁹

Wrakken van de Amerikaanse marine zijn bij wet beschermd volgens het principe van soevereine immuniteit.²³⁰ Deze wrakken zijn en blijven voor altijd eigendom van de federale overheid, en mogen niet worden geroerd of geruimd zonder goedkeuring van de marine autoriteiten. Het 'Naval History and Heritage Command (NHHHC)' in Washington D.C. is verantwoordelijk voor het beheer van dit erfgoed. Deze organisatie heeft de beschikking over een afdeling onderwaterarcheologie, met de nodige middelen om wrakken van oorlogsschepen te onderzoeken. Het gaat hierbij vooral om het vinden van de exacte locatie, om de verificatie en reconstructie van de gebeurtenissen bij de schipbreuk, en om documentatie van de staat waarin de wrakken verkeren. Een voorbeeld is de USS San Diego, een kruiser uit de Eerste Wereldoorlog, die in 1918 door een explosie zonk ter

²²⁸ Neyland 2011.

²²⁹ Neyland 2002.

²³⁰ Abandoned Shipwreck Act van 1987 (43 USC 2101-6).

hoogte van New York. Alhoewel het schip zou zijn getorpedeerd door een Duitse onderzeeboot, bleek na onderzoek dat het op een mijn was gelopen. Ook wrakken van de landingen in Normandië in 1944 zijn onderzocht. Een aantal onderzeeboten zijn nog steeds niet gelokaliseerd, ondanks jarenlange pogingen daartoe. Dit is een belangrijke taak van het NHHC vanwege de nog levende nabestaanden. Het sentiment in Amerika gaat echter verder dan het belang van de nabestaanden. De wrakken behouden in cultuurhistorische zin hun betekenis over vele generaties heen, zoals dit ook met de slagvelden van de Amerikaanse burgeroorlog na ruim 150 jaar het geval is.

Het wrakkenbestand van marineschepen vanaf 1776, het jaar van de onafhankelijkheidsverklaring van Amerika, heeft een grootte orde van 3000 stuks. Daar komt nog een grootte orde van 12000 wrakken aan marinevliegtuigen bij. Omdat verzamelaars, avonturiers, musea en bergingsbedrijven in de tweede helft van de twintigste eeuw steeds betere technische mogelijkheden kregen om zelf op onderzoek uit te gaan, voelde de Amerikaanse marine zich gedwongen om actief archeologisch onderzoek te gaan doen, waarbij de meeste aandacht uitging naar vliegtuigwrakken. Indien wrakken zonder toestemming worden geroerd, dan kan de NCIS (Naval Criminal Investigative Service) worden ingeschakeld. Dit heeft in een aantal gevallen ook geleid tot vervolging en veroordeling. De aandacht van de Amerikaanse marine voor vliegtuigen is groter, omdat particulieren ze beter kunnen bergen dan scheepswrakken. Bovendien zijn ze eenvoudiger te verkopen aan musea of verzamelaars. De Amerikaanse marine voert een krachtig beleid om dit tegen te gaan, en ziet zichzelf als een verantwoordelijk beheerder van het maritieme erfgoed. In dat verband zijn er ook diverse richtlijnen ontwikkeld voor het evalueren, documenteren en conserveren ervan.

Bijzonder is dat het beleid van de Amerikaanse luchtmacht totaal anders is dan dat van de marine. Vliegtuigwrakken daterend voor 19 november 1961 (de datum dat de archieven in vlammen opgingen) zijn vogelvrij. Het eigendom berust bij de vinder en de landeigenaar van de vindplaats. Bij het aantreffen van stoffelijke resten dienen activiteiten echter te worden stopgezet, en moet de luchtmacht worden gebeld. Die komt dan vervolgens in actie om de stoffelijke resten te bergen en identificeren. Daarna kunnen vinder en eigenaar hun gang gaan.

Gelet op het feit dat de Amerikaanse marine volledige controle houdt op haar maritiem erfgoed, is een aparte wet voor het beschermen van oorlogsgraven niet nodig. Een wrak met stoffelijke resten van bemanningleden aan boord zal niet snel worden vrijgegeven voor berging. Bijvoorbeeld de USS Tulip was een kanonneerboot, die zonk in de burgeroorlog (1861-1865) ten gevolge van de explosie van een stoomketel. In 1967 werd een verzoek van een duikclub, om de bergingrechten te verwerven, afgewezen omdat het een zeemansgraf betrof.

Omdat veel wrakken van de Amerikaanse marine in waterbodems liggen, waarover de Federale regering geen enkele zeggenschap heeft, is het NHHC in Washington op allerlei manieren betrokken bij het tot stand komen van (internationale) samenwerkingsprojecten, waarin de lokale belangen zoveel mogelijk tot hun recht komen. Door de enorme hoeveelheid werk gaat er veel aandacht naar veldwerk en het maken van rapporten over vindplaatsen. Archeologisch onderzoek op een hoger niveau vindt nog te weinig plaats. De technologische verandering in relatie tot de evolutie van scheepstypen in de tijd, en de daarmee gepaard gaande sociale veranderingen bieden interessante mogelijkheden voor onderzoek op basis van archeologische data. Prioriteit lijkt voorlopig te blijven liggen bij evaluatie en beheer van het wrakkenbestand.

Universiteiten waar maritieme archeologie wordt onderwezen zijn:

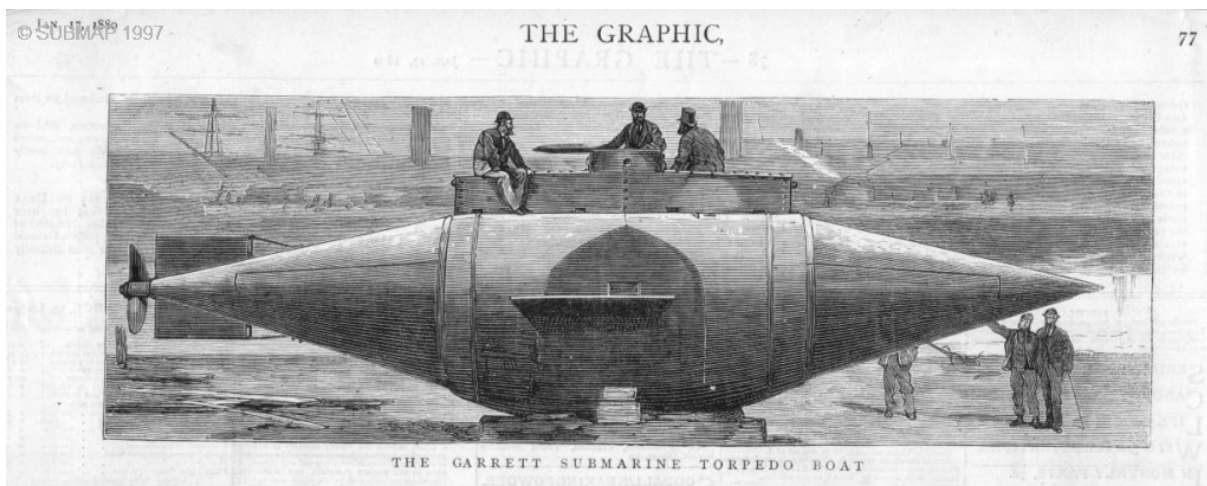
- Texas A&M University, Institute of Nautical Archaeology;
- East Carolina University, Program in Maritime Studies;
- University of South Carolina, Maritime Research Division;
- Ball State University, Underwater Archaeology Fieldschool;
- Florida State University, Academic Diving program;
- University of West Florida, Archaeology Institute;
- University of Georgia, Historic Preservation Division.

Amerika heeft het UNESCO verdrag inzake de bescherming van onderwatererfgoed nog niet geratificeerd.

8.3 De praktijk in Engeland

Maritieme archeologie van modern oorlogserfgoed heeft zich als discipline in Brittannië (Engeland, Schotland, Wales en Noord-Ierland) in de vorige eeuw flink ontwikkeld.²³¹ Reeds in 2002 stonden er 47 scheepswrakken op de lijst van beschermde monumenten, waaronder twee onderzeeboten. Het betreft de 'Resurgam' van 1880 en de 'A-1' van 1911. Universiteiten waar maritieme archeologie wordt onderwezen zijn:

- University of Southampton, Centre for Maritime Archaeology;
- Bournemouth University, Maritime Archaeology Research Group;
- University of Ulster, Centre for Maritime Archaeology;
- University of St. Andrews, Scottish Institute of Maritime Studies;
- University of Edinburgh, the Scottish Trust for Underwater Archaeology;
- University of Bristol, Centre for Historical and Maritime Archaeology;
- University of Exeter, Centre for Maritime Studies;
- University College London, Institute of Archaeology;
- Oxford University, Centre of Maritime Archaeology;
- University of Nottingham, Underwater Archaeology Research Centre.

Afb. 8.1 De onderzeeboot *Resurgam* in Liverpool vlak voor de tewaterlating in 1879. Gezonken in 1880. Herontdekt in 1995. (Submap Site Images op www.3hconsulting.com/images/siteimages/webresurgam).

In 1986 is in Engeland de 'Archaeological Diving Unit (ADU)' opgericht. Deze staat onder contract bij het Ministerie van Cultuur, Media en Sport om overheidsorganen te assisteren en adviseren die de primaire verantwoordelijkheid hebben voor onderwaterarcheologie in hun regio. Het betreft de:

- Advisory Committee on Historic Wreck Sites;
- Agency of Historic Scotland;
- Welsh Historic Monuments Executive Agency;
- Department of the Environment for Northern Ireland.

De ADU heeft zich vooral gericht op het helpen implementeren van de 'Protection of Wrecks Act van 1973'. Deze wet geeft het Ministerie van Cultuur, Media en Sport de mogelijkheid om vindplaatsen vast te leggen en als beschermd aan te merken in Britse territoriale wateren. Wrakstukken van deze vindplaatsen mogen niet worden geroerd of geruimd zonder toestemming van de overheid. Ook is het verboden om schade toe te brengen met enig voorwerp, waaronder visnetten en ankers. Dergelijke activiteiten zijn aangemerkt als criminele activiteit en worden als zodanig vervolgd. Met de hulp van *English Heritage* zijn criteria opgesteld voor het waarderen van wrakken. English Heritage is een uitvoerend interdepartementaal overheidorgaan voor

²³¹ Darrington 2002.

erfgoedbeheer met de officiële naam '*Historic Buildings and Monuments Commission for England*'.²³²

Er zijn nog twee wetten die de bescherming van onderwatererfgoed regelen. Dit zijn de '*Ancient Monuments and Archaeological Areas Act van 1979*', en de '*Protection of Military Remains Act van 1986*'. De eerste is een meer algemene wet, waaronder ook andere typen vindplaatsen dan wrakken worden beschermd. De tweede wet is gericht op het beschermen van zeemannsgraven, waar ook ter wereld. Vliegtuigen zijn altijd beschermd, maar schepen moeten per geval worden aangewezen als zeemannsgraf. Deze wrakken mogen niet worden geroerd of binnengetroden zonder toestemming van de Britse overheid.²³³

De hierboven genoemde ADU heeft zich in de loop van de jaren eveneens ingespannen voor het ontwikkelen van een multidisciplinaire aanpak in onderzoek, waarbij onderwaterarcheologie niet meer een buitenbeentje is. Duikverenigingen wordt geleerd om geaccepteerde normen en ethische codes te hanteren bij wrakonderzoek. In 1982 is het '*Institute of Field Archaeologists*' opgericht om professionele normen en ethische codes te ontwikkelen. In 1999 zijn normen opgeschreven en geaccepteerd voor de omgang met archeologische onderwater vindplaatsen. Dit heeft bijgedragen aan een vermindering van het aantal incidenten waarbij schatduiken en illegale berging een rol speelden.

Aandachtspunten in de praktijk van de maritieme archeologie waren in 2002 de volgende:

- De wetgeving aangaande bescherming van cultureel erfgoed staat op gespannen voet met de wetgeving betreffende de berging van wrakken. Volgens de '*Merchant Shipping Act van 1995*' hebben wrakken pas historische waarde als ze ouder zijn dan 100 jaar. The '*Protection of Wrecks Act*' biedt alleen bescherming voor wrakken die formeel zijn aangewezen als monument. Voor bijna geen van de wrakken uit beide wereldoorlogen is dit het geval.
- ADU heeft een beperkt aantal professionele duikers in dienst, en is vooral succesvol door amateurduikers te leren documenteren in plaats van opgraven. Echter de capaciteit is te beperkt voor de hoeveelheid werk. Volgens English Heritage hebben 70.000 sportduikers in 1992 ruwweg 1,5 miljoen duiken gemaakt en op deze wijze bijgedragen aan het lokaliseren en documenteren van wrakken. Dit aantal is echter te groot om professioneel te begeleiden. Bovendien is de professioneel archeoloog gebonden aan allerlei regels die voor amateur duikers niet gelden, en zijn dus de kosten hoog. Het aantal archeologen dat professioneel duikt neemt eerder af dan toe.
- Vindplaatsen op land zijn meer zichtbaar dan vindplaatsen onderwater. Van wrakken onderwater kan dus eenvoudig ongezien worden gestolen. Bovendien is de publieke beleving minder. De onderzeeboot A-1 uit 1911 werd mede op de lijst geplaatst van beschermde monumenten, om verdere plundering te voorkomen. Het wrak wordt nu door ADU regelmatig bezocht om degradatie processen te kunnen volgen.

In 2002 is de '*National Heritage Act*' van kracht geworden, waarmee de verantwoordelijkheid voor het maritieme erfgoed beheer is overgeheveld van het Ministerie van Cultuur, Media en Sport naar English Heritage. Dit biedt betere mogelijkheden voor een interdepartementale en integrale benadering van erfgoedbeheer, waarbij onderwaterarcheologie naast landarcheologie een volwaardige plaats krijgt. Onderkend is dat de wetgeving betreffende berging van wrakken moet worden aangepast. Er zijn initiatieven gestart om methoden en regels te bedenken waarmee het beheer van onderwater erfgoed transparant, inclusief, effectief, onderhoudbaar wordt, en bovendien in sociale, economische en ecologische agenda's wordt meegenomen.²³⁴ Engeland heeft het UNESCO verdrag inzake de bescherming van onderwatererfgoed nog niet geratificeerd.

English Heritage doet momenteel onderzoek naar Duitse en Engelse onderzeeboten uit de Eerste Wereldoorlog die in Engelse wateren zijn gezonken.²³⁵ Daarnaast worden er commerciële

²³² www.english-heritage.org.uk.

²³³ www.english-heritage.org.uk.

²³⁴ Oxley 2006.

²³⁵ <http://www.english-heritage.org.uk/caring/listing/first-world-war-home-front/war-at-sea>.

activiteiten ondernomen met ondersteuning van marine, musea en media, zoals het documenteren van oorlogsschepen gezonken in de slag bij Jutland in 1916 met onderwater robots en camera's. Een onderzoek aan de pantserkruiser HMS Defence was zeer succesvol omdat met de aanwezige archeologische data een reconstructie mogelijk was van de gebeurtenis die tot de ondergang leidde.²³⁶

8.4 De praktijk in Frankrijk²³⁷

Het eerste archeologisch wetenschappelijk onderzoek, waarbij duikers met persluchtapparaat waren betrokken, vond plaats in 1948. Het onderzoek werd uitgevoerd door de Franse marine op een wrak bij Mahdia, Tunesië. In 1966 werd een gespecialiseerde onderwaterarcheologie afdeling opgericht onder de Minister van Cultuur. Deze afdeling kreeg de beschikking over het onderzoeksvaartuig Archéonaute, dat werd uitgerust om het beheer van het onderwatererfgoed in de Franse territoriale zone en aansluitende zone op zich te nemen. De thuisbasis werd Marseille. In 1996 zijn de rivieren en meren aan dit gebied toegevoegd. Sindsdien heet genoemde afdeling '*Département des Recherche Archéologiques Subaquatiques et Sous-Marines (DRASSM)*'. In 2012 is de Archéonaute vervangen door een nieuw schip, de André Malraux. Dit schip kan ook diepzee onderzoek aan.

Omdat sportduikers in toenemende mate de wrakken in de Franse wateren opzochten, werd het nodig geacht om wetgeving te maken. Het betreft ondermeer de '*Loi no 89-874 du 1er Décembre 1989*' en het '*Arrêté du 8 Février 1996*'. De wetgeving is gebaseerd op twee principes:

- Maritiem archeologisch erfgoed in Franse wateren, niet geclaimd door een eigenaar, is eigendom van de Staat. De vinder kan geen gedeeld eigendom meer claimen.
- Dit erfgoed mag niet worden verplaatst zonder toestemming van de DRASSM.

In 2004 is de '*Code du Patrimoine*' (erfgoedcode) van kracht geworden.²³⁸ Hierin wordt erkend dat militaire vaartuigen van alle recente oorlogen in de 19^e en 20^e eeuw tot het maritiem erfgoed moeten worden gerekend. DRASSM heeft een uitgebreid takenpakket gekregen om toepassing van deze erfgoedcode zeker te stellen. Het omvat ondermeer het uitgeven van vergunningen voor onderzoek en eventueel opgraven, het dirigeren van onderzoeksprojecten, het verzorgen van trainingsprogramma's, het beheren van beschermd erfgoed, en het stimuleren van toerisme door bijvoorbeeld het ontwerpen van een onderwater museum. Daarnaast wordt samengewerkt met andere overheidsorganen voor handhaving. Tevens wordt samengewerkt om preventief archeologisch onderzoek te kunnen initiëren indien vindplaatsen door projecten in de publieke ruimte zullen worden verstoord.²³⁹

Sinds de oprichting heeft DRASSM onderzoek gedaan naar ruim 1500 onderwater vindplaatsen in Franse wateren, maar ook in de Franse overzeese gebieden, en in het buitenland. De organisatie heeft 37 archeologen, conservators en technici in dienst. Naast DRASSM zijn meerdere organisaties actief in onderwaterarcheologie. Het betreft:

- het '*Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS)*', met een afdeling voor onderwaterarcheologie in Aix-en-Provence namelijk het '*Centre Camille Julian*'. Het CNRS is de grootste Franse overheidsorganisatie voor fundamenteel wetenschappelijk onderzoek.
- de archeologische commissie van de '*Fédération Française d'Etude et de Sport Sous-Marin (FFESSM)*'. Dit is de onderwatersportbond van Frankrijk.
- meerdere private organisaties zonder winstoogmerk, waarvan de '*Groupe de Recherche en Archéologie Navale (GRAN)*' te Parijs het meest actief is.

In het maritiem archeologisch onderzoek staan twee thema's centraal. Het eerste thema is de organisatie van maritieme handel en het tweede is de archeologie van oorlogsschepen. De focus ligt met name op de gehele periode van prehistorie tot de 17e eeuw. Echter ook de negentiende

²³⁶ McCartney 2012.

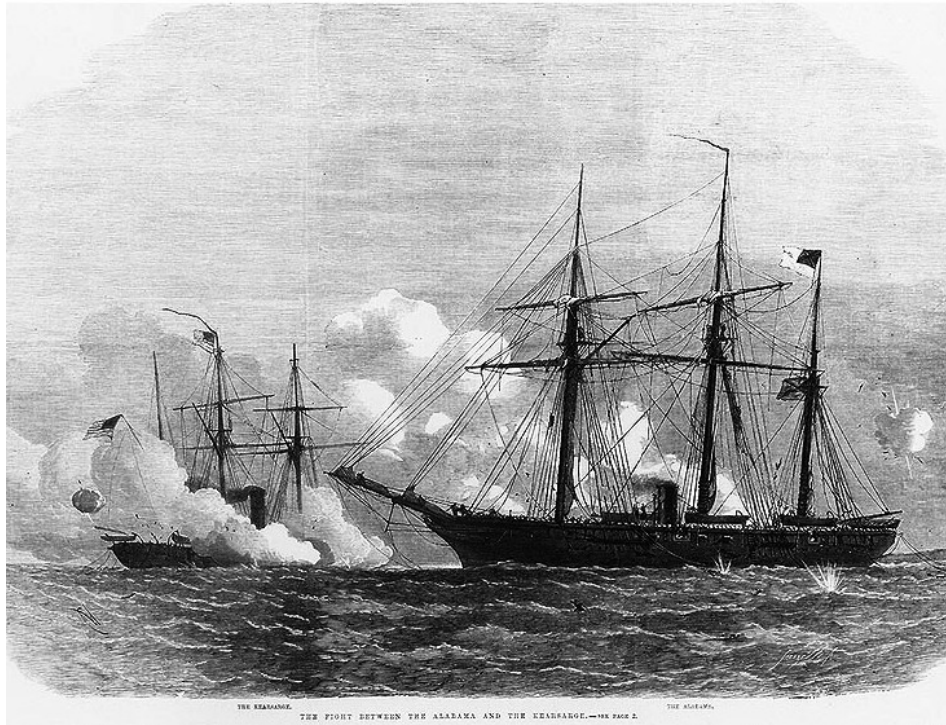
²³⁷ Guérout 2002.

²³⁸ Massy 2006.

²³⁹ Brochure over DRASSM van september 2010 (uitgegeven door het Franse Ministerie van Cultuur & Communicatie).

eeuw heeft de nodige aandacht gekregen met een aantal veldonderzoeken. Voorbeelden zijn het wrak van de CSS Alabama (een oorlogsschip van de Zuidelijken in de Amerikaanse burgeroorlog) dat in 1864 zonk bij Cherbourg, en het ijzeren Franse Fregat Magenta, dat in 1875 zonk in de haven van Toulouse. Actueel is een aanstaand onderzoek naar het wrak van het Franse slagschip Danton. Dit wrak ligt in 1000 meter diep water nabij Sardinië in de Middellandse zee. Het is gezonken in 1917 en teruggevonden in 2008 tijdens het leggen van een pijpleiding van Italië naar Algerije.

Afb. 8.2 Gravure van de CSS Alabama (rechts) in gevecht met USS Kearsarge (links) op 19 juni 1864 nabij Cherbourg, Frankrijk. (US Naval Historical Center, foto nummer NH 59354).

Universiteiten die opleiden voor onderwaterarcheologie zijn de Universit  de Paris 1 Panthéon Sorbonne, de Universit  de Nîmes en de Universit  de Picardie Jules Verne. Daarnaast geven diverse verenigingen en centra cursussen in dit vakgebied.

Een aandachtspunt is het tekort aan maritieme specialisten. Dit is vooral een wereldwijd probleem waar DRASSM veel mee te maken heeft, omdat deze organisatie steeds wordt gevraagd door andere landen om trainingen te verzorgen. DRASSM is internationaal erkend als de pionier en grootste expert op het gebied van onderwaterarcheologie. De organisatie heeft in reactie hierop een programma opgezet voor de ontwikkeling van een internationaal training centrum. Dit centrum zou in 2013 operationeel moeten zijn. Intussen heeft Frankrijk het UNESCO verdrag inzake de bescherming van onderwatererfgoed geratificeerd op 7 februari 2013.

8.5 De praktijk in België²⁴⁰

Langs de Belgische kust liggen veel wrakken in de Noordzee, en daarnaast bevat de kustlijn ook verdronken nederzettingen. Schattingen komen uit op meer dan duizend wrakken. In 2006 was er in België nog geen wetgeving die dit erfgoed beschermt. De complexe bestuursstructuur in België speelt daarin een rol. Er zijn drie gewesten of deelstaten in België, ieder met een eigen regering en parlement, namelijk Vlaanderen, Wallonië en Brussel. Vlaanderen heeft vijf provincies en 308 gemeenten. Wallonië en Brussel blijven even buiten beeld omdat Vlaanderen in zijn geheel aan de

²⁴⁰ Deweirdt 2006.

Noordzeekust grenst. Aangelegenheden als ruimtelijke ordening, cultuur, economie en handel zijn gewestgebonden aangelegenheden. Dus de gewesten zijn verantwoordelijk voor hun eigen archeologisch onroerend erfgoed. De territoriale wateren en aansluitende zone van de Noordzee vallen echter onder de federale overheid, dus het daar aanwezige maritiem archeologisch erfgoed is een federale verantwoordelijkheid. In de aansluitende zone heeft de federale regering alleen preventieve en repressieve controle bevoegdheid. Vlaanderen voelt zich echter zeer verbonden met het erfgoed op zee en zou eigenlijk de verantwoordelijkheid voor het beheer van het onderwatererfgoed willen overnemen.

Met het zeerechtverdrag van 1996 en het UNESCO verdrag voor de bescherming van onderwatererfgoed van 2001 in het achterhoofd, begon België in 2004 aan een inhaalslag. Omdat de federale overheid geen eigen middelen heeft voor archeologisch onderzoek op de Noordzee, werd een samenwerkingsakkoord met de Vlaamse overheid afgesloten. Dat is tevens het moment dat het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium werd opgevolgd door een nieuw op te richten instituut, namelijk het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE). In het VIOE werd vervolgens een cel ingericht voor Maritieme en Fluviale Archeologie. Genoemd samenwerkingsakkoord van 4 oktober 2004 regelde dat het VIOE een databank zou maken van wrakken op de Noordzee en een voorstel zou doen voor een eerste selectie van te beschermen wrakken. Hierbij moest het onderzoek naar de archeologische waarde van wrakken worden gekoppeld aan de ecologische waarde. De federale overheid op haar beurt zou zich inspanssen voor het opzetten van een vergunningenbeleid bij ontgrondingswerkzaamheden en het opzetten van windmolenparken op de Noordzee.

In 2006 is de databank van het VIOE gereed en toegankelijk gemaakt op internet.²⁴¹ Het bevat 272 scheepswrakken, 5 vliegtuigwrakken en 11 andere wrakken (boeien, tanks etc). Daarnaast zijn 37 maritieme infrastructures geregistreerd (resten van havens en vuurtorens). Tevens krijgt het VIOE 600 meldingen in de portefeuille die nog nader onderzoek verdienen. Het plan is verder om ook wrakken in de binnenwateren in de databank op te nemen. Met de binnenwateren heeft de federale overheid geen bemoeienis, het beheer hiervan is een zaak van de Vlaamse overheid. Een aantal wrakken in de territoriale wateren zijn geselecteerd. Ze zullen in het parlement voor bescherming worden voorgedragen.²⁴² Van beide wereldoorlogen komen op die lijst te staan:

- De UB20, een Duitse onderzeeboot uit WO I;
- De G96, een Duitse torpedoboot uit WO I;
- De Branlebas, een Franse torpedoboot uit WO I;
- HMS Wakeful, een Engelse torpedoboot gezonken in WO II, tevens zeemansgraf.

Op 9 april 2007 wordt de *Wet op de vondst en bescherming van wrakken* goedgekeurd in het federale parlement. Via deze wet kunnen daartoe aangewezen wrakken worden beschermd in territoriale wateren. Omdat het Koninklijk besluit nog niet is getekend, kan echter nog geen uitvoering worden gegeven aan de bepalingen in de wet. Ondertussen wordt in Vlaanderen in 2011 het agentschap Ruimte en Erfgoed samengevoegd met het VIOE. Het nieuwe agentschap heet nu Agentschap Onroerend Erfgoed, dat via een beheersovereenkomst voor de Vlaamse overheid werkt.²⁴³ Dit agentschap heeft vooral beleidsvoorbereidende en evaluerende taken.

Op 25 januari 2013 wordt het decreet onroerend erfgoed goedgekeurd in het Vlaamse parlement. In de daarop volgende beheersovereenkomst tussen de Vlaamse overheid en het Agentschap Onroerend Erfgoed is afgesproken een strategie te ontwikkelen voor onderzoek, beheer en bescherming van het onroerend erfgoed, waaronder het maritieme erfgoed, binnen het beleidsdomein Ruimtelijke ordening, Woonbeleid & Onroerend erfgoed. Hiermee komt, net als in Nederland, een koppeling tot stand tussen ruimtelijke ordening en erfgoedbeheer. Op 5 augustus 2013 ratificeert België het UNESCO verdrag inzake de bescherming van onderwatererfgoed van 2001.

²⁴¹ www.maritieme-archeologie.be.

²⁴² www.dirkvanmechelen.be, Dirk van Mechelen is momenteel lid van het Vlaamse Parlement.

²⁴³ Beheersovereenkomst 01/01/2013-01/01/2015 tussen Vlaamse regering en Agentschap Onroerend Erfgoed.

In 2012 heeft een consortium bestaande uit de Universiteit Gent, het Agentschap Onroerend Erfgoed, Deltares en het Vlaams Instituut voor de Zee (VLIZ) een onderzoeksvoorstel bij de EU ingediend met als oogmerk het ontwikkelen van een effectieve methodiek voor het inschatten van het archeologisch potentieel op zee, en het ontwikkelen van een wettelijk kader voor een effectief beheer ervan. Dit onderzoek wordt uitgevoerd tegen de achtergrond van plannen om het Noordzeegebied economisch te exploiteren.²⁴⁴ In het kader van een onderzoeksproject *Archeologisch erfgoed in de Noordzee (2013-2016)* zal aan de Vrije Universiteit in Brussel (VUB) een cursus maritieme archeologie van start gaan binnen de Master opleiding Kunstwetenschappen & Archeologie. De VUB en het Agentschap Onroerend Erfgoed beogen hiermee het draagvlak voor maritieme archeologie te verhogen, zowel bij de onderzoekswereld als bij de bevolking in het algemeen.²⁴⁵ Tenslotte is het VLIZ als onafhankelijk instituut betrokken bij het onderzoek naar archeologisch erfgoed. Dit thema staat in een breder verband naast andere onderzoeksthema's in relatie tot vervuiling, gezondheid, energie, visserij en ecologie. Het instituut is in 1999 opgericht en heeft de beschikking over het onderzoeksschip Simon Stevin, de RIB Zeekat, en de onderwater robot Genesis.²⁴⁶

8.6 De praktijk in Duitsland

Onderwaterarcheologie wordt in Duitsland traditioneel geassocieerd met nederzittingsonderzoek in de meren van de Alpenlanden. Na de val van de Berlijnse muur echter heeft het duikonderzoek naar wrakken in de Oostzee een vlucht genomen, met name in de Staat Mecklenburg-Vorpommern. Niet alleen deze Staat grenst aan zee. De Staat Schleswig-Holstein grenst zowel aan de Oostzee als aan de Noordzee, en de Staat Niedersachsen grenst alleen aan de Noordzee. In Duitsland hebben de Staten van de Bondsrepubliek culturele soevereiniteit. Ze zijn dus zelf verantwoordelijk voor hun cultureel erfgoed. Niettemin voert de federale regering een nationaal maritiem beleid, waarin de focus is gericht op een integrale benadering van economisch gebruik en bescherming van de maritieme omgeving. Het betreft zowel de Noordzee als de Oostzee. Hierin wordt mede als prioriteit genoemd het behoud van het maritiem cultureel erfgoed.²⁴⁷ Onduidelijk is hoe dit zich vertaalt naar de praktijk.

In ieder geval wordt er werk gemaakt van een inventarisatie van scheepswrakken. Tussen 2011 en 2014 zal het *Deutsches Schifffahrtsmuseum* in samenwerking met het *Bundesamt für Seeschifffahrt und Hydrographie* scheepswrakken op het Duitse deel van de Noordzee in kaart brengen en waarden op erfgoedwaarde voor zover verstoring dreigt. Andere betrokken instituten zijn het *Senckenberg Institut* in Wilhelmshaven, het *Institut für Baltische und Scandinavische Archäologie* in Schleswig, het *Institut für Ostseeforschung* te Warnemünde, het *Deutsches Bergbaumuseum* in Bochum, het *Römisches-Germanisches Zentralmuseum* te Mainz en de *Forschungsallianz Kulturgütererhalt FALKE*.²⁴⁸

Het enige instituut dat als agentschap van de federale overheid archeologisch duikonderzoek doet, is het *Deutsches Archäologisches Institut*. De *Römisch-Germanische Kommission* van dit instituut heeft in internationaal verband onderzoek naar middeleeuwse en vroegmoderne wrakken gedaan in de Oostzee voor de kust van Mecklenburg-Vorpommern.²⁴⁹ In 2008 is in Schleswig-Holstein een centrum voor Baltische en Scandinavisch archeologie opgericht. Het onderzoek beperkt zich echter tot de periode van de prehistorie tot de vroege middeleeuwen.²⁵⁰ De *Christian Albrechts* Universiteit in Kiel heeft een duikcentrum, maar de opleiding is primair gericht op geologisch en geofysisch onderzoek.²⁵¹ Tenslotte biedt de universiteit *Konstanz*, gelegen aan de Zwitserse grens, een duikopleiding aan voor archeologisch onderzoek in samenwerking met de *Römisch-*

²⁴⁴ www.archeo-noordzee.ugent.be.

²⁴⁵ www.archeonet.be.

²⁴⁶ www.vliz.be.

²⁴⁷ Federal Ministry of Transport, Building and Urban affairs 2009. Guidelines for a Maritime Development Plan. within the context of an integrated German maritime policy.

²⁴⁸ www.bremerhaven.de; *project bedrohtes Bodemarchiv Nordsee*.

²⁴⁹ www.machu.eu; Machu rapporten 1 (22-25) & 2 (11).

²⁵⁰ www.zbsa.eu.

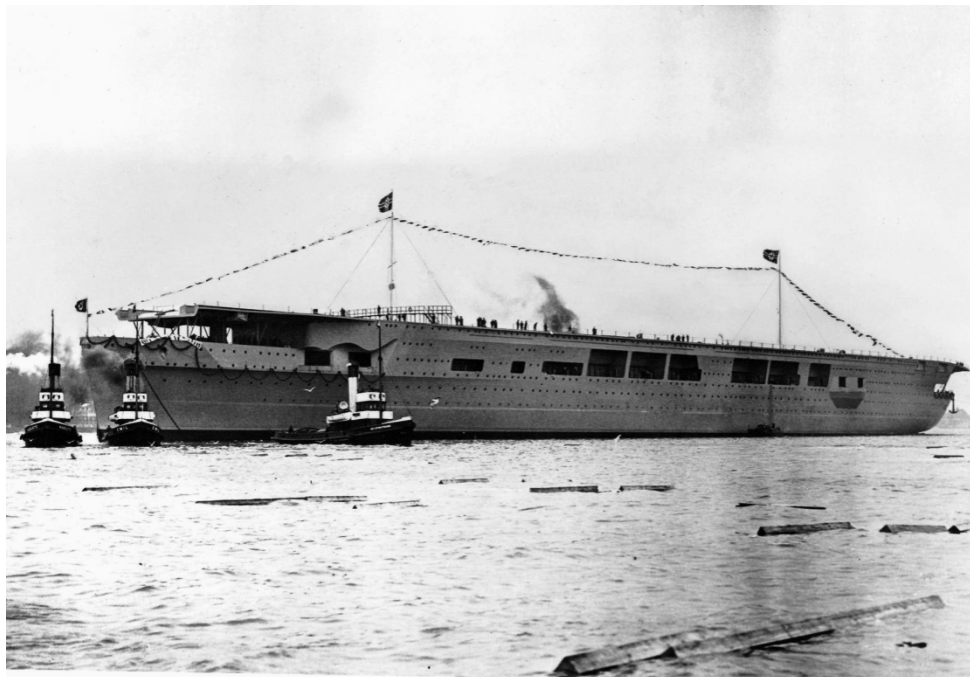
²⁵¹ www.uni-kiel.de.

Germanische Kommission. Maar dit is vooral gericht op de meren in de Alpen.²⁵² Geen enkele universiteit biedt een volwaardige studie aan in de maritieme archeologie voor de Oostzee en Noordzee. Er zijn geen verwijzingen gevonden naar onderzoeken die zich richten op moderne militaire wrakken.

In 1993 is door het *Verband der Landesarchäologen in der Bundesrepublik Deutschland* een *Kommission für Unterwasserarchäologie* opgericht. Deze commissie heeft tot taak om in geheel Duitsland de activiteiten van archeologische duikgroepen te coördineren, en centraal informatie te verzamelen. In 1991 wordt de *Deutsche Gesellschaft zur Förderung der Unterwasserarchäologie* (DEWUGA) opgericht, met als doel om sportduikers te onderwijzen in onderwaterarcheologie volgens de Engelse standaard, uitgegeven door de *Nautical Archaeology Society* (NAS). Tevens organiseert DEWUGA internationale congressen.

DEWUGA waarschuwt op haar website voor de diverse bedreigingen voor het onderwatererfgoed. Met name illegale praktijken zijn aan de orde van de dag, maar ook het geleidelijk stijgende zoutgehalte in de Oostzee vormt een bedreiging. De paalworm kan terugkeren wat voor houten wrakken funest is. Ook metaal zal sneller corroderen in zout water. De Staten in Duitsland hebben elk een *Denkmalschutzgesetz* ofwel monumentenwet goedgekeurd. Het onderwatererfgoed wordt per Staat beschermd door in de territoriale wateren hetzelfde regiem van kracht te verklaren als op land. In grote lijnen betekent dit een verbod op het beroeren van een archeologische vindplaats. Voor versturende activiteiten moet een vergunning worden aangevraagd.²⁵³ Maar omdat Duitsland geen centrale institutie heeft die de geïntegreerde planning en coördinatie verzorgt van onderwaterarcheologie, en ook de middelen efficiënt kan toewijzen, is de bescherming van het onderwatererfgoed niet voldoende gewaarborgd.²⁵⁴ DEWUGA adviseert een onderzoeksinstituut op federaal niveau te starten voor onderwaterarcheologie. Tevens wordt aanbevolen duikseenheden op te richten voor onderwaterarcheologie in de relevante Staten van de Bondsrepubliek.

Afb. 8.3 Vliegdekschip Graf Zeppelin na het te water laten op 8 december 1938. Het schip is door de USSR gezonken als doelschip in 1947, De positie was onbekend tot 2006 (<http://nl.wikipedia.org>, *US Navy National Museum of Naval Aviation*, foto nr 1996.488.037.060).

²⁵² www.uni-konstanz.de/limnologie/forschungstauchen/index.html.

²⁵³ MACHU report nr 2.

²⁵⁴ www.dewuga.org.

Duitsland heeft het UNESCO verdrag inzake de bescherming van onderwatererfgoed nog niet geratificeerd. Het lijkt er voorlopig ook niet op dat het hiervoor klaar is. In 2006 wordt een artikel gepubliceerd in de *Spiegel online wissenschaft*, waarin de ontdekking van de Graf Zeppelin wordt gemeld. Het wrak van het Duitse vliegdekschip uit de tweede Wereldoorlog ligt op 80 meter diepte in de Oostzee en is door de Poolse marine geïdentificeerd. Het wrak zal met robots verder moeten worden onderzocht. Incidenteel zijn er enkele meldingen van onderzoek naar modern oorlogserfgoed onderwater, maar dat lijkt voorsnog niet overheid gestuurd te zijn.

8.7 De praktijk in Scandinavië²⁵⁵

Zweden, Denemarken en Noorwegen hebben het UNESCO verdrag inzake de bescherming van onderwatererfgoed nog niet geratificeerd. De wetgeving voor de nationale wateren is in alle drie de landen globaal hetzelfde. Wrakken ouder dan 100 jaar zijn eigendom van de Staat en zijn automatisch beschermd (blanket protection). Die bescherming houdt in dat wrakken niet mogen worden geroerd zonder toestemming van de centrale autoriteit. De kustwacht zorgt voor de handhaving.

In Noorwegen zijn vijf instituten verantwoordelijk voor de bescherming van het maritiem erfgoed:

- het Nationaal Maritiem Museum in Oslo;
- het museum van de *Norwegian University of Science & Technology* in Trondheim. In deze universiteit is ook een Centrum voor Maritieme Archeologie gevestigd;
- het Maritiem Museum in Stavanger;
- het Maritiem Museum in Bergen;
- het Museum van de Tromsø Universiteit.

Het wrakkenregister van Noorwegen wordt centraal beheerd door het nationale museum in Oslo. De overige regionale musea beheren het lokale wrakkenregister, en voeden het centrale register. Duikers zijn verplicht vondsten te melden bij hun museum of bij de lokale politie, die op hun beurt de musea inlichten. De centrale autoriteit van Noorwegen voor erfgoedbeheer, zowel op land als onderwater, is het *Directorate for Cultural Heritage*.

De centrale autoriteit voor boven- en onderwatererfgoed in Zweden is de *Swedish National Board of Antiquities*. Duikers zijn verplicht vondsten te melden aan deze centrale autoriteit via politie of kustwacht. Het Nationaal Maritiem Museum in Stockholm is verantwoordelijk voor het nationale wrakkenregister dat bij wet openbaar is. Dit museum onderzoekt ook zelf alle vondstmeldingen. Het heeft voor dit doel onderwater archeologen in dienst.²⁵⁶ Tenslotte verzorgt het *University College of South Stockholm (Marine Archaeology program)* de opleiding voor onderwaterarcheologie.

In Denemarken is de centrale autoriteit de *Danish Board of Antiquities*. Ook in dit geval moeten vondsten worden gerapporteerd aan deze autoriteit via politie of kustwacht. De centrale autoriteit houdt het positiebestand bij van de nationale wrakken-database. Het Instituut voor Maritieme Archeologie beheert de archieven van de nationale wrakken-database, en het doet onderzoek naar wrakken. Het Instituut is onderdeel van het nationaal Museum van Denemarken in Roskilde. In tegenstelling tot Zweden is de wrakken-database niet toegankelijk voor het publiek. De lokale musea in Bangsbo, Moesgård, Thorsminde en Langeland zijn eveneens betrokken bij onderwaterarcheologie. De *University of Southern Denmark* in Esbjerg biedt een studieprogramma maritieme archeologie aan, met een veldschool voor onderwaterarcheologie.

In Deense wateren liggen veel militaire wrakken uit de Tweede Wereldoorlog. Met name in de doorgang van Oostzee naar Noordzee zijn veel schepen gezonken in mijnenvelden. In de Noordzee liggen diverse Engelse kruisers uit de Eerste Wereldoorlog vanwege de Slag bij Jutland. In Noorse wateren liggen veel wrakken van oorlogsschepen uit de Tweede Wereldoorlog. In Zweedse wateren is het aantal wrakken uit de Tweede Wereldoorlog echter beperkt. Lijsten van militaire wrakken in de wateren van Zweden, Noorwegen en Denemarken, kunnen op Wikipedia

²⁵⁵ www.abc.se/-/pa/uwa/legis-nord.htm.

²⁵⁶ www.sjohistoriska.se.

worden geraadpleegd.²⁵⁷ Voor zover bekend zijn er geen programma's gaande in de drie landen om het modern oorlogserfgoed in kaart te brengen en te onderzoeken. Wel zijn er commerciële initiatieven. Zo heeft de maritiem archeoloog Björn Hagberg van het bedrijf *Deep Sea Productions* in Zweden sinds 2002 meer dan honderd onbekende wrakken gevonden en gedocumenteerd in de wateren rond Zweden, waaronder de Duitse Pantserkruiser Prinz Adalbert die op 23 november 1915 werd getorpedeerd door de Engelse onderzeeboot E8. Ook documenteerde hij gezonken Sovjet onderzeeboten uit de Tweede wereldoorlog.²⁵⁸ Gelet op de wetgeving vallen de wrakken uit de Eerste Wereldoorlog bijna onder het *blanket protection* regiem.

8.8 Europese projecten

De Europese Unie betaalt vanaf 1986 onafgebroken mee aan onderzoek waarmee het cultureel erfgoed van de lidstaten in kaart wordt gebracht en in stand gehouden. Er is veel inspanning nodig voor het ontwikkelen van kennis en technologie om het rijke en diverse cultureel erfgoed van Europa te kunnen beschermen. In dit verband heeft de Europese Commissie reeds 120 projecten gefinancierd, met meer dan 500 belanghebbende organisaties. De projecten zijn onderverdeeld in Framework-Programs (FP's). In de periode 1999-2007 zijn de onderzoeksprogramma's FP5 en FP6 met fondsen van de EU uitgevoerd. Van 2007-2013 wordt het programma FP7 uitgevoerd.²⁵⁹ Daarnaast heeft de Europese Commissie in 2000 opdracht gekregen om het programma Cultuur 2000 uit te voeren, met als doel een gemeenschappelijke culturele ruimte te ontwikkelen middels dialoog en kennisuitwisseling. Dit programma liep van 2000 tot 2006. In al deze programma's zijn ook projecten (mede) gefinancierd die betrekking hebben op het cultureel erfgoed onderwater. Hieronder volgt het overzicht.

Onder het EU programma Cultuur 2000 zijn in de periode 2001-2004 fondsen beschikbaar gesteld voor het MoSS-project (Monitoring Safeguarding and visualizing North-European Shipwreck Sites).²⁶⁰ Deelnemers waren:

- het Maritiem Museum van Finland;
- het Centrum voor Maritieme Archeologie in Denemarken;
- het archeologisch Staatsmuseum van Mecklenburg-Vorpommern in Duitsland;
- het bedrijf Mary Rose Archaeological Services Ltd in Engeland;
- de Södertörn Universiteit in Stockholm;
- het Nederlands Instituut voor Scheepsarcheologie in Lelystad.

Een volgend project, door de EU gefinancierd in de periode 2002-2005, is het BACPOLES-project (Preserving cultural heritage by preventing bacterial decay of wood in foundation poles and archaeological sites).²⁶¹ Deelnemers waren:

- Nederland: SHR Wageningen, ROB Amersfoort, Fugro Engineers B.V. Leidschendam;
- Zweden: Swedish University of Agricultural Sciences in Uppsala; Phagen AB, Linköping;
- Duitsland: de Georg August Universiteit, Göttingen;
- Engeland: de University of Portsmouth.

Een daaropvolgend project was het MACHU project 2006-2009 (Managing Cultural Heritage Underwater).²⁶² Wederom heeft het EU programma Cultuur 2000 fondsen beschikbaar gesteld. In dit project is een GIS-Based Decision Support System ontworpen voor uitwisseling van informatie en onderzoeksresultaten, en tevens is een wrakken-database ontwikkeld. Deelnemers waren:

- Portugal: het Portugese centrum voor onderwater- en nautische archeologie;
- Engeland: de organisatie English Heritage;
- België: het Vlaams Instituut voor onroerend erfgoed (VIOE);
- Nederland: de RCE en Rijkswaterstaat;
- Duitsland: het Duits Archeologisch Instituut;

²⁵⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_shipwrecks_of_Europe.

²⁵⁸ Hagberg 2007.

²⁵⁹ Chapuis 2009.

²⁶⁰ www.mossproject.com.

²⁶¹ www.ist-world.org.

²⁶² www.machuproject.eu.

- Polen: het Maritiem Museum in Gdansk;
- Zweden: het Zweeds Maritiem Museum.

In de periode 2009-2012 is het project WreckProtect uitgevoerd met financiering van het programma FP7. Het betreft een onderzoek naar de verspreiding van paalworm in de Oostzee.²⁶³ Omdat het lichten, documenteren en conserveren van wrakken miljoenen euro's kan kosten is gezocht naar effectieve methoden van in-situ beheer. Deelnemers waren:

- Zweden: SP Technical Research Institute, University of Gothenburg;
- Denemarken: Nationaal Museum van Denemarken, Instituut Geological Survey of Denmark, Viking Ship Museum in Roskilde;
- Nederland: RCE.

Momenteel is een project gaande onder de naam SASMAP 2012-2015 (Survey, Assess, Stabilise, Monitor And Preserve). Dit project is mede gefinancierd door het EU programma FP7 en is bedoeld om nieuwe methoden en technieken te ontwikkelen waarmee onderwatererfgoed kan worden gelokaliseerd, onderzocht en beheerd.²⁶⁴ De deelnemers zijn:

- Denemarken: Nationaal Museum van Denemarken, Instituut Geological Survey of Denmark, Viking Ship Museum Roskilde en de bedrijven Unisense A/S en AKUT;
- Nederland: de RCE;
- Duitsland: het bedrijf INNOMAR Technologie GmbH te Rostock;
- Engeland: het bedrijf SSCS Ltd. te Norfolk;
- Zweden: Universiteit van Gothenburg;
- Italië: ISCR, een instituut van de overheid voor conservering & restauratie;
- Griekenland: de geologie afdeling van de Universiteit van Patras.

Ten slotte is van 2009-2012 het project A2S uitgevoerd in het Kanaal en de Zuidelijke Noordzee. A2S staat voor Archeologische Atlas van de 2 Zeeën.²⁶⁵ Het project is mede gefinancierd door het Europees fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO). Het werk omvatte het uitvoeren van een bureauonderzoek, en aansluitend een veldonderzoek op 150 maritieme archeologische vindplaatsen. Tevens was het de bedoeling een geo-portaal van wrakken op te zetten. De deelnemers waren:

- Frankrijk: ADRAMAR en DRASSM;
- Engeland: Hampshire & Wight Trust for Maritime Archaeology (HWTMA);
- België: Agentschap Onroerend Erfgoed en het onderzoeksinstituut VLIZ.

Alhoewel bovenstaande lijst van projecten in Europees verband laat zien dat de samenwerking intensificeert op Europees niveau voor onderwaterarcheologie en het daaraan verbonden onderzoek, heeft geen van deze projecten zich toegelegd op modern oorlogserfgoed. Alleen in het A2S project zijn ook wrakken onderzocht uit de Tweede Wereldoorlog.

8.9 Conclusie

Uit bovenstaande beschrijving van de huidige praktijk in diverse landen, zowel individueel als in Europees verband, blijkt dat de onderwaterarcheologie in Europese wateren zich langzaam maar gestaag ontwikkelt. In alle landen is een infrastructuur aanwezig om maritieme archeologie als wetenschap, en als katalysator in het beheer van het erfgoed onderwater, te bestendigen. In alle genoemde landen is wetgeving aanwezig voor de bescherming van het erfgoed onderwater, en zijn ontwikkelingen gaande om het beheer ervan te verbeteren. Twee drijvende motieven, om op de ingeslagen weg voort te gaan, komen steeds weer naar voren. Het eerste motief is de enorme toename van het duiktoerisme, het tweede is de algemene verwachting dat de Noordzee en Oostzee in economisch opzicht intensiever zullen worden geëxploiteerd. Tot op heden hebben alleen Frankrijk en België het UNESCO verdrag inzake de bescherming van erfgoed onderwater geratificeerd. Alle landen hebben te maken met modern oorlogserfgoed onderwater, maar er zijn verschillen aan te wijzen in de manier waarop ze er al dan niet mee omgaan.

²⁶³ <http://wreckprotect.eu>.

²⁶⁴ <http://sasmap.eu>.

²⁶⁵ www.territorialcooperation.eu.

9 De interviews: opzet, uitwerking en analyse

9.1 Opzet

In aanvulling op het PvA van de SIKB/CCvD archeologie is een brede serie interviews afgenomen aan diverse inhoudelijk betrokkenen en uitvoerenden op het gebied van Modern Oorlogserfgoed, met name van WOII. Doel van deze operatie was het boven tafel krijgen van meningen en visies over - vooral - de wetenschappelijke en maatschappelijke betekenis van dit erfgoed, uit uiteenlopende archeologische en (vooral ook) niet-archeologische kringen. Tot nu toe is van een publieke discussie over dit onderwerp geen sprake, terwijl het beslist wel leeft. Eerdere ervaringen van een van de auteurs (Van Ginkel) hadden laten zien dat de methode van het 'compacte interview' waarin in ca. een uur een aantal elementaire vragen wordt beantwoord, liefst in een persoonlijk gesprek, eventueel telefonisch of bij uitzondering door het invullen van de vragenlijst door de respondent, in korte tijd veel gegevens oplevert, die vervolgens goed kunnen worden geanalyseerd.

Een eerste lijst van circa 30 kandidaten voor interviews werd aan de opdrachtgever en vervolgens aan de begeleidingscommissie voorgelegd. Hij bestond uit beleids-, wetenschaps- en uitvoeringsarcheologen, (bouw)historici, erfgoeddeskundigen, museummedewerkers en amateurs, naast vertegenwoordigers van de ministeries van Defensie en Justitie, en van OCE-bedrijven.

Op verzoek van de begeleidingscommissie zijn daar nog enkele namen aan toegevoegd. Een enkele naam werd nog toegevoegd naar aanleiding van eerdere interviews. Er is gestreefd naar een zo breed mogelijke vertegenwoordiging van spelers in het veld. De lijst met geïnterviewden is weergegeven als bijlage 8 in dit rapport.

Met nadruk stellen de auteurs (naar aanleiding van opmerkingen vanuit de Begeleidingscommissie en de SIKB) dat de lijst respondenten weliswaar is opgesteld volgens 'categorieën' (archeologen, historici etc.) maar dat de antwoorden niet in die vorm zijn gegroepeerd. Juist het met elkaar confronteren van antwoorden van respondenten uit verschillende achtergronden brengt essentiële verschillen of overeenkomsten van inzicht aan het licht. Binnen de afzonderlijke groepen konden de meningen ver uiteenlopen. Doordat de functie en rol van de respondent steeds bij het interview vermeld staan, is altijd na te gaan uit welke sector hij/zij afkomstig is.

Van de archeologen op de lijst is een deel gevraagd omdat bekend was dat ze een rol op beleidsniveau speelden of ruime ervaring hadden met het onderwerp. Anderen zijn juist benaderd vanwege een bekende kritische houding ten opzichte van het onderwerp. Er is niet gestreefd naar een gelijkmatige verdeling (voor zover bekend) 'pro-contra', maar ook niet naar een overwicht van de ene of de andere instelling.

Vanuit de Begeleidingscommissie en door de reviewer is opgemerkt dat niet alle respondenten even goed op de hoogte waren van het onderwerp, cq. even competent waren om bepaalde vragen te beantwoorden. Hierover valt ten eerste op te merken, dat de lijst door de Begeleidingscommissie is gezien en goedgekeurd. Ten tweede vinden de auteurs dat het niet op hun weg ligt, de respondent of diens antwoorden aan een kritisch onderzoek te onderwerpen, al kunnen zij daar wel hun persoonlijk/professioneel oordeel over hebben. Het doel is ook niet geweest om feitelijke waarheden te achterhalen, maar opinies en ervaringen te verzamelen en toegankelijk te maken. In de analyse is zeker niet ieder interview en ieder antwoord even zwaar meegewogen.

Uiteindelijk zijn in Nederland 47 personen benaderd voor een interview. Eén wenste om inhoudelijke redenen geen medewerking te verlenen. In zes gevallen is niet de aangeschreven persoon geïnterviewd maar een collega, waarvan gemeend werd dat deze meer met het onderwerp bekend is. Eén had op 15 december 2013 nog niet gereageerd op een verzoek om medewerking; drie personen hadden wel medewerking toegezegd maar het kwam nog niet tot het maken van een afspraak of het invullen van de vragen; aan één persoon was het uitgewerkte interview nog niet toegezonden en zeven personen hadden de toegestuurde weerslag van het interview nog niet geaccordeerd. In twee gevallen zijn twee personen tegelijk geïnterviewd.

Het nu voorliggende bestand aan interviews telt 42 verslagen, waarvan 39 zijn geaccordeerd. achttien van de respondenten hebben een archeologische achtergrond, vier een (bouw)historische; zes zijn afkomstig uit de erfgoed- en museumwereld, vier vertegenwoordigers van amateur- of vrijwilligersgroepen, er zijn drie vertegenwoordigers van OCE-bedrijven, vijf medewerkers van Defensie en twee beleidsambtenaren met verschillende achtergronden. Een deel van de respondenten met archeologische achtergrond heeft voornamelijk een beleidsfunctie. Op een reactie van het ministerie van Justitie wordt nog gewacht.

Los van de reeks interviews zijn vier hoogleraren Nederlandse archeologie bevraagd over een specifiek onderwerp betreffende het curriculum. In één geval is daarbij een dubbeling opgetreden aangezien deze ook onder de 46 respondenten aanwezig is (Gawronski). Naast de 46 Nederlanders zijn ook vijf buitenlandse personen aangeschreven. Deze reeks is later van start gegaan dan de binnenlandse interviews. Op 15 december was nog slechts één respons ontvangen. De resultaten van de buitenlandse interviews zijn dan ook niet in de rapportage opgenomen.

De interviews werden als volgt georganiseerd: de vier auteurs verdeelden onderling de te interviewen personen, meestal op praktische basis (nabijheid) en/of door affiniteit met een deelonderwerp. Zij benaderden vervolgens hun respondenten telefonisch of per e-mail met het verzoek om een interview en uitleg van de bedoeling. Vrijwel iedereen die werd benaderd, zei zijn of haar medewerking toe. In één geval is een respondent door twee auteurs tegelijkertijd bevraagd, in één geval zijn twee respondenten tegelijkertijd geïnterviewd.

De interviews werden persoonlijk of telefonisch afgenomen tussen 8 november en 6 december 2013. Steeds werd geregistreerd of de respondent op persoonlijke titel sprak of namens zijn/haar instelling. De interviews werden zo snel mogelijk uitgewerkt en vervolgens voor verbetering/aanvulling teruggestuurd aan de geïnterviewde. Over het algemeen was er weinig commentaar en zelden commentaar waaruit een grote verschillen bleken tussen de mening van de respondent en de interpretatie van de interviewer. De interviewers hebben geen reden gezien, die verschillen als commentaar mee te leveren. De bijgeleverde verslagen zijn geautoriseerde weergaven van de interviews. Alle geïnterviewden zijn ervan op de hoogte dat de verslagen openbaar (kunnen) worden gemaakt.

De Begeleidingscommissie en de SIKB hebben, onafhankelijk van elkaar, vraagtekens geplaatst bij het opnemen van de integrale interviews in het rapport. De auteurs stellen dat de interviews raadpleegbaar moeten zijn en beschouwd moeten worden als primaire bronnen. Omdat hieronder enkele losse citaten worden weergegeven uit afgenomen interviews, is het van belang dat de lezer toegang krijgt tot het volledige interview om indien dat gewenst is de context van een citaat beter te begrijpen. Besloten is uiteindelijk om de interviews integraal beschikbaar te stellen, niet als bijlage bij dit rapport maar op aanvraag bij de SIKB.

De verslagen vertonen onderlinge verschillen in lengte en detail. Voor een deel is dat toe te schrijven aan de reactie van de respondenten, voor een deel aan de werkwijze van de interviewers. De verslagen van de interviews die door Van Ginkel zijn afgenomen, zijn beknopter dan de andere, wat hij verklaart door zijn eerdere ervaring met deze methode. De interviewers menen dat dit voor de essentie van de verslagen weinig verschil maakt.

Uiteraard hebben de interviewers hun best gedaan om zo min mogelijk hun eigen opvattingen te laten blijken tijdens de gesprekken, en hebben ze geen informatie gegeven over de reactie van andere geïnterviewden. Wel is steeds de omvang en breedte van het onderzoek gecommuniceerd.

Wat de resultaten van de analyse betreft: de resultaten van de interviews zullen mede betrokken in de totaalanalyse. De weergegeven meningen zijn noch stuk voor stuk, noch groepsgewijs doorslaggevend voor enig oordeel. Wel geven ze een goede en actuele indruk van hoe er over het onderwerp wordt gedacht in verschillende kringen en door personen met verschillende achtergrond. Deze meningen stellen geen representatieve steekproef voor - het zou ook moeilijk zijn, die te nemen - maar ze geven wel een goede indicatie van tendensen. Ze vormen naar de overtuiging van de auteurs een waardevolle en unieke aanvulling op het bestaande discours.

Afb. 9.1 Een schuilloopgraaf langs de voormalige Rijksweg bij Delft in 1945 (collectie Bosman, Military Legacy).

9.2 De vragen

De vragen in het interview zijn deels afgeleid van de aannames die uit de eerste interne beschouwingen voortvloeiden (zie onder) en deels uit de onderzoeksvragen die door de SIKB / CCvD Archeologie waren gesteld (zie paragraaf 1.2 van dit rapport). De vragen zijn in conceptversie voorgelegd aan de begeleidingscommissie en vervolgens bijgesteld aan de hand van commentaren.

De vragen bestonden uit een aantal algemene vragen (1), een aantal vragen die voornamelijk betrekking hadden op de archeologische praktijk (2, 3, 4, 5), algemene vragen voor niet-archeologen (6) en vragen die betrekking hadden op defensieaangelegenheden (7). Niet iedere respondent kreeg dan ook alle vragen voorgelegd. De basisvragen onder (1), die betrekking hadden op de relevantie van het onderzoek van Modern archeologisch oorlogserfgoed, heeft iedereen beantwoord. De complete vragenlijst was als volgt samengesteld:

1. Voor iedereen, met nuances in nadruk:

- In hoeverre beschouwt u archeologie van Modern Oorlogserfgoed als relevant voor de kennis van die periode(n)?
- Waarom wel/waarom niet? (> voorbeelden voor en/of tegen)
- Kent u, naast wetenschappelijk belang, ook andere belangen toe aan zulk onderzoek? Zo ja, is dat persoonlijk of in het algemeen?
- Is uw houding t.o.v. dit onderwerp in de afgelopen 10 jaar veranderd? Zo ja/nee, waardoor/waarom?
- Heeft het lezen van de Toelichting en de Aannames uw mening beïnvloed?, Zo ja, hoe?
- Kunt u knelpunten of tekortkomingen noemen op dit gebied, en heeft u wensen/of suggesties voor verbetering?

2. Voor archeologen:

- Hoe vaak/intensief heeft u de afgelopen 10 jaar te maken gehad met (archeologisch onderzoek van) Modern Oorlogserfgoed?
- Hoe verliepen uw contacten met andere uitvoerende partijen bij zulk onderzoek (explosievenopruijing, defensie, gemeenten, collega's e.d.) ?
- Bent u op de hoogte van onderzoek op dit gebied in binnen en/of buitenland?

3. Voor deponthouders/overheidsarcheologen:

- Wat is uw mening t.a.v. het deponeren/conserveren/publiek maken van WOII-resten?
- Wilt u dat toelichten?

4. Voor overheidsarcheologen:

- Is Modern Oorlogserfgoed opgenomen in het gemeentelijk beleid/ in een lokale/regionale onderzoeksagenda? Worden ze standaard opgenomen in PvE's?
- Waarom wel/waarom niet?

5. Voor Rijksarcheologen:

- Wat is uw visie op het (huidige en toekomstige) rijksbeleid t.o.v. deze vondstgroep?

6. Voor niet-archeologen

- Hoe vaak/intensief heeft u de afgelopen 10 jaar te maken gehad met (het onderzoek van) Modern Oorlogserfgoed?
- Heeft u gebruik gemaakt van uit archeologisch onderzoek gegenereerde gegevens bij uw eigen onderzoek/beleid?
- Hoe verliep uw samenwerking met archeologen bij uw werkzaamheden?

7. Voor personeel Defensie/ruimingsbedrijven:

- Hoe verliep uw samenwerking met archeologen bij uw werkzaamheden?
- Heeft u suggesties voor verbetering/ontwikkeling van die samenwerking?
- Hoe gaat u om met het opgraven, bewaren/vernietigen van onder uw toezicht geborgen materiaal? Heeft u dit vastgelegd in uw beleid/bedrijfsvoering?
- Is daarbij meer ruimte denkbaar voor archeologische betrokkenheid?
- Gebruikt u de gegevens gegenereerd uit archeologisch onderzoek in uw eigen historisch onderzoek?
- Wat is uw mening over archeologisch onderzoek in dit kader?

9.3 Toelichting en aannames

De vragenlijsten gingen vergezeld van een toelichting op het onderwerp en een aantal aannames, die voortvloeiden uit de eerste interne gedachtewisselingen binnen het onderzoeksteam. Beide zijn van commentaar voorzien door de begeleidingscommissie. De toelichting en de aannames zijn als bijlage 9 toegevoegd aan dit rapport.

De bedoeling van de interviews was onder meer om de aannames te toetsen. Dat is eerder impliciet dan expliciet gedaan: er is niet doorgevraagd op de individuele aannames. Deel van de aan iedereen gestelde vraag 1 was de subvraag: *Heeft het lezen van de Toelichting en de Aannames uw mening beïnvloed?, Zo ja, hoe?*

Nogal wat geïnterviewden gaven er geen blijk van de aannames (intensief) te hebben bestudeerd. Anderen gaven aan, ze wel te hebben gelezen maar er verder geen commentaar op te hebben of ermee in te stemmen. In enkele gevallen is juist zeer gedetailleerd en kritisch ingegaan op de aannames, althans op specifieke onderdelen daarvan.

De nadruk heeft daardoor gelegen op de antwoorden op de vragen in de vragenlijst. De meeste aannames zijn op eenzelfde gedachtegang terug te voeren als die vragen, zodat via de analyse van de vragen het draagvlak voor de aannames naar de mening van het onderzoeksteam toch grotendeels naar behoren kan worden beoordeeld.

9.4 Analyse: hoofdthema's op basis van interviewverslagen

9.4.1 Algemeen

De algemene indruk tijdens het afnemen van de interviews en het doorlezen van de antwoorden is, dat het onderwerp de meeste geïnterviewden ter harte ging, dat ze kennis van zaken hadden en goed over hun antwoorden hadden nagedacht. Verreweg de meesten hadden voor het houden van het interview ruim de tijd uitgetrokken en reageerden snel op het verzoek om accordering.

Hierboven is al opgemerkt, dat lang niet iedereen er blijk van gaf, de bijgevoegde 'Toelichting en aannames' grondig te hebben doorgenomen. In andere gevallen werd volstaan met de opmerking dat 'de toelichting en aannames overeen kwamen met wat men zelf al dacht'. In een beperkt aantal gevallen werden de aannames door de geïnterviewde op punten of zelfs vrij volledig, en dan kritisch, doorgenomen. Opvallend (maar wellicht niet heel verrassend) hierbij was dat op punt 11 van de aannames: de veronderstelde terughoudende opstelling van Defensiemedewerkers t.o.v. archeologisch onderzoek – door de meeste archeologen geen of instemmend commentaar werd geleverd, terwijl enkele defensiemedewerkers dit punt hadden opgemerkt en er kritisch op reageerden.

De voor iedereen geldende vragenset 1, de wetenschappelijke en maatschappelijke betekenis van oorlogserfgoed betreffend, maakte bij bijna iedereen uitvoerige - en gemengde - reacties los. Wat de maatschappelijke waarde – meestal begrepen als 'belevingswaarde' – betreft, waren de geïnterviewden vrij unaniem van mening dat die aanwezig is, en vrij groot. Over de wetenschappelijke waarde – meestal begrepen als 'kenniswinst' - waren de meningen veel sterker verdeeld. Een beschouwing van 42 binnengekomen verslagen (39 geaccordeerde, drie niet-geaccordeerde) suggereert dat ongeveer evenveel respondenten aan oorlogsarcheologie een grote tot zeer grote wetenschappelijke potentie toekennen, als er respondenten menen dat die potentie klein tot zeer klein is (vijftien resp. zestien personen). Een minderheid neemt een middenpositie in. Niet verbazingwekkend is, dat slechts een minderheid van de ondervraagde archeologen de wetenschappelijke waarde laag schat. Een scheidslijn tussen archeologen en niet-archeologen is overigens niet duidelijk te trekken op dit punt. Ook binnen de groepen historici en 'erfgoeddeskundigen' zijn de meningen verdeeld. Zeer uitgesproken standpunten zijn overigens uitzonderingen; ze zijn meestal wel zeer uitvoerig toegelicht.

Beknopte analyse van de interviews

'De potentiële waarde van modern oorlogserfgoed zal meer uitgedragen dienen te worden.'
Gerda de Bruyn, RCE

De afgenomen interviews over diverse aspecten van modern archeologisch oorlogserfgoed kunnen noch als geheel, noch in gedeelten de definitieve antwoorden geven op essentiële vragen naar de wetenschappelijke en maatschappelijke betekenis van dit erfgoed, of de diverse operationele knelpunten oplossen. Ze onthullen wél problematiek waarvan het op zijn minst nodig is dat die wordt onderkend en die op verschillende niveaus zal moeten worden geagendeerd. De archeologie van modern oorlogserfgoed is allerminst vanzelfsprekend.

Hieronder wordt een aantal hoofdthema's behandeld die in verschillende interviews naar voren kwamen. Ze worden geïllustreerd door kenmerkende citaten van verschillende respondenten en met verschillende invalshoeken. Daarop volgt een korte analyserende beschrijving van de in de interviews behandelde opvattingen, met tot slot per thema een kort commentaar en een referentie aan de aannames die ten grondslag lagen aan de gestelde vragen.

9.4.2 Verschil van inzicht over de archeologische meerwaarde

'Kern is dat deze wetenschap een bijdrage levert in het duiden, interpreteren en opsporen van materiële resten en dat in een context plaatsen.'

Jerzy Gawronski, UvA

'Geschreven bronnen zijn net zo objectief als de schrijver was. Resten in de grond representeren een eigen waarheid of feitelijkheid.'

Andrea Otte, RCE

'Archeologie is een zelfstandige bron die elementen kan bevatten die in historische bronnen ontbreekt. Archeologische informatie neemt wel af bij toename van het historische beeld.' Nico Aten, Erfgoedinspectie

'Deze bijdragen veranderen in mijn ogen echter niets aan het grotere geschiedkundige beeld. (...) de beschikbare bronnen in schrift, beeld en geluid (leveren) reeds een grote hoeveelheid, kwalitatief goede en feitelijke informatie, zodat een duidelijk beeld kan worden geschetst van het oorlogsverleden.'

P.H. Kamphuis, NIMH

'Wederzijdse bekendheid met het kennisniveau en wat iedere tak van onderzoek kan bijdragen aan het geheel is essentieel!'

Jeroen Flamman, Vestigia

Dat archeologisch onderzoek een aparte, zelfstandige discipline is waarvan de resultaten een bijdrage leveren aan de kennis over het verleden, is in de interviews geen punt van discussie. De meningen zijn echter sterk verdeeld over de relatieve waarde van de archeologie voor de (zeer) recente tijdvakken, inclusief het moderne oorlogserfgoed. Het lijkt een discussie te bestaan tussen archeologen enerzijds en historici anderzijds, en de indruk ontstaat dat beide disciplines maar matig op de hoogte zijn van elkaars inzichten en werkwijzen. Regelmatig werd door archeologen (vooral in de beleidssfeer werkzaam) de waarde van historische bronnen sterk gerelativeerd, zoals ook in de beschikbare Nederlandse en buitenlandse literatuur gebruikelijk is. Aan de andere kant menen, naast sommige historici, ook verschillende archeologen dat de archeologische bijdrage op *structureel* niveau gering is (en waarschijnlijk per definitie zal blijven). Daartegenover staat de (postprocessuele) notie dat het geven van betekenissen aan objecten en landschappen en het vormen van herinneringen de belangrijke meerwaarde is van het archeologisch onderzoek. Archeologie gaat niet alleen over vroeger, maar ook over vandaag en morgen. Hier botsen twee beschouwingen op elkaar.

Afb. 9.2 Documenten waaronder een dagboek van een ooggetuige van de strijd in september 1944 in Oosterbeek (collectie Bosman, Military Legacy).

Commentaar:

De vraag blijft, hoe veel of weinig kennis de archeologie kan toevoegen aan het historische verhaal, niet alleen uit autonome wetenschappelijke overwegingen maar ook om door andere partijen serieus genomen te worden en het archeologisch onderzoek te legitimeren. Er zou in feite meer onderzoek moeten worden gedaan naar de appreciatie van het archeologisch betoog in andere disciplines. Hoeveel gebruik maken (cultuur)historici, landschapsarchitecten, historisch-geografen en erfgoedmanagers van de archeologische resultaten? Deze vraag is gerechtvaardigd, want leidt tot zelfreflectie die nu vaak lijkt te ontbreken. Archeologen schrijven niet alleen voor zichzelf.

9.4.3 Het ontbreken van intradisciplinaire discussie en vraagstelling

'Een intra- en interdisciplinaire discussie over nut en noodzaak van deze vorm van onderzoek ontbreekt tot op heden en is zeer gewenst'

Arnold Carmiggelt, BOOR

'Archeologisch onderzoek naar deze periode zou vanuit goede vraagstellingen moeten worden ondernomen; daar ontbreekt het nog wel eens aan.'

Jan Kolen, LDE

Enkele archeologen waren van mening dat er geen vakinhoudelijke discussie over het onderwerp wordt gevoerd, anderen vonden dat er geen goede vragen werden gesteld: wat willen we met het archeologisch onderzoek bereiken? Daartegenover stond de opmerking (R. de Leeuwe) dat vraagstellingen niet altijd nodig zijn en dat veel nieuwe noties achteraf voortkomen uit een de analyse van schijnbaar onbevraagde ontdekkingen.

Commentaar:

Wat onder 1) is gezegd over het gebrek aan gegevens over de mate waarin de archeologische resultaten van oorlogsonderzoek worden benut door andere partijen, geldt ook voor de archeologische vakwereld. Historische archeologie is al heel lang een belangrijke subdiscipline van de archeologische wetenschap. Er is echter, in Nederland in ieder geval, weinig discussie over de bijdrage die deze tak van archeologie levert. Dat geldt in sterke mate voor de archeologie van het oorlogserfgoed. Deze nog maar prille discipline is de afgelopen jaren krachtig voor het voetlicht gebracht door dat deel van de beroepsgroep dat zich ermee bezig houdt, maar aan een vakinhoudelijke discussie heeft het ontbroken.

Aanzetten tot het formuleren van fundamentele vragen zijn wel gedaan in verschillende recente publicaties, maar niet uitgewerkt tot (een) onderzoeksagenda('s) met synthetiserende doelstellingen.

9.4.4 Lacunes in het onderwijs en in het kennisoverzicht

'Knelpunt is dat de belangstelling voor het onderwerp bij de gevestigde groep archeologen zeer beperkt is; dit geldt overigens voor alle recente tijdvakken; prioriteit ligt bij het Romeins en prehistorisch verleden.'

Jan Kolen, LDE

'Er ontbreekt gedegen informatie over WO I en II vindplaatsen in Nederland. Deze informatie is ook niet herkenbaar centraal, bij voorbeeld in ARCHIS, opgeslagen.'

Robert van Dierendonck, SCEZ

Aansluitend op het bovenstaande wordt in sommige interviews gewezen op het feit, dat de discussie op academisch niveau bepaald niet wordt aangezwengeld. Het onderwijs in vroegere perioden is dominant en nadenken over verschillende aspecten van historische archeologie wordt niet gestimuleerd.

Dan is er nog het gebrek aan inzicht in de omvang en waarde van het oorlogsbodemarchief. Lang niet alles is in kaart gebracht, zodat onderzoek steeds een ad-hoc-karakter blijft hebben en er weinig gelegenheid is om de discipline op een wat hoger, veelomvattender niveau te brengen.

Afb. 9.3 Een groep Britse infanteristen die in een loopgraaf een aanval afwachten.

Commentaar:

Er is duidelijk sprake van een kloof tussen de traditionele opvatting van archeologie als studie van verleden gebeurtenissen, en de postprocessuele kijk op modern oorlogserfgoed. Het is niet duidelijk of die kloof al in het onderwijs wordt geslagen.

Hoewel er in de interviews nauwelijks aan wordt gerefereerd, betreft veel van het onderzoek tot nu toe oppervlaktekarteringen of 'bijvangst' van onderzoek naar andere perioden. Van letterlijk dieper gravend en op modern oorlogserfgoed gericht onderzoek is pas de laatste paar jaar sprake. Daarbij lijken echter de vragen die in sommige PvE's worden gesteld, niet altijd even reëel (zie boven), en is er weinig zicht op de mate waarin historisch vooronderzoek naar de locatie is gedaan.

9.4.5 De waarde van oorlogsarcheologie voor de lokale omgeving

'Het gegeven dat de archeologie van (modern archeologisch oorlogserfgoed) veel informatie op detailniveau oplevert, kan juist gezien worden als de kracht van deze archeologie. Het gaat in op het lokale verleden.'

Sigrid van Roode, provincie Gelderland

'Gelet op de belevingswaarde heeft het in vergelijking met andere perioden een nog grotere meerwaarde (...) Tastbare bewijzen uit die tijd zijn daarmee als maatschappelijke component enorm belangrijk.'

Martin Meffert, provincie Noord-Brabant

Vrijwel onomstreden is de vaststelling dat recente oorlogsarcheologie van belang is voor het invullen van details en vooral voor het historisch besef (vaker wellicht: de 'historische sensatie') op lokaal en regionaal niveau. De vondsten en het onderzoek zelf dragen bij, of kunnen bijdragen, aan het versterken van de herinneringswaarde van een locatie.

Commentaar:

Niet besproken is, hoe groot de bijdrage van de archeologie van modern oorlogserfgoed in absolute en relatieve zin is; dit zou nader onderzoek vergen. Vinden objecten hun weg naar exposities, opgravingsverslagen hun weg naar de lokale of regionale geschiedschrijving, toeristen hun weg naar de opgegraven locaties? Dit aspect vormt immers dikwijls een sterke legitimering van het onderzoek.

9.4.6 De emotionele aspecten van het onderzoek

'De archeoloog heeft een rol bij de zorg in relatie tot belevingswaarde. Het is zijn taak om het onderzoek in een goede context te plaatsen en bij rapportage rekening te houden met gevoelens van emotie.'

Robert van Dierendonck, SCEZ

Vaak kwam in de interviews het emotionele aspect van het oorlogserfgoed ter sprake. Doordat het onderzoek en de vondsten de onderzoeker en het publiek confronteren met geweld – vaak uitzinnig, in onze tijd onvoorstelbaar geweld – kan het op alle mogelijke manieren de emoties beroeren. Niet alleen op een 'ontroerende' wijze overigens; er is óók gewezen op een wat minder verheven fascinatie met wapentuig, en óók op het, door in te spelen op emoties, het scheppen van historisch gekleurde of zelfs onjuiste beelden.

Commentaar:

De verantwoordelijkheid van de archeoloog staat hierbij ter discussie: in hoeverre heeft zij/zij zich te onthouden van uitspraken die zulke emoties kunnen oproepen? Ook dit aspect, dat ligt op het terrein van erfgoedmanagement maar nog sterker op die van de publieksarcheologie, moet nader worden uitgewerkt.

9.4.7 Verhoudingen met OCE-bedrijven en Defensie

'OCE-mensen weten niet wat archeologen willen en andersom is dat net zo min het geval.'

Arjan Hol, VEO

'Structureel is (die samenwerking) niet goed. Archeologie is vaak te laat (ingeseind), vondsten vaak al verdeeld en/of verdwenen voordat archeologen ter plaatse zijn. Veel is afhankelijk van contacten, en dan voornamelijk op persoonlijk niveau.'

Paul Franzen, regio Nijmegen e.o.

'De samenwerking wordt beter naar mate men meer aan het onderwerp gewend raakt, al is de mate van acceptatie sterk afhankelijk van personen.'

Jos van der Weerden, BAAC

'Het bewustzijn is gegroeid dat het wrakmateriaal cultureel erfgoed kan zijn.'

Kltz Hekkers, KM

'Slachtofferidentificatie is geen archeologie, net zo min als explosievenruiming of vliegtuigberging dat zijn. Deze taken zijn voorbehouden aan de Defensiediensten.'

Geert Jonker, BIDKL

'Archeologisch onderzoek heeft voor de bergingsdienst vooralsnog geen toegevoegde waarde.'

Maj. Kappert, bergingsdienst KLu

Een belangrijk en zeer concreet thema bij de interviews vormde de verhouding tussen archeologen en personeel van OCE-bedrijven en Defensie, die in het geval dat sprake is van munitie en explosieven, vliegtuig- en scheepsresten en menselijke resten als eersten, zo niet als enigen, opgravingswerk uitvoeren op de betreffende locatie. De indruk bestond dat deze andere partijen (sterk) terughoudend zijn in het toelaten van archeologen bij hun werkzaamheden, terwijl die de 'onderzoeksubjecten' van die partijen als cultureel erfgoed beschouwen. Die indruk werd in verschillende interviews bevestigd, al gaven zegslieden van Defensie zonder uitzondering aan dat niet zozeer van een 'terughoudende' als wel van een 'zakelijke' opstelling sprake was. Van beide kanten werd wel aangegeven dat de verhoudingen en het wederzijdse begrip door gewinning verbeterden. Toch overheerste bij OCE- en defensiepersoneel de opvatting dat archeologen welkom waren, mits ze werkten binnen de gestelde, tamelijk strakke (veiligheids)kaders. Van de meerwaarde van archeologische betrokkenheid lijken ze niet overtuigd te zijn. Archeologen stellen dat er méér mogelijk zou moeten zijn binnen deze samenwerking dan alleen achteraf te worden geïnformeerd, of hoogstens over de schouder mee te mogen kijken. Door sommigen is de

suggestie gedaan dat strenge veiligheidseisen vooral worden gebruikt om de eigen positie te beschermen. Overigens is er op dit punt ook enige controverse tussen 'OCE' en 'Defensie' te bespeuren. Anders dan 'elkaar beter leren kennen', 'beter wederzijds begrip' en 'goede afspraken maken' zijn er nog geen fundamentele oplossingen op dit punt in het vooruitzicht. Fase 3 van SIKB project 204 biest hier hopelijk nieuwe perspectieven voor.

Afb. 9.4 De BIDKL bezig met blootleggen van het skelet van een Duitse militair in Arnhem-Schuytgraaf. Het spoor waarin de man ligt wordt niet archeologisch gedocumenteerd (bron: internet).

Commentaar:

Het is onduidelijk in hoeverre het ruimen van explosieven en het bergen van wrakken en veldgraven daadwerkelijk leidt tot het verloren gaan van essentiële archeologische informatie. Afgezien van de vraag of de risico's in het eerste geval zodanig zijn, dat de aanwezigheid van een archeoloog een reëel gevaar zou inhouden, moet het delen van kennis met archeologen achteraf bespreekbaar zijn. Of niet-ontploffte munitie niet alleen als potentiële informatiebron maar ook als cultureel erfgoed moet worden gezien, is zeer de vraag. Bij het forensisch onderzoek van stoffelijke resten, waarvan archeologen vinden dat de BIDKL uitsluitend identificatie als doel heeft, is de vraag, welke grotere archeologische vragen ermee zouden kunnen worden beantwoord.

9.4.8 Verhoudingen archeologen – (detector)amateurs

'(...) de grote aandacht van (detector)verzamelaars die veel van het bestaande WOII-bodemarchief hebben aangetast en dat nog steeds doen, en weinig begrip hebben voor de archeologische benadering.'

Jos van der Weerden, BAAC

'De detectoramateurs kunnen vele malen meer betekenen voor de archeologische wetenschap, als de professionele archeologische wereld zich hiervoor openstelt.'

Gert Lugthart, DDA

Hoewel bekend is dat professionele archeologen regelmatig gebruik maken van de expertise en kennis van amateurs – die zich in binnen- en buitenland al eerder dan de beroepswereld bezig hielden met de archeologie van modern oorlogserfgoed – hebben de wederzijdse verhoudingen nog genoeg scherpe kantjes. Het genuanceerde beeld van een groep deskundige amateurs met wie goed kan worden samengewerkt, met daarnaast een groep schatgravers, grafschenners en

wapenfanaten komt niet uit de meeste interviews naar voren; daarin wordt een generaliserende, negatieve toon aangeslagen. Anderzijds lopen de geraadpleegde vertegenwoordigers van amateurorganisaties niet over van bewondering voor de kennis van de gemiddelde beroepsarcheoloog (of voor dat van defensiepersoneel, dat op zijn beurt nog minder waardering heeft voor amateurs dan de archeologen). Hier is beslist nog een vertrouwenskloof te overbruggen.

Commentaar:

Alleen het delen van informatie en ervaringen over een langere periode kan de genoemde kloof dichten. Dat er amateurs zijn die een voorsprong hebben op het gebied van kennis en ervaring, is wel zeker.

9.4.9 Maatschappelijke vraag en maatschappijgericht aanbod

'WO II is een belangrijk thema in de publieke opinie, als onderdeel van het collectieve bewustzijn, dus heeft [archeologisch onderzoek] een maatschappelijk doel.'

Jerzy Gawronski, UvA

'Het publiek maken, op welke manier dan ook, van WOII-vondsten is deel van de legitimatie van het onderzoek.'

Tabbe van der Veen, provincie Zuid-Holland

Van verschillende kanten werd aangedragen, dat de archeologie van modern oorlogserfgoed voorziet in een maatschappelijke behoefte aan informatie over wat er op bepaalde plekken is gebeurd. Ook zijn vrijwel alle geïnterviewden, voor zover ze zich op dit punt hebben uitgelaten, voorstander van het presenteren van onderzoeksgegevens en vondsten. Door sommigen wordt wel enig voorbehoud gemaakt, met name waar het vondsten uit voormalige concentratiekampen betreft; zie ook boven, emotionele aspecten. Juist dit onderzoek kan zich trouwens in een brede belangstelling verheugen.

Commentaar:

De genoemde maatschappelijke behoefte wordt zelden gepreciseerd of gekwantificeerd: welke vraag van welke maatschappelijke partijen betreft het? Dat er naar aanleiding van onderzoek en vondsten aandacht wordt besteed in de media aan dit onderwerp is wel duidelijk.

9.4.10 Deponering van vondstmateriaal

'Een argument tegen het willen bewaren van alle vondsten is dat van vrijwel ieder geproduceerd object of het nu munitie gerelateerd, een wapen of uitrusting betreft is er wel een voorbeeld overgebleven.'

Ronald Beute, Saricon

'Opgegraven erfgoed, dus ook WOII- materiaal, hoort op de organieke weg behandeld te worden. Uiteraard is hier wel een probleem door de vaak overstelpende hoeveelheid en de gemiddeld slechte staat van de, vooral metalen, voorwerpen.'

Maarten Dolmans, gemeente Venlo/Wilfried Hessing, Vestigia

'Conserveren en deponeren van massa's slecht behouden materiaal waarvan veel gave exemplaren voor handen zijn, is minder zinvol.'

Jos van der Weerden, BAAC

De archeologie van modern oorlogserfgoed kan waardevol zijn, maar de vondsten vormen vaak een probleem, blijkt uit de interviews. Voor sommigen geldt dat de meeste vondsten bepaald niet uniek zijn maar uit massaproductie voorkomen en dus weinig meerwaarde hebben ten opzicht van in grote hoeveelheden bewaarde gave exemplaren van het zelfde voorwerp. Anderen zien, óók als zij in principe vinden dat oorlogsbodemvondsten moeten worden behandeld als ieder ander archeologisch voorwerp, wel problemen bij het aanleveren en opslaan van grote hoeveelheden vaak slecht bewaard, nauwelijks geconserveerd en niet herkenbaar metaal. Scherpere selectie in het veld is hier de suggestie: alles documenteren, maar (lang) niet alles bewaren.

Afb. 9.5 Scherf met bodemstempel van speciaal voor de SS vervaardigd serviesgoed (bron: internet).

Commentaar:

Op het punt van depotproblematiek was grotere unanimititeit dan bij de meeste andere punten. Dat het praktisch niet haalbaar en inhoudelijk vrij zinloos is om alle gevonden materialen te behouden, laats staan te conserveren, is een duidelijke zaak.

9.4.11 Oorlogsarcheologie en 'Malta'

'Een verstoorder dient te betalen voor archeologisch onderzoek, ook van Modern Oorlogserfgoed. Dit onderzoek dient te plaats te vinden volgens de AMZ cyclus (...) volgens de geldende normen.'
Robert van Dierendonck, SCEZ

'Wat hier zeker meespeelt is de gedachte dat de burger niet teveel opgezadeld moet worden met een wens alles te willen onderzoeken. Er moeten heldere keuzes gemaakt worden.'
Michel Verduyn, gemeente Schouwen-Duiveland

'De wetenschappelijke legitimatie van het onderzoek naar zulke resten moet wel heel sterk zijn, wil men de uitgaven kunnen verantwoorden.'
Tabbe van der Veen, provincie Zuid-Holland

'Moet dit soort onderzoek onder Malta vallen? Liever niet, maar formeel moet het wel.'
Jos Bazelmans, persoonlijke titel

De verstoorder betaalt, is de consequentie van de Nederlandse implementatie van het Verdrag van Malta in de Monumentenwet. Maar geldt dat ook voor modern oorlogserfgoed? Sommigen menen dat er op dit principiële geen uitzondering kan worden gemaakt, zoals ook is beschreven in hoofdstuk 2. Maar er zijn geïnterviewden die waarschuwen voor de maatschappelijke kosten die aan het onderzoek verbonden zijn. Uitgesproken of achterliggende twijfel aan de kenniswinst is één motief, terwijl medewerkers van defensiepersoneel erop wijzen dat hun diensten, in tegenstelling tot die van de archeologen, kosteloos zijn (althans: hun kosten worden niet direct verhaald op de 'verstoorder'). Op de achtergrond kan hier ook het vraagstuk van de wetenschappelijke relevantie meespelen, daar Defensie haar werk als maatschappelijk nuttige berging ziet, waar overigens wetenschappelijk weinig eer aan te behalen is – dus waarom daarvoor laten betalen? Het valt de meeste archeologen moeilijk, op dit punt de gevraagde heldere keuzes te maken.

Commentaar:

Het is erg afhankelijk of van archeologisch onderzoek kenniswinst wordt verwacht, bij het verhalen van de kosten van onderzoek op particuliere verstoorders. Het is in dit kader essentieel om modern oorlogserfgoed goed te waarderen en scherpe en zinnige onderzoeksvragen te stellen. Indien de archeologische vakwereld (overheden, uitvoerders en adviseurs) daar niet in slagen, kan het draagvlak voor deze vorm van onderzoek kan anders erg smal worden.

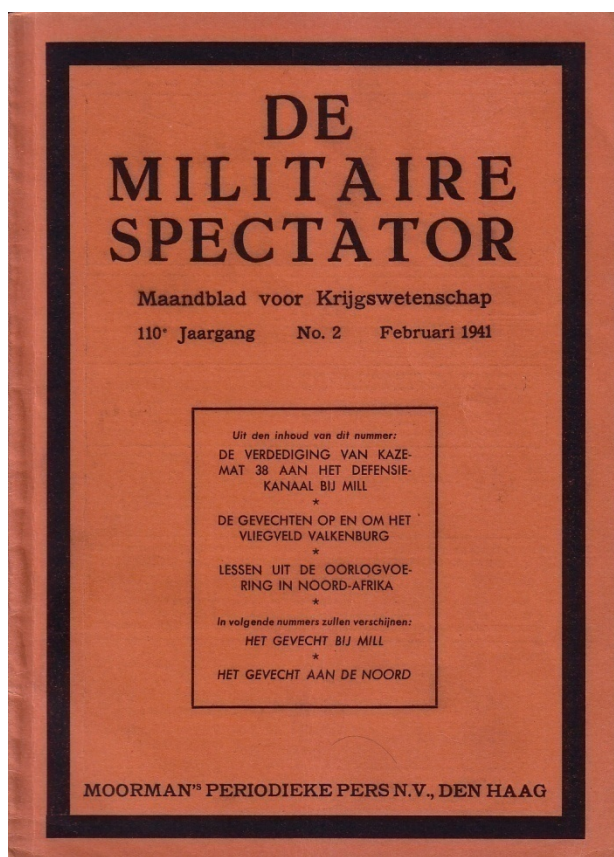
9.5 Conclusie: Analyse van de aannames

Waar van toepassing is bij de aannames die met de vragen werden meegezonden, een kort commentaar (in vette letters) geplaatst m.b.t. de resultaten van de interviews.

1. Onder 'Modern Oorlogserfgoed' zijn te verstaan: onder het maaiveld of wateroppervlak belande en bewaard gebleven (an)organische voorwerpen, bouwrestanten en grondsporen die gerelateerd zijn aan militaire activiteiten, dan wel aan niet-militaire activiteiten die rechtsreeks verband houden met de oorlogstoestand of –voorbereiding, een en ander uit de periode 1870-heden. Daar uitsluitend in de periode 1940-1945 sprake is geweest van oorlogshandelingen op Nederlandse bodem, vormen resten en sporen uit de periode 1940-1945 een speciale categorie, 'WOII-erfgoed'. **Een enkele vraag bij deze begrenzing: waarom niet een eerdere aanvangsdatum, of: waarom oorlogserfgoed afzonderlijk behandeld?**
2. (Grotendeels) intacte gebouwde constructies zijn in de eerste plaats te beschouwen als bouwkundige monumenten (in brede zin). In het terrein zichtbare resten van constructies of graafwerk zijn in de eerste plaats te beschouwen als historisch-geografische relicten. In beide gevallen kan sprake zijn van een archeologisch relevant aspect (bijvoorbeeld de vulling van een bunker c.q. loopgraaf, of de ondergrond van de directe omgeving). **Een enkel commentaar dat een integrale benadering zinvoller is dan een puur archeologische.**
3. Archeologische resten uit de Nieuwste Tijd in land- en waterbodems zijn in principe te beschouwen als potentiële bronnen van historische kennis en/of historische beleving. Archeologen hebben in deze dan ook een verantwoordelijkheid voor de zorg van dit erfgoed, in samenwerking met andere maatschappelijke belangen. **Geen afwijkend commentaar van betekenis; wel relativering van het belang van het archeologisch materiaal.**
4. De wetenschapsarcheologie bekleedt een eigen unieke functie in het in kaart brengen van het verleden, naast en/of aanvullend op de geschiedschrijving op basis van schrift, beeld en geluid. In relatie tot de periode 1940-1945 is de meerwaarde minder groot in vergelijking tot eerdere perioden vanwege: a) de betrekkelijk korte periode(n) dat op Nederlands grondgebied intensieve militaire activiteiten hebben plaatsgevonden, en b) de grote mate van erosie van het 'militair bodemarchief' door berging, opruiming van explosieven en activiteiten van detectorzoekers. **Weinig commentaar op beide (deels met elkaar in tegenspraak zijnde) punten, waar 'gelovers' respectievelijk sceptici zich in konden vinden. Eén commentaar dat de waarde niet bepaald wordt door de mate van erosie, maar uitsluitend door de overdaad aan en compleetheid van historische bronnen**
5. De belevingswaarde van resten van Modern Oorlogserfgoed kan groter zijn dan van erfgoed uit eerdere perioden omdat het recente verleden in sociaal opzicht nog leeft in meerdere opeenvolgende generaties, zeker op lokaal niveau. Het is een punt van discussie in hoeverre de archeoloog in dit opzicht een rol speelt bij de zorg voor dit deel van het erfgoed. **Geen commentaar, anders dan af n toe een bevestiging van het laatste punt: terughoudendheid is geboden.**
6. Het bij het Nederlandse Instituut voor Militaire Historie (NIMH), de Hydrografische Dienst en Rijkswaterstaat aanwezige bestand aan militaire vliegtuig- en scheepswrakken in het IJsselmeer en de Noordzee, die vallen binnen de reikwijdte van de Nederlandse wetgeving, is nog niet ontsloten voor archeologische doeleinden. De wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van deze wrakken is naar verwachting groot. De voornaamste referenties hiervoor zijn buitenlandse projecten. **Hierop is weinig commentaar geleverd.**
7. De ervaring op het gebied van WOII-archeologie in landbodems en binnenwateren van de afgelopen 10 jaar is a) dat het aantal goed bewaarde en/of betekenisvolle vindplaatsen gering is en vooral detailinformatie oplevert; b) dat de meningen over het belang van archeologie in deze periode binnen het werkveld verdeeld zijn. **Dit wordt van alle kanten bevestigd.**
8. De kwetsbaarheid van veel WOII-resten en de bereikbaarheid voor schatgravers in landbodems brengt met zich mee dat in-situbeleid in veel gevallen onhoudbaar is en zal leiden tot een snelle en volkomen degradatie van de resten. Scheepswrakken op de Noordzee lenen zich mogelijk meer voor actief *in situ* beleid, in samenwerking met andere stakeholders. **Hierop is weinig commentaar geleverd.**

9. Resten die in aanmerking komen voor actief ex-situbeleid (opgraven zonder betalende verstoorder) zijn: a) grotendeels intacte, goed geconserveerde, gesloten vondstcomplexen, waarvan de inhoud aan een bepaalde periode of gebeurtenis valt toe te schrijven; b) min of meer geïsoleerde vondsten zonder duidelijke context maar met een eigen, uitzonderlijke informatiewaarde. **Hierop is weinig commentaar geleverd.**
10. Bij het blootleggen van vondstcomplexen waarbij explosieven, menselijke resten, giftige en radioactieve stoffen en (onderdelen van) vuurwapens kunnen worden aangetroffen, ligt het primaat van het ontgraven en deponeren bij Defensie en, in mindere mate Justitie. Het belang van oorlogsresten als cultuurhistorisch erfgoed wordt niet altijd onderkend. In de wet- en regelgeving zal dan ook geen rekening zijn gehouden met archeologie als belang. Dat neemt niet weg dat archeologische belangen in een dergelijk project zullen moeten worden betrokken op basis van de AMZ-procedures. Wederzijds inzicht in elkaars achterliggende beleid is essentieel. **Deze problematiek is duidelijk bevestigd in de interviews.**
11. De instelling van vertegenwoordigers van Defensie en Justitie t.o.v. archeologisch onderzoek van WOII-resten is over het algemeen terughoudend. De contacten op beleids- en bestuursniveau zijn tamelijk zwak ontwikkeld. **Vanuit archeologisch perspectief is deze stelling meermalen bevestigd, vanuit defensieperspectief even vaak ontkend of sterk genuanceerd: de houding is zakelijk, niet terughoudend.**
12. Er is weinig bekend over de houding van krijgshistorici, bouwhistorici en deskundigen van militair materiaal t.o.v. de resultaten van archeologisch onderzoek. **Dit punt is duidelijk bevestigd.**
13. De houding tegenover archeologisch onderzoek van Modern Oorlogserfgoed (en met name uit WOI) is in aangrenzende landen positiever dan in Nederland. De omvang en aard van de daar aanwezige bodemarchieven is echter niet met die in Nederland te vergelijken. **Het eerste punt valt op grond van de interviews niet te bevestigen.**
14. Er is weinig ervaring op het gebied van archeologisch onderzoek en monumentenzorg van WOII-erfgoed in waterbodems in Nederland. **Dit punt is duidelijk bevestigd.**
15. Onderzoek van archeologisch WOII-erfgoed levert nogal eens grote hoeveelheden materiaal op. Er is nog weinig ervaring om in dit kader een afgewogen (de)selectiebeleid te ontwikkelen. **Dit punt is duidelijk bevestigd.**

Afb. 9.6 Kaft van het officierstijdschrift *De Militaire Spectator* met daarin uitgebreide verslaglegging van episodens uit de strijd in de meidagen van 1940 (collectie Bosman, *Military Legacy*).

10 Conclusie en beantwoording van de onderzoeksvragen

Algemeen

Fase 1a van SIKB project 204: *WOII in relatie tot de archeologische uitvoering*, is uitgevoerd op basis van het door de SIKB / CCvD Archeologie opgestelde plan van Aanpak, met het uitvoeren van 42 interviews binnen en buiten de vakwereld als belangrijkste aanvulling. Deze aanpak was in de ogen van de uitvoerderscombinatie noodzakelijk om een volledig beeld te krijgen van het wetenschappelijk en maatschappelijk draagvlak voor de archeologie van WOII.

Het hoofdonderwerp, de archeologie van WOII, is in het kader van deze studie uitgebreid tot de archeologie van Modern Oorlogserfgoed. Deze relatief jonge activiteit binnen de Nederlandse archeologie is de afgelopen jaren sterk in opmars gekomen, en is ook in internationaal opzicht een belangrijk onderwerp van onderzoek en van discussie.

De uitvoerderscombinatie had tot doel om een kritische analyse te geven van de wetenschappelijke en maatschappelijke betekenis van archeologisch onderzoek naar modern oorlogserfgoed en het daarvan afgeleide beleid voor land- en waterbodems. De analyse, zoals die in hoofdstuk 2 is weergegeven, is naar onze verwachting voldoende aanleiding om een discussie over dit thema op gang te krijgen binnen de diverse geledingen binnen de archeologie. Dat de archeologie van modern oorlogserfgoed een bestaansbasis heeft, is op basis van de Monumentenwet en de in omloop zijnde beroepscode voor archeologen (EAA en NvVA) een gegeven. Gezien echter de in hoofdstuk 2 beschreven theoretische overwegingen over de interpretatieproblemen en de informatiewaarde van modern oorlogserfgoed, is slechts een bescheiden rol voor archeologie in de kennisvorming over het moderne oorlogsverleden weggelegd. Met name in verhouding tot bestaande documentatie over het recente oorlogsverleden is de betekenis van deze recente tak van de archeologie beperkt. Deze betekenis lijkt zich vooral lokaal en op detailniveau af te spelen. De resultaten van tot heden uitgevoerd archeologisch onderzoek naar modern oorlogserfgoed zijn weliswaar nog niet tot een synthese gebracht, maar geven vooralsnog geen overtuigende argumenten voor het tegendeel. Wel moet rekening worden gehouden met het nog prille ontwikkelingsstadium van de archeologie van modern oorlogserfgoed.

In de twee inventariserende hoofdstukken over het wettelijke kader is weergegeven dat er naast de aan Monumentenzorg gerelateerde wetgeving veel meer wetgeving speelt die van toepassing is op de archeologie van modern oorlogserfgoed. Voor wat betreft de bescherming van modern oorlogserfgoed volstaat hetzelfde wettelijk kader als voor de archeologie van prehistorie tot middeleeuwen. Er is echter een aantal wetten die andere maatschappelijke doelen dienen dan erfgoedbeheer en die van invloed zijn op de archeologie van modern oorlogserfgoed. Genoemd zijn wettelijke regelingen omtrent bescherming van veiligheid en milieu, slachtoffers, nabestaanden en eigendom. Dat is een complicerende factor, wat meer afstemming vraagt met andere verantwoordelijke autoriteiten dan het geval was bij de archeologie van oudere perioden. Om de archeologie van modern oorlogserfgoed zich door te laten ontwikkelen, dan zal een inspanning moeten worden gepleegd om protocollen voor archeologen te ontwikkelen die helpen om te gaan met genoemde wettelijke aspecten.

De hoofdstukken die nader ingaan op de praktijk in Nederland op land en onder water, hebben duidelijk gemaakt dat voor landbodems het huidige AMZ-beleidsinstrumentarium al enige tijd met succes wordt toegepast. In de praktijk van het huidige bestel worden sporen van modern oorlogserfgoed meestal meegenomen als bijvangst in regulier archeologisch onderzoek. Een recente ontwikkeling is dat er specifiek op modern oorlogserfgoed gerichte archeologische projecten worden uitgevoerd. Voor waterbodems ligt dit anders, zoals is gebleken uit de besproken voorbeelden. Resultierend uit een niet-uniforme toepassing van de wetgeving ten aanzien van cultureel erfgoed in waterbodems, wordt er per casus sterk verschillend mee omgesprongen. Voor zowel land- als waterbodems geldt dat gerichte inventarisaties van de aard en omvang en van de fysieke conditie van het aanwezige en te verwachten modern oorlogserfgoed wenselijk zijn, om tot beter onderbouwde beleidskeuzes te komen. Een gemis is bijvoorbeeld een inventarisatie van scheeps- en vliegtuigwrakken uit WO I en II in de Nederlandse wateren, waarbij vooral de Noordzee interessant is.

In Europees perspectief is vastgesteld dat in sommige omliggende landen de archeologie van modern oorlogserfgoed verder is geïnstitutionaliseerd dan in Nederland. Aan de ene kant gaat het om landen waar zich tijdens de Wereldoorlogen een omvangrijk bodemarchief heeft kunnen vormen. Aan de andere kant waren grootschalige infrastructurele werken in voormalige frontgebieden en de daaruit volgende archeologische opgave in overeenstemming met het verdrag van Malta, impulsen om de archeologie van modern oorlogserfgoed op de agenda te zetten. De indruk bestaat dat het onderzoek in het buitenland een sterkere moreel-emotionele, en soms ook politieke, component heeft dan in Nederland het geval is.

De resultaten van de interviews hebben vooral in kwalitatieve zin een bijdrage aan het onderzoek geleverd. Er kan niet, en dat is ook niet beoogd in de opzet, een kwantitatieve analyse voor het draagvlak voor de archeologie van modern oorlogserfgoed uit worden gedestilleerd. De geïnterviewden hebben vanuit verschillende achtergronden en vanuit verschillende mate van kennis over de archeologie van modern oorlogserfgoed een breed spectrum aan visies op het onderwerp prijsgegeven. De interviews geven een beeld van de sterk uiteenlopende opvattingen en van de verschillen in achtergrondkennis over de archeologie van modern oorlogserfgoed binnen de diverse gremia. Uit de interviews is duidelijk naar voren gekomen dat over de betekenis van de archeologie van modern oorlogserfgoed heel verschillend wordt gedacht en dat er een sterke behoefte is aan een inhoudelijke discussie. Deze discussie zal zich moeten afspelen in alle geledingen van de archeologie, van academisch niveau tot op het niveau van de waardering van een vindplaats in de AMZ.

Beantwoording van de onderzoeksvragen

Maken ondergrondse resten, of een deel daarvan, uit WOII onderdeel uit van het archeologisch bodemarchief vanuit maatschappelijke en wetenschappelijke optiek?

In de rapportage is omschreven dat dit onderwerp in principe onderdeel uitmaakt van het archeologisch erfgoed. Het zal daarom mee moet worden genomen in beleidskaarten en worden gewogen in de AMZ cyclus. Het bestaande beleidsinstrumentarium kan ook voor de archeologie van modern oorlogserfgoed worden toegepast. Daarbij dient de relevantie van uit te voeren bijbehorend onderzoek vooraf echter goed te worden onderbouwd, wellicht meer dan dat bij andere perioden het geval is. Er zal per casus kritisch naar de toegevoegde wetenschappelijke waarde in relatie tot bestaande bronnen moeten worden gekeken. De wetenschappelijke betekenis – in deze studie geïnterpreteerd als kenniswinst – blijkt op grond van het tot nu toe uitgevoerde onderzoek en de theoretische uiteenzetting in hoofdstuk 2 bescheiden te zijn. De maatschappelijke betekenis in de vorm van betrokkenheid van (het) publiek(sgroepen) en herinneringswaarde – kan, afhankelijk van verschillende factoren, groot zijn.

Bij een geheel of gedeeltelijke bevestiging rijst de vraag, welke resten al dan niet duurzaam in of ex situ behouden moeten worden?

Volgend uit het hierboven gegeven antwoord op de eerste onderzoeksvraag, is de archeologie van modern oorlogserfgoed een onderwerp dat binnen alle geledingen van de Nederlandse archeologie op de agenda zou moeten komen. Gezien de sterk geregionaliseerde beleidsruimte die het delegeren van archeologisch beleid naar de gemeenten heeft gegenereerd, is het niet in algemene zin aan te geven welke modern oorlogserfgoed archeologie voor in situ dan wel ex situ behoud in aanmerking komt. Het antwoord is dan ook dat deze onderzoeksvraag niet in algemene zin, maar per casus bekeken moet worden. Mogelijk is de enige overkoepelende archeologie van modern oorlogserfgoed die op landelijk niveau aangepakt zou kunnen worden, een inventarisatie van scheepwrakken en vliegtuigwrakken buiten de 1 km zone van de Noordzee.

Hoe verhoudt de rol van archeologen zich tot de maatschappelijke en wetenschappelijke aspecten van WOII erfgoed?

De bevindingen van de auteurs van dit rapport zijn dat de wetenschappelijke bijdrage van de archeologie van modern oorlogserfgoed in verhouding tot andere bronnen beperkt is. In hoofdstuk 2 is dit uitgebreid toegelicht. De formulering van de onderzoeksvragen voor archeologisch onderzoek van modern oorlogserfgoed moet dan ook scherp zijn en gebaseerd op een realistische kijk op de bijdrage die archeologie kan leveren op de beeldvorming van het verleden met betrekking tot dit onderwerp.

De grote aandacht die de afgelopen jaren is ontstaan voor het onderwerp, zowel in de media als in de vorm van beleid, geeft aan dat de archeologie van modern oorlogserfgoed van grote maatschappelijke betekenis kan zijn, zeker op lokaal niveau. Oorlogserfgoed is per definitie een mengsel van sterk beladen en/of conflicterende betekenissen. Wat de archeologie van modern oorlogserfgoed precair en daarmee ook juist interessant maakt zijn de belangen, de beleving en de emoties van diverse groeperingen binnen de maatschappij. Daarom is het van belang dat archeologen zich bewust zijn van hun maatschappelijke positie en het effect van hun handelen op het publiek en de media. De legitimiteit voor de archeologie van modern oorlogserfgoed is, zoals uit de rapportage is gebleken, het zoeken naar proportionaliteit tussen wetenschappelijke en maatschappelijke aspecten.

De in hoofdstuk 9 weergegeven analyse van de interviews geeft aan dat er sterk uiteenlopende visies zijn op het onderwerp. Het is van belang dat er vervolgdiscussie binnen en buiten de archeologische vakwereld plaatsvindt.

Wat is het wettelijk-juridisch kader en wat is het speelveld, waarbinnen de archeologie zich dient te bewegen? In hoeverre is er samenwerking mogelijk met andere belanghebbenden?

In hoofdstukken 3 en 4 is een inventarisatie gegeven van alle relevante wetgeving en worden suggesties gedaan voor samenwerking. Het betreft in het bijzonder samenwerking op het gebied van opsporing CE, wrakkenberging en de omgang met oorlogsgraven. De concrete uitwerking van de samenwerkingsmogelijkheden tussen opsporing CE en archeologie worden uitgewerkt in fase 3 van SIKB project 204, de andere twee onderwerpen zijn mogelijk interessant om in de toekomst op te pakken in het kader van een vervolgproject.

Wat is de opgedane praktische ervaring tot dusver met het ondergronds erfgoed uit WOII, en hoe verhoudt die zich tot de bestaande praktijk bij het bovengronds erfgoed?

De archeologie van modern oorlogserfgoed is de afgelopen jaren geleidelijk ingeburgerd geraakt in de archeologische praktijk. Het brede scala aan voorbeelden zoals die in hoofdstuk 5 en 6 zijn besproken geeft een beeld van de opgedane praktijkervaringen. Het gaat grotendeels om projecten waar modern oorlogserfgoed is opgegraven binnen opgravingsprojecten die betrekking hadden op andere perioden. Een recente ontwikkeling is specifiek op modern oorlogserfgoed gericht onderzoek. Gezien de keuze binnen dit project voor een sectorale aanpak van archeologie is geen beeld gevormd van de verhouding tot het bovengrondse erfgoed. Dat archeologisch modern oorlogserfgoed waar mogelijk onderzocht moet worden in samenhang met onderzoek van bovengronds, zichtbaar modern oorlogserfgoed staat voor de auteurs niet ter discussie.

Hoe gaan andere landen met (ondergronds) militair erfgoed om, en zijn er ontwikkelingen in een brede Europese context?

In een brede Europese context is een duidelijke opmars gaande van archeologische projecten gericht op modern oorlogserfgoed. Zowel vanuit het verdrag van Malta als vanuit universitaire onderzoeksprogramma's worden opgravingen en inventarisaties van modern oorlogserfgoed uitgevoerd. In bijna alle in dit rapport beschreven landen wordt modern oorlogserfgoed dan ook zonder onderscheid gezien als een onderdeel van de archeologie en in bijna alle landen is er een wettelijke basis voor.

Welke kaders zijn relevant voor de archeologie op het niveau van het Rijk en decentrale overheden?

Uit de interviews kwam naar voren dat de archeologie van modern oorlogserfgoed niet binnen alle met archeologie belaste overheden (Rijk, provincies en gemeenten) op de agenda staat. Zoals in hoofdstuk 2 is beschreven, is er vanuit de Monumentenwet geen reden om archeologie van modern oorlogserfgoed uit te sluiten. Het bestaande beleidsinstrumentarium zou dus toegepast en uitgebreid kunnen worden. Aangezien de archeologie van modern oorlogserfgoed een jonge discipline is, is het zinvol om inventarisaties uit te laten voeren om zo beter onderbouwde waarderingen te kunnen geven en selectiebesluiten te kunnen nemen. Voor de inventarisaties zijn onder meer in dit rapport aanzetten gegeven. Voor de waarderingssystematiek zal fase 2 van SIKB project 204 uitgevoerd worden.

Literatuur

- Adkin, M., 2006:** *The Daily Telegraph Guide to Britain's Military Heritage*, Londen.
- Afwikkelingsbureau Militair Gezag, 1947:** *Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg, 14 september 1944 – 4 maart 1946*, z.pl. [Den Haag]. {Boekwerk Militair Gezag}.
- Amersfoort, H. & P. Kamphuis, 2012:** Mei 1940, De strijd op Nederlands grondgebied, Amsterdam.
- Appels, F.J.M., 2002:** *Tussen Deventer en Epse, 10.000 jaar bewoningsgeschiedenis van het plangebied Epse Noord*, Deventer.
- Arnoldussen, S. & P. Stassen, 2007:** Programma van Eisen Archeologische Begeleiding Domburg – B24, Amersfoort.
- Arquin, O., 2008-2009:** *Luchtvaartarcheologie in Vlaanderen, Bergingsdraaiboek*, z.pl.
- Baales, M., R. Blank, E. Cichy & J. Orschiedt, 2010:** Archäologische Untersuchungen zu einem abgeschossenen britischen Lancaster-Bomber des Zweiten Weltkriegs bei Hagen, Fundgeschichten, Archäologie in Nordrhein-Westfalen, Mainz, 308-310.
- Baerken, W., 1998:** *Projectplan objecten Tweede Wereldoorlog Maaswerken*, Boazum.
- Baerken, W., 1999:** *Eindrapportage risicogebieden militaire objecten Grensmaas*, z.pl.
- Ball, E.A.G. & P.W. van den Broeke, 2007:** Opgravingen op 't Klumke te Nijmegen-Oosterhout, Boeren uit het midden-neolithicum, de ijzertijd en de Merovingische periode op een zandrug in de oostelijke Betuwe, *Archeologische Berichten Nijmegen* 6, Nijmegen.
- Barnes, J., 2002:** Second World War defences in Kent, Information for teachers, English Heritage, Londen.
- Bartels, M.H. & B. Vermeulen, 2002:** Archeologische kroniek Gemeente Deventer, *Deventer Jaarboek* 16, 78-79.
- Becker, P.-R. & C. Wawrzinek, 2013:** *Raubgräber – Grabräuber*, Mainz.
- Bédoyère, G. de la, 2001:** Aviation Archaeology in Britain, *Shire Archaeology Series* 80, Princes Risborough.
- Berg, C. van den, 2013:** Reserve-Kapitein, Het levensverhaal van de reserve-officier Jan Philip Albach (1903-1940), Soesterberg.
- Best, W., 2010:** Motor einer Messerschmitt Bf 109, Fundgeschichten, Archäologie in Nordrhein-Westfalen, Katalog, Mainz, 560.
- Beuving, A., 2012:** *Explosieven in en rondom de Peel*, Oostrum.
- Bink, M., 2007:** Reusel, Beukenlaan, Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, *BAAC rapport* A07.0126, Den Bosch.
- Bink, M., 2010:** Reusel Kruisstraat 59, Sporen uit de bronstijd en de ijzertijd en een nederzetting uit de Romeinse tijd, *BAAC rapport* A-08.0301, Den Bosch.
- Blessing, M., F. Deen & M. Prins, 2005:** Reisgids voor de Tweede Wereldoorlog, Amsterdam.
- Boer, G.H. de, J.A.T. Wijnen, I. Schute en R. Kok, 2013:** Plangebied Luntersche Beek-Engelaar, Gemeente Renswoude. Archeologisch vooronderzoek: een verkennend booronderzoek en een slagveldonderzoek. RAAP-Rapport 2751.
- Bosman, A.V.A.J., 1995:** De mobilisatie '38-'40 en de meidagen van 1940, in: A.V.A.J. Bosman e.a. (red.), Een gemeente in oorlogstijd, Velsen 1940-1945, Historische Kring Velsen, Velsen.
- Bosman, A.V.A.J., 2000:** Proefproject 2, TB, De Grauwe Beer, Vondstdeterminatie werkput 1, *rapport Project Team Archeologie* (PTA) De Maaswerken, Maastricht.
- Bosman, A.V.A.J., 2002:** Rapportage, Gennep-Maaskemp / Proefproject 2 – De Grauwe Beer / Lomm-Lieveld, Archeologische sporen uit WO II, gemeente Gennep / Beesel / Arcen & Velden, *rapport Project Team Archeologie* (PTA) De Maaswerken, Maastricht.
- Bosman, A.V.A.J. & E. Wieringa, 2002:** Quick Scan De Laar 98-1 en De Laar 16 te Schuytgraaf, Arnhem, *Past2Present-ArcheoLogic rapport* 41, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., K. Leenders, H. van der Beek & E. Raap, 2004:** Waardering en evaluatie Archeologie & Cultuurhistorie MER dijkverlegging Lent, *Past2Present-ArcheoLogic rapport* 131, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., 2005:** Bureauonderzoek Laag Keppel in mei 1940, *Past2Present-ArcheoLogic rapport* 294, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J. & E.J. van Ginkel, 2006:** Plan de Campagne Strijd op Nederlands Grondgebied, Een opzet voor een tentoonstelling over archeologische sporen van

- oorlogshandelingen, *Past2Present-ArcheoLogic rapport 363* (i.s.m. TGV Teksten & Presentaties), Woerden/Leiden.
- Bosman, A.V.A.J., 2006a:** Bureauonderzoek G. Maduro, *Past2Present-ArcheoLogic rapport 377*, Woerden,
- Bosman, A.V.A.J., 2006b:** Explosieven Boxmeer Sterckwijk, *PIR 2*, Woerden, 1-4.
- Bosman, A.V.A.J., 2006c:** 'Recente verstoringen', Sporen van strijd op Nederlands grondgebied, *Archeologie Magazine* 6, 32-34.
- Bosman, A.V.A.J., 2007:** Bureauonderzoek J.W.H. Hamilton of Silvertonhill, *Past2Present-ArcheoLogic rapport 666*, Woerden, 25 pp.
- Bosman, A.V.A.J., 2008:** 2.5 Tweede Wereldoorlog, 5.8 Stellingen uit de Tweede Wereldoorlog & Bijlage A, in: T. Hamburg & T. Goossens (red.), Prehistorie tussen de loopgraven, Nederzettingssporen en aardewerkcomplexen in Bennekom-Streekziekenhuis uit de midden-bronstijd tot de midden-ijzertijd, ca. 1500 tot 500 v.Chr., *Archol rapport 81*, Leiden.
- Bosman, A.V.A.J., 2008:** Bureauonderzoek Granaathulzen uit Zeeland, *Past2Present-ArcheoLogic rapport 666*, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., 2009:** Bureauonderzoek granaathulzen Venlo, *Archeologic-Rapportage 121*, Woerden. 15 pp.
- Bosman, A.V.A.J., 2010a:** Militair archeologisch erfgoed te Valkenburg ZH, Een historisch overzicht en verwachtingsmodel, *Past2Present rapport 510*, Woerden, 75 pp.
- Bosman, A.V.A.J., 2010b:** Archeologische verwachtingskaart gemeente Bloemendaal, *Past2Present rapport 512*, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., 2010c:** Determinatie van vondsten van WO 2 materiaal van de voormalige Airstrip B.82 bij Keent (NB), *TML rapport 177*, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., 2011a:** Waardering van WO2 vondsten van Vliegkamp Valkenburg Z.H., *TML rapport 198*, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., 2011b:** Determinatie van WO2 vondsten van Vliegkamp Valkenburg Z.H., *TML rapport 200*, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., 2011c:** Zoek je mot? Kennis en kunde in de archeologie van strijdtonelen, in G. de Laat (red.), *Onderzoek van de Tweede Wereldoorlog, Raakvlak van herinnering, historie en archeologie?*, Congresbundel Nationaal Monument Kamp Vught 10 april 2011, Vught, 33-38.
- Bosman, A.V.A.J., 2011d:** PvE archeologische begeleiding persleiding Lochem-Zutphen (deel Zutphen), *TML rapport 209*, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., 2011e:** Metal detecting as a remote sensing survey technique, Radio-Past, Ammaia (Portugal), *TML rapport 216*, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., 2011f:** Bureauonderzoek Atlantikwall Katwijk, *TML rapport 217*, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., 2011g:** Granaathulzen uit Venlo TPN, in: D.A. Gerrets & E. Jacobs (red.), Boeren in de marge, Een middeleeuwse ontginningsenclave op het zand bij Grubbenvorst, *ADC rapport 2108*, Amersfoort. 201-215.
- Bosman, A.V.A.J., 2012a:** Sporen uit de Tweede Wereldoorlog, Proefsleuvenonderzoek te Rijsbergen (NB), *Military Legacy Rapport ML 19*, Dordrecht. 25 pp.
- Bosman, A.V.A.J., 2012b:** Programma van Eisen Nieuwegein, plangebied Groningenhaven 5-7, BAAC-project A-12.0340, Den Bosch.
- Bosman, A.V.A.J., 2013a:** Sporen uit de Tweede Wereldoorlog, Transportriool Zutphen-Lochem, deel Lochem, in: W. Deitch-van der Meulen (red.), Een doorsnede van de ondergrond in Lochems buitengebied, *ADC Rapport 3322*, 135-173 (tevens *Military Legacy rapport ML 18*, Dordrecht).
- Bosman, A.V.A.J., 2013b:** Drakentanden in Delft-Zuid, Bureauonderzoek en waardering van een antitankversperring uit de Tweede Wereldoorlog, *Military Legacy Rapport ML 21*, Dordrecht.
- Bosman, A.V.A.J., 2013c:** Tussen de Rails door, Bureauonderzoek naar sporen uit de Tweede Wereldoorlog op een goederen emplacement, *Military Legacy Rapport ML 22*, Dordrecht.
- Bosman, A.V.A.J., 2013d:** Een kuil aan het strand, Opgraving van een stuk tankmuur bij Katwijk (ZH), *Military Legacy Rapport ML 23*, Dordrecht.
- Bosman, A.V.A.J., 2013^e:** Beveren, Oost-Vlaanderen, België, WO1 materiaal beschrijving en analyse, *Military Legacy Rapport ML 24*, Dordrecht.
- Bosman, A.V.A.J., 2013f:** Waar was het ook al weer?, Nederlands militair erfgoed in Zuid-Libanon, *Monumenten 34*, nr. 6-7, 18-21.

- Bosman, A.V.A.J., 2013g:** Determinatie van baggervondsten uit de Vecht, *Military Legacy Rapport* ML 26, Dordrecht.
- Bosman, A.V.A.J., 2013h:** Het gebroken geweeertje, Determinatie van vondsten uit de meidagen van 1940 opgebaggerd in Gorinchem, *Military Legacy Rapport* ML 27, Dordrecht.
- Bosman, A.V.A.J., 2013i:** Baggervondsten uit Gorinchem, Advies inzake de Wet Wapens & Munitie, *Military Legacy Rapport* ML 28, Dordrecht.
- Bosman, A.V.A.J., i.v.:** Waardering van het Modern Militair Erfgoed bij Arnhem, *Military Legacy Rapport* ML 33, Dordrecht.
- Bosman, A.V.A.J., i.v.:** Onderzoek naar het oorlogserfgoed op voormalig vliegveld Ockenburgh, *Military Legacy Rapport* ML 35, Dordrecht.
- Bosman, A.V.A.J. & H. Koot, i.v.:** Onderzoek naar het oorlogserfgoed op voormalig vliegveld Ypenburg, *Military Legacy Rapport* ML 34, Dordrecht.
- Bosman, A.V.A.J., S.M. van Roode & E.N. Wieringa (red.), i.v.:** *Van Woerd tot Wereldoorlog, Het archeologisch onderzoek in Arnhem-Schuytgraaf*, Woerden.
- Bosman, J., 2002:** Archeologie in Meerhoven (gemeente Eindhoven) 2000-2003, Een overzicht van vier jaar opgravingen, *Nieuwsbrief Archeologie Kempen en Peelland* 29, Eindhoven, 1-5.
- Bouma, N., 2009:** Een crematiegraf uit de Late Bronstijd op de stuwwal in Mook, Nieuwbouw Bovensteweg 20, Een archeologische begeleiding, *ADC Rapport* 1765, Amersfoort.
- Bray, R., 1958:** A report of archeological investigations at the Reno-Benteen site Custer Battlefield National Monument June 2 - July 1, 1958, Lincoln.
- Broeke, P.W. van den, 2002:** Vindplaatsen in vogelvlucht, Beknopt overzicht van het archeologisch onderzoek in de Waalsprong 1996-2001, *Archeologische Berichten Nijmegen* 1, Nijmegen.
- Brok, C., 2000:** Een vreemde eend in de bijt, in: H. van Enckevort & J. Thijssen (red.), *Graven op Mariënborg, Archeologisch onderzoek in het centrum van Nijmegen*, Nijmegen, 41-43.
- Bruggen, A. van & C. Heineremann, 2009:** *Spuren / traces*, z.pl.
- Carmiggelt, A., 2006:** Over de zin en onzin van postmiddeleeuwse archeologie, *Westerheem* 6, 312-326.
- CCvD Archeologie van de SIKB, 2010b:** Bijlage IV waarden van vindplaatsen. In: Centraal College van Deskundigen, *De Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie, KNA op zak Versie 3.2*. Gouda: SIKB, 1-8.
- CCvD Archeologie van de SIKB, 2013:** *Plan van Aanpak WOII in relatie tot de archeologische uitvoering*. Goedgekeurd ter vergadering op 3 juni 2013.
- Chapuis, M. (ed), 2009:** *Preserving our heritage, improving our environment, Vol I, 20 years of EU research into cultural heritage. European Commission, Directorate-General for Research, Directorate I Environment*, Brussel.
- Clevis, H. & M. Klomp, 2012:** Van Stinksloot tot riool, *Archeologische Rapporten Zwolle* 65, Zwolle.
- Dalfsen, J.W. van & E. Hoven, 2011:** Archeologische begeleiding Galdersche Heide, Galder, Gemeente Breda, *B&G rapport* 1083, Noordwijk.
- Darrington, G.P., 2002:** *England and Wales, Recent Issues in Maritime Archaeology. In: Ruppé, C.V. & J.F. Barstad (eds): International Handbook of Underwater Archaeology, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York. 367-432.*
- Deeben, J. & G.H. de Bruijn, 2013:** Archeologie van Tweede Wereldoorlog en de rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Notitie RCE*, Amersfoort.
- Decker, C. de, z.jr.:** Luchtvaartarcheologie in België, Speuren naar relieken uit de luchtvaartgeschiedenis, *België in Oorlog Speciaal* 4, Erpe.
- Delporte F.M.J. & F.A. van Meurs, 2010:** IVOP Woningbouwplan Gen. Eijckle Ulestraten, *SOB Research rapport* 1636-0907, Heijenoord.
- Demeyere, N., 2008:** *Overzicht Wapenwet 2008, De nieuwe wapenwet in vogelvlucht, Met gecoördineerde versie van regelgeving*, Leuven.
- Desfossés, Y., A. Jacques & G. Prilaux, 2004:** Archéologie en Nord-Pas-de-Calais, *L'archéologie de la Grande Guerre*, Villeneuve d'Ascq.
- Desfossés, Y., A. Jacques & G. Prilaux, 2008:** *L'archéologie de la Grande Guerre*, Rennes. (uitgave Inrap)
- Desreumaux, J., 2011:** *Land van schroot en knoken, Slachtoffers van ontploffingen in de frontstreek 1918-heden*, Leuven.

- Deweirdt, M., 2006:** Maritiem Archaeological Heritage Legislation in Flanders/Belgium. In: Pieters, M., Gevaert, G., Mees, J., & J. Seys (eds): Colloquium: To sea or not to sea. 2nd international colloquium on maritime and fluvial archaeology in the southern North Sea area, *VLIZ Special Publication nr 32*, 59-61.
- Dick, H.-G., 2006:** Archäologie des Zweiten Weltkrieges – ein Dekumer Flak-Fund aus der „Erftstellung“, *Archäologie im Rheinland 2005*, 160-162.
- Drenth, E. & P. van der Gaauw, 2004:** Proefproject 2 Rijkel - De Grauwe Beer, Verslag van een noodopgraving, *rapport Project Team Archeologie (PTA) De Maaswerken*, Maastricht.
- Dromgoole, S. (ed), 2006:** *The Protection of the Underwater Cultural Heritage, National perspectives in light of the UNESCO Convention 2001*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston.
- Duivenvoorde, W. van, 2006:** Dutch Ministry of Finance Violates Agreement on Submerged Cultural Heritage, *Institute of Nautical Archaeology 31.1*, 15-16.
- Duurland, M. & I.M. van Wijk, 2004:** Aanvullend Archeologisch Onderzoek te Melick-Apollolaan/Sportpark, gemeente Roerdalen, *Archol Rapport 28*, Leiden.
- Enckevort, H. van, 2008:** Begraven sieraden en verbrand geld op de Nijmeegse Hunerberg, *Ulpia Noviomagus 13*, Nijmegen.
- Enckevort, H. van & E.N.A. Heirbaut, 2008,** (red.): Opkomst en ondergang, Hoofdplaats van de Bataven, *Opgravingen op de St Josephhof in Nijmegen 1*, Nijmegen.
- Engberts, D., 2013:** Hebben of zijn wij een lichaam? *Publicatie van de NCWT, Bio-wetenschappen en maatschappij*, www.kennislink.nl.
- Elemans, L., 2013:** The heritage of World War II in the Netherlands. The development of new criteria to value the traces of World War II in the Netherlands, ongepubliceerde masterscriptie Universiteit Leiden.
- Fermin, H.A.C., 2005:** Spiekers bij laag water zeuk'n, Archeologisch onderzoek naar bewoningsgeschiedenis rond het huis De Revelhorst, *Zutphense Archeologische Publicaties 16*, Zutphen.
- Fermin, H.A.C. & M. Groothedde, 2008:** IJzertijd tussen Bajes en Wambuis, Archeologisch onderzoek op het Jeugdgevangenisterrein in Zutphen, *Zutphense Archeologische Publicaties 46*, Zutphen.
- Fermin, H.A.C. & M. Groothedde, 2011:** De Vispoortgracht, Baggervondsten van middeleeuwen tot Michael Jackson, *Zutphense Archeologische Publicaties 68*, Zutphen.
- Fleischer, W., R. Größner & H. Schuh, 2011:** *Militärarchäologie des Zweiten Weltkrieges, Basiswissen und Episoden der militärhistorischen Feldforschung*, Aken.
- Flokstra, L.M. & R.S. Kok, 2011:** De crash van de Little Guy, archeologische begeleiding van de berging van vliegtuigwrakresten van een B-17 bij het Kristalbad bij Apeldoorn, *RAAP rapport 2465*, Weesp.
- Floor, H., 199x:** *Gedenkrol van de Koninklijke marine 1939-1962*. Stichting het Veteranen Instituut en het Karel Doorman Fonds.
- Frank, K., 2005:** Das Kriegsgefangenenlager Mönchengladbach-Wickrathberg, Von Anfang an, *Archäologie in Nordrhein-Westfalen*, 573-575.
- Gechter, M., J. Obladen-Kauder, P. Tutlies, U. Ullrich-Wick & W. Wegener, 2010:** Archäologie des Zweiten Weltkriegs im Rheinland – ein Überblick, *Fundgeschichten, Archäologie in Nordrhein-Westfalen, Mainz*, 302-307.
- Geerts, R.C.A., 2013:** *Evaluatieverslag: Proefsleuvenonderzoek te Arnhem, Stadsblokken Meinerswijk*, ADC, Opgravingscode: 4150385, ARNM-13, Amersfoort.
- Geier, C.R., L.E. Babits, D.D. Scott & D.G. Orr (red.), 2011:** *Historical Archaeology of Military Sites, Method and Topic*, z.pl.
- Geldhof, N. (red), 1987:** *70 jaar Marineluchtvaartdienst*. Eisma B.V., Leeuwarden.
- Gerrets, D.A. & G.I. Williams, 2011:** Water en vuur, Archeologisch proefsleuvenonderzoek en opgraving te Lomm Hoogwatergeul Fase III, *ADC Rapport 2703*, Amersfoort.
- Gier, A.A.J. de Veen, G.A. van der, & E.Dans, 2011:** Een rijksbestemmingsplan voor de Noordzee?, *Rapport opgesteld als advies aan MIN I&M d.d. 150611*(www.uu.nl).
- Ginkel E. van & L. Verhart, 2009:** Onder onze voeten, De archeologie van Nederland, Amsterdam.
- González-Ruibal, A., 2007:** Making things public, Archaeologies of the Spanish Civil War, *Public Archaeology*, vol. 6, No. 4, 203-226.

- González-Ruibal, A., 2010:** *Arqueología de la guerra civil Española en el frente de Guadalajara, informe de las excavaciones arqueológicas en los restos de la Guerra civil en el Castillo de Abánades*, Internet publicatie SCIC.
- Grimm, P., E. van Loo en R. de Winter, 2009:** Vliegvelden in oorlogstijd. Nederlandse vliegvelden tijdens bezetting en bevrijding 1940-1945, Den Haag.
- Groß, M., H. Rohde, R. Rolf & W. Wegener, 1997:** Der Westwall, Vom Denkmalwert des Unerfreulichen, *Führer zu archäologischen Denkmälern im Rheinland 2*, Keulen.
- Gückelhorn, W., 2007/2008:** *Archäologie des II. Weltkrieges am Mittelrhein, Bodendenkmäler, Bauten und Ruinen erinnern*, Deel I en II, Aken.
- Guérout, M., 2002:** France. In: Ruppé, C.V. & J.F. Barstad (eds): *International Handbook of Underwater Archaeology*, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York. 433-447.
- Hagberg, B., Dahm, J., & C. Douglas, 2007:** *Wracks in der Ostsee, für die Welt Verloren*. Prisma, Stockholm, Zweden.
- Haveman, E. & B. Vermeulen, 2007:** Achter die Steenen Brugge, Archeologisch proefsleuvenonderzoek in plangebied Steenbrugge (fase I), *Rapportages Archeologie Deventer 22*, Deventer.
- Heidinga HA & GAM Offenbergh, 1992:** *Op zoek naar de vijfde eeuw, De Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam.
- Hermesen, I. & N. Eeltink, 2004:** Colmschate-Knoopkegel, IJzertijd bewoning in het westelijk deel van de nederzetting, *Rapportages Archeologie Deventer 15*, Deventer.
- Hermesen, I. & E. Haveman, 2009:** Op het spoor van de Holterweg, Archeologisch en historisch onderzoek van, onder en langs de Holterweg in Colmschate (gemeente Deventer), *Rapportages Archeologie Deventer 25*, Deventer.
- Hicks, D. & M.C. Beaudry, 2006:** *The Cambridge companion to historical archaeology*, Cambridge University Press.
- Hiddink, HA, 2005:** Opgravingen op het Rosveld bij Nederweert 1, Landschap en bewoning in de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen, *Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 22*, Amsterdam.
- Hollosoy, T. d', 2006:** Bloemendalsebuitenpoort, langs rustig water, Archeologisch onderzoek naar de verloren gewaande Portugees-Joodse begraafplaats aan de Bloemendalsestraat, *Amersfoort onder ons 2*, Amersfoort.
- Holmes, R, 2005:** Tommy. The British soldier on the Western Front, 1914-1918, Fulham
- Holyoak, V., 2002:** Out of the blue: assessing military aircraft crash sites in England, 1912–1945, *Antiquity 76(293)*, 657–663.
- Holyoak, V., en A. Saunders, 2004:** Who owns our dead?, *British Archaeology*, nr. 75 (March), 10-15.
- Holyoak, V., en J. Schofield, 2002:** *Military Aircraft Crash Sites. Archaeological guidance on their significance and future management*, Swindon (uitgave van English Heritage).
- Hoppe, W. & W. Wegener, 2014:** Stätten einer Katastrophe, Spuren des Ersten Weltkriegs, *Archäologie in Deutschland 1-2014*, 8-13.
- Hoven, E., 2004:** Sporen van de Westwall bij Roermond, Achtergronden en archeologie, *Archeologie in Limburg 97*, Maastricht, 17-23.
- Hoven, E., 2009:** De Roost 18, Keldonk, Gemeente Veghel, Inventariserend Veldonderzoek (IVO), Karterende en waarderende fase d.m.v. proefsleuven, *Becker & Vander Graaf rapport*, Noordwijk.
- Hoven, E., 2010a:** Archeologische opgraving Berkenakker/Galderseweg, Gemeente Alphen-Chaam, *Becker & Vander Graaf rapport 1146*, Noordwijk.
- Hoven, E., 2010b:** Archeologische opgraving Heerle sportcomplex, Gemeente Roosendaal, *Becker & Vander Graaf rapport*, Noordwijk.
- Huisman, D.J. (ed), 2009:** *Degradation of Archaeological remains*. Sdu, Den Haag.
- Jansen, M., 2010:** Afhankelijk van de geschiedschrijving, De veranderende omgang in het naoorlogse Nederland met bunkers als lieux de mémoire, *Erfgoed van Industrie en Techniek 19*, 1, Delft, 12-18.
- Johnson, M., 1999:** *Archaeological Theory, an introduction*. Blakwell Publishing, Oxford.
- Kamp, J.S. van der, & M. Hendriksen, 2010:** Een Duits vliegtuiggraf uit de eerste uren van de Tweede Wereldoorlog: archeologische begeleiding van de berging van een Junkers 88 in Leidsche Rijn, *Basisrapportage archeologie 28*, Utrecht.

- J.A. Kip, 2005:** De Tegenstoot, Bataljon Jagers gesteld voor een onmogelijke opdracht, Grebbeberg 12 en 13 mei 1940, Soesterberg
- Kamp, van der, J. e.a., 2011:** Stille getuigen van de luchtoorlog, vliegtuigarcheologie in Nederland. *Archeobrief jaargang 15 nummer 3*, Matrijs Utrecht.
- Klomp, M., 2001:** *Archeologisch onderzoek naar de prehistorische bewoning aan de Holterweg 57 te Colmschate*, Deventer.
- Kok, R., 2006:** Archaeology of the battle of Arnhem. The significance of excavated finds as an historical source, Appendix to Newsletter No. 102 of the Society of Friends of the Airborne Museum Oosterbeek.
- Kok, R.S., 2009:** Oorlogsverleden op de schop, de noodzaak van archeologie van de Tweede Wereldoorlog, *Archeobrief 13.2*, 3-21.
- Kok, R.S. & J.A.T. Wijnen, 2011.** Waardering van oorlogserfgoed: een inventarisatie en waardering van sporen uit de Tweede Wereldoorlog op de Grebbeberg en Laarsenberg te Rhenen (provincie Utrecht). *RAAP-rapport 2240*. Weesp.
- Kok, R.S. & J.A.T. Wijnen, 2012.** Oorlog op de plank: inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog. *RAAP-rapport 2546*. Weesp.
- Kok, R.S./D.E.P.C.M. Beckers/J. van Doesburg/M. Parlevliet/M. Reinders/V. Visser/W.K. Vos, 2013:** Conflictarcheologie in Nederland. De potentie van een thematische, diachrone benadering van sporen van oorlog en geweld, in *Archeobrief 2013-2*.
- Kok, R.S. & W.K. Vos (red), 2013:** Archeologie van de Tweede Wereldoorlog. *RAM rapportage 211*. Zwolle.
- Kolen, J., 2013:** The Archaeology of Liminality, ongepubliceerde lezing.
- Korthals Altes, A., 1984:** *Luchtgevaar, Luchtaanvallen op Nederland 1940-1945*, Amsterdam.
- Kuiper, G.K., B.F. Leestemaker, M. Reefhuis & J. Rodijk, 2007:** *Opdat niet wordt vergeten, Vliegtuigen neergestort in de gemeente Hellendoorn gedurende de Tweede Wereldoorlog*, Nijverdal.
- Laarse, van der R., 2010:** *De oorlog als beleving: over de musealisering en enscenering van Holocaust-erfgoed*. Westerbork leerstoel 2010.
- Laffin, J., 1987:** *Battlefield Archaeology*, Londen.
- Lake, J. & F. Hutchings, 2009:** The enigma of place: reading the values of Bletchley Park, in: N. Forbes, R. Page & G. Perez (red.), *Europe's Deadly Century: Perspectives on 20th century conflict heritage*, Swindon, 87-96.
- Lange, B. de, Groen, F. & W.Kleijpoel, 2013:** *MFP 920 DM, "wie een kuil graaft....."*, WDSR Wrakduikstichting De Roompot, Vlissingen.
- Leemans, 2011:** *Petitie "Stop de Sloop"*. Stichting de Noordzee
- Lendering, J. & A.V.A.J. Bosman, 2010:** *De rand van het Rijk. De Romeinen en de Lage Landen*, Amsterdam.
- Lenkeek, W. Bouma, S. & H.W. Waardenburg, 2011:** Een beschermde status voor wrakken in de Noordzee? *Bureau Waardenburg BV Rapport nr. 11-160*, Culemborg
- Massy, J.L., 2006:** French Legislation on Maritime Cultural Assets. In: Pieters, M., Gevaert, G., Mees, J., & J. Seys (eds): Colloquium: To sea or not to sea. 2nd international colloquium on maritime and fluvial archaeology in the southern North Sea area, *VLIZ Special Publication nr 32*, 53-54.
- McCartney, I., 2012:** The armoured cruiser HMS Defence: a case-study in assessing the Royal Navy shipwrecks of the Battle of Jutland (1916) as an archaeological resource, *The International Journal of Nautical Archaeology 41.1*, 56-66.
- Meffert, M. & G. Scheijvens (red.), 2010:** *Jaarverslag Meldpunt Archeologische Bodemvondsten van de Provincie Noord-Brabant, januari 2007 t/m december 2008*, Den Bosch. 175-178.
- Meijers, C., 2010:** *De laatste vlucht van de Lancaster Popeye, Van crash tot monument in Papendrecht*, Papendrecht.
- Meyer, M. de, P. Pype & M. Dewilde, 2004:** The A19 Project, Archaeological research at Cross Roads, *A.W.A. Publications 1*, Zarren.
- Mittendorff, E.S, B. Vermeulen en M. van der Wal, i.v.:** Rapportage Olthof Zuid Middeleeuwen, *Rapportages Archeologie Deventer*, Deventer.
- Mooren, J.R., 2008:** Mook-Middelaar, Middelweg. Archeologische opgraving, *BAAC rapport A-06.0374*, Den Bosch.

- Mortier, S. & C. de Decker, 2009:** Luchtvaartarcheologie versus archeologische erfgoedzorg in Vlaanderen, *Monumenten. Landschappen & Archeologie* 28, nr. 6, 4-25.
- Moshenska, G., 2008:** Ethics and Ethical Critique in the Archaeology of Modern Conflict, *Norwegian Archaeological Review*, 159-175.
- Mulder, G. de, 2003:** Een vleugje archeologie en geschiedenis van de "Grote Oorlog" te Velzeke, *Zottegem's Genootschap voor Geschiedenis, Handelingen XI*, Velzeke.
- Neyland, R.S., 2011:** Underwater Archaeology of the World Wars. In: Catsambis, A., Ford B. & D.L. Hamilton (eds): *The Oxford Handbook of Maritime Archaeology*, Oxford University Press, New York, 708 – 730.
- Neyland, R.S., 2002:** Preserving and Interpreting the Archaeology of the United States Navy. In: Ruppé, C.V. & J.F. Barstad (eds): *International Handbook of Underwater Archaeology*, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York. 765-783.
- Nijland, R., 2013:** Hierlagen Duitsers die niet vochten, Loopgraaf uit Eerste Wereldoorlog in Nederland, *Volkskrant* 14 oktober 2013, Amsterdam, 11.
- NN, 1978:** Vliegtuigwrakken uit de Tweede Wereldoorlog; Projectielen en wapentuig, in: *Boeiend verleden, Geschiedenis van het Zuiderzeegebied*, Meppel.
- Nollen, J., F.J.C. Peters & L. de Jonge, 2010:** Breda Rithsestraat Roskam : inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, *Erfgoed Rapport Breda* 26, Breda.
- Orser, C.E., 2010:** Twenty-First-Century Historical Archaeology, *Journal of Archaeological Research* 2010, 111-150.
- Osborne, R.E., 1996:** World War II Sites in the United States, A tour guide & directory, Indianapolis.
- Oxley, I., 2006:** Legislation related to Maritime Archaeological Heritage. In: Pieters, M., Gevaert, G., Mees, J., & J. Seys (eds): Colloquium: To sea or not to sea. 2nd international colloquium on maritime and fluvial archaeology in the southern North Sea area, *VLIZ Special Publication nr 32*, 46-47.
- Parthesius, R., 2009:** Nederland als koopman en archeoloog, de paradox van het beheer van het "Nederlands" maritieme erfgoed in het buitenland. In: Acda, G.M.W. (et al), *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 28(2), Den Helder, 44-59.
- Peerbolte, H, 2005:** Noord-Nederland heeft de grootste vliegtuigcrash-dichtheid ter wereld, in: *Noorderbreedte*, jaargang 29, nummer 5a
- Pérez-Juez, A., J. Morín, R. Barroso, M. Escolà, E. Agustí y F. Sánchez, 2003:** El patrimonio arqueológico de la Guerra civil: la necesidad de su conservación como testimonio de una época, *Patina* Diciembre 2003. época II. Nº 12, 125-133.
- Phillips, S.S., 1974:** *Excavated artefacts from Battlefields and Campsites of the Civil War 1861-1865*, Ann Arbor.
- Prangma, N.M., 2008:** Lomm Hoogwatergeul Fase I (Gemeente Arcen & Velden), EEN archeologische opgraving, ADC Rapport 1344, Amersfoort.
- Priboschek, A. & H. Dederichs, 2004,** *Auf den Spuren des Seekrieges, Tauchen an Wracks aus den Jahren 1939-1945*, Cham.
- Reinders, M., 2012:** "Ik maak mij groote zorgen over de behandeling van dit mooie gebied". Een cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek naar het Duitse Munitionslager tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoog Soeren, gemeente Apeldoorn, ongepubliceerde scriptie Saxion Hogescholen.
- Renfrew, C. & P. Bahn, 2004:** *Archaeology, Theories, Methods and Practice*. Thames & Hudson. London.
- Rens, R., e.a., 2004,** *Loop!graven, Een archeologische zoektocht naar de eerste wereldoorlog*, Leuven.
- Robertshaw, A. & D. Kenyon, 2008:** Digging the Trenches. The Archaeology of the Western Front, Barnsley.
- Roessingh, W. & E. Blom (red.), 2014:** Graven op de Contreie, ADC Monografie 14, Amersfoort.
- Rolf, R. & H. Sakkers, 2005:** Duitse bunkers in Nederland, Inventarisatie van de gebouwde en nog aanwezige duurzame verdedigingswerken, Middelburg.
- Roymans, N.G.A.M., 1995:** The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape, *Archaeological dialogues* 2.1, 2-38.
- Saunders, N.J., 2001:** Matter and memory in the landscapes of conflict: the Western Front 1914-1919, in: B. Bender & M. Winer (red.), *Contested Landscapes: movement, exile and place*. Oxford.

- Saunders, N.J., 2007:** Killing Time. Archaeology and the First World War, Thrupp.
- Scheijvens (red.), 2005:** Traditioneel Marokkaans aardewerk uit Mei 1940 in Moergestel (gemeente Oisterwijk), in: M. Meffert & G. Scheijvens (red.), *Jaarverslag 2003-2004 Meldpunt Archeologische Bodemvondsten Noord-Brabant*, Den Bosch. 146 en 184-189.
- Schollaert, R., 2006:** *De Forward Cottage, Materiaalverwerking van een site uit Wereldoorlog I, leper Salient 1915-1917*, scriptie Universiteit Gent, Gent.
- Schofield, J., 2005:** Combat Archaeology. Material Culture and modern Conflict, Londen.
- Schriek, J. & Schriek M., 2013:** Slagveldarcheologie in Nederland. *Vitruvius jaargang 7 nummer 23*. Educom, Rotterdam.
- Schoonoord, D.C.L., 2011:** Het 'Circus Kruls', Militair Gezag in Nederland, 1944–1946, NIOD, Amsterdam.
- Schofield, J. (red.), 1998:** Monuments of War, The evaluation, recording and management of twentieth-century military sites, English Heritage, Londen.
- Schute, I.A., 2009:** Plangebied N225, Gemeente Rhenen, Archeologisch vooronderzoek, Een inventariserend veldonderzoek (kartering en waardering), *Raap Rapport 1864*, Weesp.
- Schute, I.A., 2010:** De gietstalen kazematten G16 en G18 op de Grebbeberg, gemeente Rhenen, een archeologisch onderzoek, *RAAP Rapport 2127*, Weesp.
- Schute, I.A., 2010:** Plangebied Grensmaas, deelgebied Bijwinkel (Borgharen-Itteren), gemeente Maastricht; archeologisch vooronderzoek: een archeologische begeleiding van het explosievenonderzoek, *RAAP Notitie 3518*. Weesp.
- Schute, I.A., 2011:** Loopgraven en stellingen in concentratiekamp Amersfoort, gemeente Leusden, een archeologisch onderzoek in het kader van de inrichting, *RAAP Rapport 2220*, Weesp.
- Schute, I.A., 2012:** 'Ik ken die mensen niet...', Archeologisch onderzoek in Kamp Westerbork, *Getekend Nieuws 2012.1,4-5*.
- Schute, I.A. & J. de Jonge, 2012:** Vogelvrij erfgoed? DE archeologische waarde van kampterreinen uit de Tweede Wereldoorlog, *Archeobrief 16, 2*, 16-28.
- Schute, I.A., 2013:** De vuilstort van Kamp Westerbork, Gemeente Aa en Hunze. Een archeologisch onderzoek. RAAP-Rapport 2575/ The Westerbork Archaeological Research Project Volume 2.
- Senff, E. 2009:** Het eigendomsrecht met betrekking tot roerende cultuurgoederen. Universiteit van Amsterdam, scriptie, 6.
- Smole, L., E. Mittendorff & D. Kastelein, 2011:** Schapen over de brug, Archeologisch onderzoek naar het erf Steenbrugge en omgeving en de archeologische begeleiding van het munitieonderzoek rondom een luchtafweerstelling uit de Tweede Wereldoorlog, *Rapportages Archeologie Deventer 32*, Deventer.
- Stassen, P., z.jr., Militair erfgoed**, Info sheet Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Straten K. van & B. Fermin, 2012:** Het urnenveld van Leesten-Meijerink, Archeologisch onderzoek naar een ritueel landschap uit de ijzertijd en bewoningssporen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd bij de erven Wekenstro en Meijerink bij Zutphen, *Zutphense Archeologische Publicaties 70*, Zutphen.
- Stuvel, F.M.J. & C.D. Kamerling, 1954:** *De strijd in Zeeland, mei 1940*, De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de Wereldoorlog II, Hoofddeel III, Deel 6, Den Haag {Groene Serie}.
- Tainter, J.A., 1988:** *The collapse of complex societies*, Cambridge University Press edition 2007.
- Theune, C., 2013:** Archaeology and remembrance: the Contemporary Archaeology of Concentration Camps, prisoner-of-War-camps, and Battlefields, in: Mehler, N. (red.), *Historical Archaeology in Central Europe*, Rockville, 241-259.
- Tolboom, M.A. & J.F. van der Weerden, 2007:** Veldhoven, Habraken, fase 1, Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, *BAAC rapport 06.371*, Den Bosch.
- Topper, J., 2010:** De Wons-stelling, Wanhoopslinie voor Kornwerderzand, Leeuwarden.
- Tump, M. & J.F. van der Weerden, 2007:** Asten, Plangebied Asten-Loverbosch fase 1 (gemeente Asten), Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, *BAAC rapport 08.0168*, Den Bosch.
- Veenstra, M.E., 2009:** Mook-Middelaar, centrumplan Mook, *BAAC rapport A-08.0269*, Den Bosch.
- Veenstra, S.L., 1992:** *In de schaduw van de glorie, Overzicht van vliegtuigbergingen in Nederland 1960-1977*, Zutphen.
- Veerman, D., 2004:** *Vliegveld Deelen, van last tot lust? De invloed die het vliegveld Deelen heeft gehad op de aanwezigheid van cultuurhistorische landschapselementen in de omgeving van Deelen*, scriptie Universiteit Utrecht, Utrecht.

- Velde H.M. van der, S. Ostkamp, H.A.P. Veldman & S. Wyns (red.), 2009:** *Venlo aan de Maas van vicus tot stad*, ADC Monografie 7 / ADC Rapport 1000, Amersfoort.
- Velde, H.M. van der, K.M. van der Harst-van Domburg, G.L.G.A. Kortekaas, 2010:** Wonen en akkeren langs de Helpermaar in Groningen, Een Inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en een Archeologische Opgraving, *ADC Rapport 1226*, Amersfoort/Groningen.
- Veldman, H.A.P. & E. Blom, 2010:** Onder de zoden van Zaltbommel, Een rurale nederzetting en een grafveld uit de Romeinse tijd in het plangebied De Woldeman, *ADC Monografie 8*, Amersfoort..
- Vermeulen, B., 2010:** Sporen van de Tweede Wereldoorlog in Deventer, *Overijsselse Historische Bijdragen* 125, Hilversum, 47-75.
- Vermeulen, B. & M. Bartels (red.), 2007:** Boeren voor de stad, archeologisch, historisch en landschappelijk onderzoek van de Rielierenk, *Rapportages Archeologie Deventer* 21, Deventer.
- Vernimme, N., 2010:** Omgaan met oorlogserfgoed, *VIOE-Handleidingen* 02, Brussel.
- Verweij, J.P.F., 2011:** Vaarweg Eemshaven- Noordzee, archeologische begeleiding bij berging ijzeren scheepswrakken, *ADC Rapport 2495*, Amersfoort.
- Volkers, K, 2009:** *Geheim landschap, 200 jaar militairen op de Heuvelrug*, Utrecht.
- Waldus, W.B. (red), 2009:** Twee scheepswrakken in de Maas bij Grave en Lottum, *ADC Rapport 1754*, Amersfoort.
- Waldus, W.B., S. van den Brenk, W. van Breda en H.M. van der Velde, 2010:** Een duik in het verleden van de Nederlandse rivieren, *Vitruvius nummer 13*, 34-39.
- Waldus, W.B. en J. Langelaar, 2012:** Verhalen uit de bodem van de Vecht, *ADC Rapport 1754*, Amersfoort.
- Wason, D., 2003:** *Battlefield Detectives, What really happened on the world's most famous battlefields*, Londen.
- Weerden, J. van der, 2005:** Mariaheide Pater Visserlaan, Cultuurhistorisch onderzoek, *BAAC rapport 05.273*, Den Bosch.
- Weerden, J. van der, 2008:** Veldhoven, Habraken, Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, *BAAC rapport 06.371-2*, Den Bosch.
- Weerden, J. van der, 2009:** Turkse Mauser, in: H.M.M. Geerts & J.M.J. Willems, *BAAC, 10 jaar door het stof*, Den Bosch, 100-103.
- Weerden, J.F. van der, 2011:** Veldhoven Plangebied Zilverackers Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, *BAAC rapport A-10.0068*, Den Bosch.
- Weerden J.F. van der & J.P.W. Verspay, 2012:** Explosief erfgoed , Archeologisch onderzoek in de Perimeter te Oosterbeek, *Diachron rapport 56*, Amsterdam.
- Wegener, W., 2007:** Vorstellung Vogelsang – der Westwall im Bereich Nationalpark Eifel; Der Westwall im Blick von Naturschutz und Denkmalpflege: das Projekt „Grüner Wall im Westen“, *Archäologie im Rheinland* 2006, 219-223.
- Wieringa, E.N. & M. Parlevliet, 2010:** Programma van Eisen Archeologische begeleiding Vliegtuigwrak Oude Zwolseweg 24 te Wenum (Apeldoorn), Apeldoorn.
- Wijnen, J.A.T. & I.A. Schute, 2010:** Archeologisch onderzoek in een 'schuldig landschap': concentratiekamp Amersfoort, gemeente Amersfoort en Leusden, archeologisch vooronderzoek, een bureauonderzoek, *RAAP Rapport 2197*, Weesp.
- Wijnen, J.A.T. , 2013:** Slagveldarcheologie op de Grebbeberg, gemeente Rhenen. Archeologisch veldonderzoek naar mobilia uit de Tweede Wereldoorlog door middel van metaaldetectie. *RAAP-RAPPORT 2606*, Weesp.
- Wijnen, J.A.T. & R.S. Kok, 2013:** Een munitiedepot op de Amerongse Berg: een archeologische begeleiding van munitieopsporing in de gemeente Utrechtse Heuvelrug, *RAAP Rapport 2704*, Weesp.
- Willigen, M. van, 2009:** Mess-tins uit Molenhoek, in: H.M.M. Geerts & J.M.J. Willems, *BAAC, 10 jaar door het stof*, Den Bosch, 126-127.
- Winter, D., 1978:** *Death's Men. Soldiers of the Great War*, Londen
- Winter, H.B., Woestenburg N.O.M. & F.W. Visser, 2011:** Toezicht en handhaving monumentenwetgeving. Rijksuniversiteit, *Groningen. publicatie 0008 versie 1.2.*

Overige literatuur

Protocol Luchtvaartarcheologie in Vlaanderen, Protocol met betrekking tot het beheer, onderzoek en inventarisatie van crash sites uit de beide wereldoorlogen, Vlaamse Overheid, Brussel.

Geraadpleegde websites

<http://www.rijksoverheid.nl>
<http://www.cultureelerfgoed.nl>
<http://www.sikb.nl>
<http://www.machuproject.nl>
<http://nl.wikipedia.org>
<http://veteranen-online.nl>
<http://www.wientjen.nl>
<http://www.defensie.nl>
<http://www.nederlandsforensischinstituut.nl>
<http://www.uu.nl>
<http://www.traditiekamerfld.nl>
<http://www.kennislink.nl>
<http://documentatiegroep40-45.nl>
<http://www.gras-spotters.nl>
<http://mpbundels.mindef.nl>
<http://www.nfla.nl>
<http://www.ogs.nl>
<http://www.oorlogsmonumenten.nl>
<http://www.begraafplaats.nl>
<http://www.awn-archeologie.nl>
<http://www.uitburgeren.nu>
<http://clue.nu>
<http://www.erfgoednederland.nl>
<http://wetten.overheid.nl>
<http://www.bluegrayrelics.com/>
<http://www.bnmo.nl/>
<http://www.justis.nl/producten/wwm/index.aspx>
<http://www.leger1939-1940.nl>
<http://www.militarylegacy.nl>
<http://www.oorlogsgetroffenen.nl>
<http://www.st-ab.nl/wettenoverige.htm>
<http://www.veteranen-online.nl/diversen/bid.htm>
<http://www.zuidfront-holland1940.nl>
<http://wo2.sharepoint.com/Pages/default.aspx>
<http://www.studiegroeppluchtoorlog.nl>
<http://historiek.net/resten-britse-soldaat-woii-geborgen/19040/>
<http://users.telenet.be/airwareurope/index.htm>
<http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006074236>
<https://onderzoeksbalans.onroenderfgoed.be/>
<https://www.onroenderfgoed.be/nl/wetgeving/onroenderfgoedbeleid/onroenderfgoeddecreet>
http://sgtyorkdiscovery.com/The_York_Gallery.php
<http://www.sergeantyorkproject.com/>
<http://www.aviationarchaeology.com/src/links.htm>
<http://www.usa.gov/>
<http://www.atlantikwall-research-norway.de/>

Lijst van afbeeldingen en tabellen

- Afb. 1.1 Loopgraven bij de IJssel op een luchtfoto van Dieren (collectie Bosman, Military Legacy).
- Afb. 1.2 Nijmegen-Waalsprong, serie Britse 25 pponder granaathulzen als omlijsting van een stelling (foto Bureau Archeologie Nijmegen).
- Afb. 2.1 Modern oorlogserfgoed 'in de maak': General Von Sponeck graaft zich gedurende de meidagen van 1940 bij Ockenburgh in (bron: internet).
- Afb. 2.2 Stapels Duitse helmen en gasmastertrommels in de buurt van Hilversum (Bundesarchiv). Kort na de opname zijn ze massaal begraven.
- Afb. 2.3 Enkele door schatgravers opgegraven helmen uit waarschijnlijk dezelfde stortplaats als op bovenstaande plaat (bron: internet).
- Afb. 2.4 Gevechtsverslag over 10 mei 1940 opgesteld door één van de eenheden op vliegveld Valkenburg (collectie Bosman, Military Legacy).
- Afb. 2.5 Conventionele explosieven studiecollectie van de EODD, Soesterberg (bron: internet).
- Afb. 2.6 In Gorinchem opgebaggerde Nederlandse wapens uit de meidagen van 1940 (foto via M. Veen, Gorinchem).
- Afb. 2.7 Voorbeeld van op Marktplaats aangeboden modern oorlogserfgoed (bron: internet).
- Afb. 2.8 Bennekom, overzicht van een blootgelegde Duitse loopgraaf (foto Archol).
- Afb. 3.1 De zones op de Noordzee zoals gebaseerd op de regels van het Zeerechtverdrag. Van buiten naar binnen zijn de EEZ (rood omrand), de aansluitende zone en de territoriale zone weergegeven. (Bron: Archis2).
- Afb. 3.2 Duitse drakentanden antitankversperring langs de Schie bij Delft-Zuid (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 3.3 Nederlandse helmen, links een geselecteerde baggervondst uit de Vecht (foto ADC Archeoprojecten), rechts een gedeselecteerd exemplaar uit OCE bij de John Frostbrug te Arnhem (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 3.4 Doosje met Duitse geweermunitie opgegraven te Arnhem-Meinerswijk (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 3.5 Uit de Maas opgebaggerde Nederlandse klewang in het provinciaal depot voor bodemvondsten te Maastricht (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 3.6 Grote hoeveelheid Duitse 2 cm luchtafweer granaathulzen uit Arnhem-Meinerswijk (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 3.7 Achterste deel van een Duitse Panzerschreck (boven) gevonden aan de noordelijke Rijnsoever bij de John Frostbrug te Arnhem (foto gemeente Arnhem). Links: Voorbeeld van zo'n wapen in actie in de periode augustus - september 1944 (bron: internet).
- Afb. 4.1 Opgraving van een Duitse verbindingloopgraaf aan de Maas bij Lomm (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 4.2 Uit de Vecht opgebaggerd Duits P38 pistool uit 1943 (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 4.3 Amerikaanse fragmentatie vliegtuigbom uit WO II in Arnhem-Meinerswijk (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 4.4 Amerikaanse Helmet ID Radium Reflector Device, zoals op helm of uitrusting gedragen door de 'Pathfinder' parachutisten tijdens de operatie Market Garden. Keerzijde gemerkt: POISON INSIDE (bron: internet).
- Afb. 4.5 Vondst uit Arnhem-Meinerswijk van een aluminium buisje voor 20 tabletten Opium 0,03 gr. (foto A. Bosman, Military Legacy). En een voorbeeld van een compleet exemplaar en de rechter verbandtas van een Duitse Sanitärerwaar dergelijke buisjes te velde in meegevoerd werden (bron: internet).
- Afb. 4.6 De beschikking van het Militair Gezag betreffende de oprichting van de DIB (collectie Bosman, Military Legacy).
- Afb. 4.7 Sergeant J.G. van Vliet, stukscommandant binnen M.C.-III-4 R.I. tijdens de meidagen van 1940 op vliegveld Valkenburg (collectie Bosman, Military Legacy).
- Afb. 4.8 Rijen Britse Norton motoren in de Geallieerde dump op vliegbasis Deelen (bron: internet).
- Afb. 4.9 Locatie van Nederlandse verdedigingsstellingen zoals loopgraven en kazematten in de Grebbelinie, ingegraven op zowel privaat als overheidsterrein (collectie Bosman, Military Legacy).
- Afb. 4.10 Nederlandse granaten, links uit een voorschrift (collectie Bosman, Military Legacy), rechts een op voormalig vliegveld Valkenburg opgegraven exemplaar (foto A. Bosman, Military Legacy).

- Afb. 4.11 Arnhem-Schuytgraaf, helmen en wapens verzameld op de rand van de werkput (foto gemeente Arnhem).
- Afb. 5.1 Tekst in het Airbornemuseum te Oosterbeek (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 5.2 Voorbeeld van een uit de Vecht opgebaggerde vondst uit de Koude Oorlog: een baretembleem van de Garde Fuseliers Prinses Irene uit de periode 1947-1950 (schaal 1:1; foto ADC ArcheoProjecten).
- Afb. 5.3 Originele camouflagekleuren op de Duitse antitankmuur opgegraven bij het strand van Katwijk aan Zee (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 5.4 Schets van de berging van een Amerikaanse B24 bommenwerper (naar Veenstra 1992).
- Afb. 5.5 IJzeren oogst op het voormalig vliegveld Valkenburg (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 5.6 Tontoongestelde vondsten van de vliegtuigberging te Zelhem (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 5.7 De BIDKL aan het werk op de Ginkels Heide bij Ede (bron: internet).
- Afb. 5.8 Bennekom, Duitse loopgraaf uit 1944-1945 verstevigd met sloophout uit Wageningen (foto ADC ArcheoProjecten).
- Afb. 6.1 Torpedoboot Hr. Ms. Z3 van het IJsselmeerflottielje op de dam bij Enkhuizen in mei 1940. De wrakken van dit flottielje zijn alle geruimd. (www.go2war2.nl).
- Afb. 6.2 Berging van de Messerschmidt in het IJsselmeer door Defensie (www.defensie.nl)
- Afb. 6.3 Het landingsvaartuig tevens mijnenlegger MFP920 DM van het type dat in het Veenmeer ligt (De Lange 2013, 16).
- Afb. 6.4 De stoomketel van de Denebola (Verweij 2011, afbeelding 14).
- Afb. 6.5 Een Vorposten boot op zee in de herfst van 1915 (Verweij 2011, afbeelding 17).
- Afb. 6.6 De Britse Pantserkruiser HMS Hogue, getorpedeerd op 22 september 1914 op 22 zeemijlen uit de kust van Scheveningen. (en.wikipedia.org).
- Afb. 6.7 Kapitanleutnant Otto Weddigen, de commandant van de onderzeeboot U-9, die de HMS Hogue, HMS Aboukir en HMS Cressy heeft getorpedeerd op 22 september 1914.
- Afb. 7.1 In Beveren opgegraven Duitse geweerpatronen uit een loopgraaf uit de periode 1914-1918 (foto A. Bosman, Military Legacy).
- Afb. 7.2 Duitse Pickelhaube tijdens de opgravingen van verschillende skeletten van Beierse militairen in Saint-Laurent-Blangy (Pas-de-Calais, F) (bron: internet).
- Afb. 7.3 Borstwering uit 1936/37 op de monte oscuro bij Zaragoza, deel van de republikeinse frontlinie in de Spaanse burgeroorlog (Foto: M.P.L. Hoogland 1984).
- Afb. 7.4 Een Amerikaanse militair graaft zich in (bron: internet).
- Afb. 8.1 De onderzeeboot Resurgam in Liverpool vlak voor de tewaterlating in 1879. Gezonken in 1880. Herontdekt in 1995. (Submap Site Images op www.3hconsulting.com/images/siteimages/webresurgam).
- Afb. 8.2 Gravure van de CSS Alabama (rechts) in gevecht met USS Kearsarge (links) op 19 juni 1864 nabij Cherbourg, Frankrijk. (US Naval Historical Center, foto nummer NH 59354).
- Afb. 8.3 Vliegdekschip Graf Zeppelin na het te water laten op 8 december 1938. Het schip is door de USSR gezonken als doelschip in 1947, De positie was onbekend tot 2006 (<http://nl.wikipedia.org>, US Navy National Museum of Naval Aviation, foto nr 1996.488.037.060).
- Afb. 9.1 Een schuilloopgraaf langs de voormalige Rijksweg bij Delft in 1945 (collectie Bosman, Military Legacy).
- Afb. 9.2 Documenten waaronder een dagboek van een ooggetuige van de strijd in september 1944 in Oosterbeek (collectie Bosman, Military Legacy).
- Afb. 9.3 Een groep Britse infanteristen die in een loopgraaf een aanval afwachten.
- Afb. 9.4 De BIDKL bezig met blootleggen van het skelet van een Duitse militair in Arnhem-Schuytgraaf. Het spoor waarin de man ligt wordt niet archeologisch gedocumenteerd (bron: internet).
- Afb. 9.5 Scherf met bodemstempel van speciaal voor de SS vervaardigd serviesgoed (bron: internet).
- Afb. 9.6 Kaft van het officierstijdschrift De Militaire Spectator met daarin uitgebreide verslaglegging van episoden uit de strijd in de meidagen van 1940 (collectie Bosman, Military Legacy).

Tabel 3.1 Beschermingsmogelijkheden wrakken op de Noordzee.

Tabel 5.1 Modern Oorlogserfgoed. Aantallen en soorten onderzoeken.

Tabel 8.1 Verliezen van oorlogsschepen in de Tweede Wereldoorlog, exclusief onderzeeboten.

Verklarende woordenlijst

AMK Archeologische Monumentenkaart geeft een overzicht van gewaardeerde archeologische terreinen in vier categorieën: 1) Archeologische waarde, 2) Hoge archeologische waarde, 3) Zeer hoge archeologische waarde en 4) Zeer hoge archeologische waarde beschermd. De AMK is de gezamenlijke verantwoordelijkheid van de RCE en de provincies en wordt beheerd door de RCE.

AMZ Archeologische Monumenten Zorg

Archeologische indicatoren Indicatief archeologisch materiaal dat bij (boor)onderzoek een aanwijzing kan zijn voor de aanwezigheid, ter plaatse of in de nabijheid, van een archeologische vindplaats.

Archeologische resten uit WO II Artefacten, ecofacten, sporen en structuren (Renfrew & Bahn 2004, 54) gerelateerd aan militaire activiteiten of niet militaire activiteiten, rechtstreeks verband houdend met de oorlogstoestand of oorlogsvoorbereiding.

Archeologische context Het materiaal of de ondergrond waarin de archeologische resten liggen, en waarmee ze een relatie hebben. Tevens moet er een relatie bestaan tussen deze resten onderling. (Renfrew & Bahn 2004, 54, 580, 583)

Archis Archeologisch Informatie Systeem. Dit door de RCE beheerde systeem bevat informatie over o.a. onderzoeksmeldingen, vondstmeldingen, waarnemingen, complexen en monumenten.

CAA Centraal Archeologisch Archief.

CIS Het landelijke registratienummer ten behoeve van archeologisch onderzoek, uitgegeven door het Centraal Informatiesysteem.

CMA Centraal Monumenten Archief.

Cultureel erfgoed Een verzamelnaam voor (archeologische) monumenten, vondsten en opgravingen, beschermde stads- en dorpsgezichten, archieven, nationaal beschermde cultuurvoorwerpen en verzamelingen. Deze hebben een grote cultuurhistorische en wetenschappelijke betekenis. (www.cultureelerfgoed.nl).

Ex situ niet ter plaatse. Aanduiding die wordt gebruikt om aan te geven of grondsporen en / of artefacten zich niet meer op de oorspronkelijke plaats in de bodem bevinden. Behoud ex situ is het bewaren van de archeologische informatie door definitief onderzoek (opgraven, documenteren en registreren).

GIS Geografische InformatieSystemen.

IKAW Indicatieve kaart van archeologische waarden, een door de RCE geproduceerde kaart op landelijk niveau met de verwachte relatieve of absolute dichtheid van (bepaalde) archeologische verschijnselen in de bodem.

In situ Achtergebleven op exact de plaats waar de laatste gebruiker het heeft gedeponneerd, weggegooid of verloren. Behoud in situ is het behouden van archeologische waarden in de bodem.

KNA Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie.

Materiële cultuur De materiële nalatenschap zijn van verdwenen samenlevingen zoals bouwsels, gereedschappen en ander artefacten in hun onderlinge samenhang.

PVA Plan van Aanpak. Een door de opdrachtnemer op te stellen plan voor de uit te voeren werken waarmee beoogd wordt aan de vereisten zoals geformuleerd in het Programma van Eisen en/of het ontwerp te voldoen. Ook wordt hierin een voorstel gedaan voor de werkwijze waarmee de in het Programma van Eisen en/ of ontwerp geformuleerde resultaatsverwachtingen bereikt kunnen worden.

PVE Programma van Eisen. Het PvE is een door een bevoegde overheid opgesteld of bekrachtigd document dat de probleem- en doelstelling van de te verrichten werkzaamheden van de vindplaats geeft en de daaruit af te leiden eisen formuleert met betrekking tot het uit te voeren werk.

RCE Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voorheen ROB (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek) en later RACM (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurhistorie en Monumentenzorg).

Selectieadvies Archeologisch inhoudelijk advies over de behoudenswaardigheid van een vindplaats. Dit wordt opgesteld aan de hand van de waarderingscriteria.

Bijlage 1. Lijst maatschappelijke belanghebbenden

De lijst is niet noodzakelijkerwijs uitputtend, maar het geeft een indruk van de enorme betrokkenheid van Nederlanders bij het moderne oorlogserfgoed, bij nabestaanden (en bij de natuur).

Belanghebbenden herdenking nabestaanden:

Oorlogsgravenstichting
Stichting Veteraneninstituut
Stichting Airborne herdenkingen
Stichting Driel-Polen
Nationaal Comité 4 en 5 mei
Vereniging Erepeloton Waalsdorp
Bond van Nederlandse Militaire Oorlogs- en Dienstsachtoffers
Bond van Oud Stoottroepers en Stoottroepers
Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück
Nationaal Monument Kamp Amersfoort
Herinneringscentrum Kamp Westerbork
Nationaal Monument Kamp Vught
Stichting Vrienden van Oud-Dachauers
Stichting herdenking Militaire Erehof 's-Gravenhage
Stichting Nationale Hannie Schaft herdenking
Stichting Vriendenkring Neuengamme
Herinneringscentrum Fort de Bilt
Margraten Memorial Centre
Koninklijke Marine (met gedenkrol KM 1939-1962 en gedenkrol MLD personeel)
Koninklijke vereniging van Marine Officieren
Algemene vereniging Oud-Personeel van de Koninklijke Marine
Stichting Comité Nabestaanden Onderzeeboten 1940-1945

Duikverenigingen vrije tijd, erfgoed & ecologie:

Get Wet Maritiem
Stichting Duik de Noordzee Schoon.
Duikteam de Zeester
Duikteam Murene
Wrak Duik Stichting De Roompot
Stichting Anemoon
Vereniging Kust en Zee
Bij de Nederlandse Onderwatersport Bond (NOB) zijn 280 duikverenigingen aangesloten

Belanghebbenden erfgoed maritiem:

Landelijke Werkgroep Archeologie Onderwater (LWAOW)
Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed, Lelystad
Koninklijke marine
Marinemuseum Den Helder
Willemsoord BV (Monument)
Mariniersmuseum Rotterdam
Musemschip Mercur Scheveningen
Traditiekamer Marineluchtvaartdienst Vliegkamp De Kooij
Nederlands Instituut voor Militaire Historie
Maritiem Museum Rotterdam
Scheepvaartmuseum Amsterdam
Stichting Nederland Maritiem Land (Netwerkorganisatie)
Diverse verenigingen (Hellevoetssluis, Zeeland)

Stichting werkgroep Kriegsmarine
Stichting Maritiem Onderzoek Nederland (STIMON)
Maritiem Museum Oudeschild

Belanghebbenden erfgoed land en lucht:

Vereniging van vrijwilligers in de archeologie (AWN= Archeologische. Werkgemeenschap Ned.)
Vereniging De detector Amateur
Haagse Bunkerploeg
Stichting Atlantikwall Museum Scheveningen
Stichting Liberation Route
Stichting Airborne feelings
Stichting Grebbelinie
Interdepartementaal project NHW (Nieuwe Hollandse Waterlinie)
Documentatiegroep 40-45
Stichting Informatie Wereldoorlog 2 (STIWOT) met de website Go2WAR2
Stichting Museum Canadian Allied Forces 1940-1945
Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945
Nederlandse Federatie van Luchtvaart Archeologie (NFLA)
Stichting Crash Research in Aviation Society Holland (CRASH)
Stichting Aircraft recovery Group 1940-1945 (ARG)
Stichting DAEG (Dutch Aircraft Examination Group)

Luchtvaartmuseum Twente
Luchtoorlogsmuseum Fort Veldhuis
Militair Luchtvaart Museum is opgegaan in Nationaal Militair Museum
Museum Vliegbasis Deelen
Traditiekamer Typhoon Vliegbasis Volkel
Traditiekamer Vliegbasis Gilze-Rijen
Traditiekamer Vliegbasis Leeuwarden
Vliegend Museum Seppe
Airborne Museum Hartenstein
Luchtoorlog- en Verzetsmuseum CRASH 40-45
Museumpark Bevrijdende Vleugeks

Nationaal Militair Museum
Nationaal bevrijdingsmuseum 1944-1945
Museum De bewogen Jaren 1939-1950
Stichting Museum 1940-1945
Legermuseum-is opgegaan in Nationaal Militair Museum
Nederlands Vestingmuseum
Kazemattenmuseum Kornwerderzand
Museum Militaire traditie 't Schilderhuis
Oorlogsmuseum Overloon
Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen
Museum Oorlog en Vrede
Verzetsmuseum Friesland (onderdeel van het Fries Museum)
Verzetsmuseum Zuid-Holland
Verzetsmuseum Amsterdam
Anne Frank Huis
Joods Historisch Museum
Bevrijdingsmuseum Zeeland
Oorlogsverzetsmuseum Rotterdam
Achterhoeks Museum 1940-1945
Aaltens Historisch Museum
Regionaal Museum 1940-1945 Schagen e.o.
Nederlands Militair Kustverdedigingsmuseum Fort aan den Hoek van Holland
Bunker Museum IJmuiden

Generaal Maczek Museum
Verzetsmuseum Amsterdam
Museum De Vrijheid
Twents Oorlogsmuseum Vriezenveen 40-45
Unifil Museum
Nederlands Artillerie Museum
Museumpark Harskamp
Geniemuseum
Cavalerie museum
Museum Bronbeek
Museum der Koninklijke Marechaussee
Museum Korps Rijdende Artillerie
Historische collectie Grondgebonden Luchtverdediging
Historische collectie Regiment Stoottroepen Prins Bernhard
Historische collectie Militaire Inlichtingen Dienst
Historische verzameling Regiment Van Heutz
Historische verzameling Militair Geneeskundige Dienst KL
Historische collectie Korps Commandotroepen
Historische collectie Garde Regiment Grenadiers en Jagers
Regimentsverzameling Brigade en Garde Prinses Irene
Historische verzameling Regiment Limburgse Jagers
Regimentscollectie Technische Troepen
Historische collectie Bevoorradings- en Transporttroepen

Bijlage 2. Verantwoordelijkheden in het wettelijk kader voor Modern oorlogserfgoed

Wettelijk kader	Functie	Verantwoordelijkheid voor uitvoering en handhaving
Rechtsmacht en bestuur		
VN zeerecht verdrag	Regelen van de Rechtsmacht op de Noordzee	Nederlandse regering
Wet grenzen NL territoriale zee	Exacte vaststelling grens Territoriale zee	Minister van Buitenlandse Zaken
Grondwet artikel 123	Vaststellen van de bestuurlijke indeling van Nederland in drie lagen t.w.: Rijk, Provincies en Gemeenten	Nederlandse regering
Wet Ruimtelijke Ordening	Opnemen van terreinen met (verwachte) archeologische waarden in bestemmingsplannen	Rijk: Minister van Infrastructuur en Milieu Provincie: Gedeputeerde Staten via de gemeenten Gemeente: College van B&W
Waterbesluit	Toewijzen van rijkswateren	Minister van Infrastructuur en Milieu Rijkswaterstaat is de waterbeheerder
Waterschapswet	Toewijzen bevoegdheid tot Instellen en opheffen van waterschappen en toewijzen beheer aan Gedeputeerde Staten van de Provincies	Minister van Infrastructuur en beheer Het waterschap is waterbeheerder van de hem toegewezen wateren.
Wetboek van Strafrecht	Optreden tegen misdrijven zoals diefstal en vernieling van archeologische vondsten, en illegaal opgraven.	Minister van Justitie. Politie, douane, kustwacht
Wet op de economische delicten	Optreden tegen overtredingen en misdrijven bij illegaal opgraven en meenemen van vondsten zonder te melden..	Minister van Justitie. Politie, douane, kustwacht.
Algemene wet bestuursrecht	Regelen van mogelijkheden tot bestuursrechtelijke handhaving bij overtreding van voorschriften.	Voor archeologie is de Rijksdienst voor het cultureel erfgoed namens de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen bevoegd tot het opleggen van bestuursrechtelijke sancties . Voor archeologische terreinen in bestemmingsplannen is het college van B&W daartoe bevoegd.

Wettelijk kader	Functie	Verantwoordelijkheid voor uitvoering en handhaving
Bescherming van archeologische monumenten		
Wet Archeologische Monumenten Zorg	Verankering van de zorg voor archeologisch erfgoed in de Monumentenwet en in de ruimtelijke ordening. (ook wel aangeduid met Malta archeologie)	Rijk (Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen), Provincies (Gedeputeerde Staten) en Gemeenten (College van B&W) zijn ieder op hun niveau verantwoordelijk voor een goede uitvoering en handhaving (nationale, regionale en lokale monumenten).
Monumentenwet	Beschermen rijksmonumenten, opname in een register	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (Rijksdienst voor het cultureel erfgoed i.e. RCE). Bescherming via monumentenvergunning (aanvraag via gemeente bij het bevoegd gezag i.e. de RCE)
Monumentenwet	Beschermen tegen illegale praktijken via meldplicht en opgravingsverbod	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (RCE) Bescherming via opgravingsvergunning (bevoegd gezag is de RCE)
Monumentenwet	Decentraliseren van de zorg voor terreinen met (verwachte) archeologische waarden naar gemeenten.	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, RCE
Verordeningen (provincie, gemeente)	Beschermen provinciale monumenten en gemeentelijke monumenten, opname in een register	Gedeputeerde Staten van provincies en college van B&W van gemeenten
Wet tot behoud Cultuurbezit	Voorkomen dat roerende monumenten verloren gaan voor Nederland, opname in een register	Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, RCE
Uitvoeringwet UNESCO Onrechtmatige in- en uitvoer of overdracht van cultuurobjecten	Voorkomen onrechtmatige in/ en uitvoer of eigendomsoverdracht van cultuurobjecten	Minister van Justitie en Veiligheid.
Archiefwet	Opnemen van vondstmateriaal in de vorm van schrift, beeld en geluid dragers in archieven en het beheer ervan	Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen

Wettelijk kader	Functie	Verantwoordelijkheid voor uitvoering en handhaving
Bescherming tegen verstorende economische activiteit		
Wet algemene bepalingen omgevingsrecht	Beschermen van terreinen met (verwachte) archeologische waarden via de omgevingsvergunning	Gemeenten dienen deze terreinen op te nemen in hun bestemmingsplan. Het Rijk kan hier invloed op uitoefenen via een rijksinpassingsplan. Bevoegd gezag is het college van B&W voor bouw- en aanleg activiteiten. De Minister van Infrastructuur en Milieu is bevoegd gezag voor terreinen die zijn opgenomen in een rijksbestemmingsplan.
Ontgrondingenwet	Beschermen van terreinen met (verwachte) archeologische waarden via de ontgrondingsvergunning	Bevoegd gezag is: - Rijkswaterstaat bij voornemen tot ontgronding in rijkswateren - Gedeputeerde Staten bij overige ontgrondingsplannen Archeologische waarden zitten in het toetsingskader
Wet Milieubeheer	Beschermen van terreinen met (verwachte) archeologische waarden via de milieuvergunning	Bevoegd gezag is de Minister van Infrastructuur & Milieu, Gedeputeerde Staten of het college van B&W afhankelijk van de aard, locatie en omvang van de milieubelasting. Archeologische waarden zitten in het toetsingskader. De RCE geeft adviezen m.b.t. de m.e.r. verplichting.
Mijnbouwwet/besluit	Beschermen van terreinen met (verwachte) archeologische waarden via de mijnbouwwergunning	Dit geschiedt in principe via de omgevingsvergunning en dan is het college van B&W bevoegd gezag. Voor de inrichting van een mijnbouwwerk is de Minister van Economie, Landbouw en Innovatie bevoegd gezag. Dit geldt ook voor de Noordzee. Archeologische waarden zitten niet in het toetsingskader. Vondstmateriaal tijdens de werkzaamheden kunnen worden gered.
Waterwet	Beschermen van terreinen met (verwachte) archeologische waarden tegen verstoring via de waterversing	Bevoegd gezag is de waterbeheerder. Voor rijkswateren en de Noordzee is dit Rijkswaterstaat. Voor de overige wateren is dit het betrokken waterschap. De waterbeheerder is verplicht af te stemmen met provincie en gemeenten. Via een convenant wordt de RCE ingeschakeld als adviseur. In de wet is evenwel een toetsingskader voor archeologische waarden nog niet opgenomen.

Wettelijk kader	Functie	Verantwoordelijkheid voor uitvoering en handhaving
Bescherming via internationale verdragen		
Europees verdrag van Valletta	Beschermen van archeologische waarden via de ruimtelijke ordening	Namens de Rijksoverheid de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
UNESCO Werelderfgoed verdrag	Beschermen van het werelderfgoed via de werelderfgoed lijst	Namens de Rijksoverheid de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
VN Zeerechtverdrag	De Staat van oorsprong heeft preferentiële rechten bij het beheer van oudheidkundige voorwerpen buiten de territoriale zee	Nederlandse regering (meerdere ministeries)
UNESCO verdrag bescherming onderwatererfgoed	Regelen van onderlinge samenwerking bij melden en beheren van onderwater erfgoed buiten de territoriale wateren	Namens de Rijksoverheid de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (niet geratificeerd)

Bijlage 3. Verantwoordelijkheden in het wettelijk kader voor de bescherming van andere belangen

Wettelijk kader	Functie	Verantwoordelijkheid voor uitvoering en handhaving
Orde en veiligheid		
Gemeentewet	Optreden bij calamiteiten of het voorkomen daarvan	College van B&W die daartoe de Politie en gemeentelijk diensten inschakelt, evt. met bijstand van landelijke diensten . (voor calamiteiten op nationaal niveau en op zee wordt het de Minister van Justitie en Veiligheid en Kustwacht ingeschakeld, maar dit valt buiten de werking van de gemeentewet).
Circulaire Defensie	Optreden bij bergen van vliegtuigwrakken om redenen van veiligheid	College van B&W die daartoe de Politie, Defensie en OCE bedrijven inschakelt . Voor vliegtuigwrakken in rijkswateren of regionale wateren wordt tevens de waterbeheerder ingeschakeld De waterbeheerder voor rijkswateren: is Rijkswaterstaat. Voor regionale wateren is dat het Waterschap .
Wrakkenwet	Optreden bij bergen van scheepswrakken om redenen van veiligheid	College van B&W die daartoe de waterbeheerder inschakelt en indien nodig de Politie en Defensie De waterbeheerder voor rijkswateren: is Rijkswaterstaat. Voor regionale wateren is dat het Waterschap .
Wet bescherming staatsgeheimen	Beschermen van gegevens, waarop een plicht tot geheimhouding rust in het belang van de Staat (in relatie tot koude oorlog).	Ministerie van Binnenlandse Zaken (AIVD); Ministerie van Defensie (MID)
Wet wapens en munitie	Terugdringen potentieel schadelijke effecten van wapens en munitie in de samenleving	Handhaving via vergunning: - Minister van Veiligheid en Justitie (onthefvingen) - Chef van de politieregio waar de aanvrager woont (verlof, erkenning) - Douane: Centrale Dienst voor In- en Uitvoer (consent);
Circulaire Defensie	Opsporen en ruimen van explosieven	Opsporing explosieven: OCE bedrijven of Defensie Ruiming explosieven: Defensie (EOD en DDG van de marine onderwater)
Uitvoeringswet verdrag chemische wapens	O.a. voorkomen gebruik, misbruik en opslag chemische wapens	Ministerie van Defensie; Ministerie van Justitie

Wettelijk kader	Functie	Verantwoordelijkheid voor uitvoering en handhaving
Gezondheid en milieu		
Wrakkenwet	Optreden bij bergen van scheepswrakken om redenen gezondheid en milieu	College van B&W die daartoe de waterbeheerder inschakelt en indien nodig de Politie en Defensie De waterbeheerder voor rijkswateren: is Rijkswaterstaat. Voor regionale wateren is dat het Waterschap .
Wet Milieubeheer	Beschermen van mens en milieu tegen verontreiniging en de zorg voor het milieu.	Nationaal: Ministerie van Infrastructuur en Milieu, waaronder Rijkswaterstaat voor waterbodems Regionaal: Gedeputeerde Staten van de provincie (regionale milieudiensten, meldpunt); Lokaal: College van B&W van de gemeente
Arbo-wet	Beschermen gezondheid en veiligheid werknemers op de werkplaats van werkgevers.	Handhaving: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Uitvoering: De werkgever is verantwoordelijkheid voor een veilige werkomgeving, de werknemer is verantwoordelijk voor de goede toepassing van de regels.
Flora en Fauna wet	Beschermen van Flora en Fauna (van belang bij wrakken in waterbodems)	Handhaving via vergunning van het Ministerie van Economisch zaken (Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.)
Wet vervoer gevaarlijke stoffen	Veiligheid bij vervoer gevaarlijke stoffen (gekoppeld aan de wet Milieubeheer)	Handhaving via vergunning van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu, de inspectie Leefomgeving en Transport (inclusief een divisie voor de scheepvaart)
Asbestverwijderingsbesluit	Inventariseren en verwijderen van asbest in het algemeen en uit bouwwerken in het bijzonder.	Nationaal: Ministerie van Infrastructuur en Milieu, de Inspectie Leefomgeving en Transport (ILT); (schepen treinen, industriële installaties) Lokaal: Gemeentelijk toezicht en handhaving (gebouwen, bruggen, viaducten etc)
Wet Bodembescherming	Voorkomen bodem en drinkwater vervuiling en indien nodig saneren.	Nationaal: Ministerie van Infrastructuur en Milieu, waaronder Rijkswaterstaat voor waterbodems Regionaal: Gedeputeerde Staten van de provincie (regionale milieudiensten, meldpunt); Lokaal: College van B&W van de gemeente
Kernenergiewet	Bescherming tegen het gevaar van radioactief materiaal voor de eigen gezondheid	Handhaving via vergunning van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu, Inspectie Leefomgeving en Transport, Kernfysische Dienst. (o.a. bij vervoer of hanteren)
Opiumwet	Bescherming tegen misbruik en bescherming van eigen gezondheid	Handhaving via ontheffing op verbod van Ministerie van Justitie (o.a. bij vervoer of hanteren),

Wettelijk kader	Functie	Verantwoordelijkheid voor uitvoering en handhaving
Slachtoffers en nabestaanden		
Conventie van Genève	Zorg voor oorlogsslachtoffers, oorlogsgnaden, en nabestaanden en plicht tot identificatie en eventueel retourneren stoffelijke resten aan de familie	Namens de Rijksoverheid de Ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie
Circulaire Defensie	Optreden bij bergen van vliegtuigwrakken ten behoeve van oorlogsslachtoffers en nabestaanden	College van B&W die daartoe de Politie en Defensie inschakelt. Voor vliegtuigwrakken in rijkswateren of regionale wateren wordt de waterbeheerder ingeschakeld De waterbeheerder voor rijkswateren: is Rijkswaterstaat. Voor regionale wateren is dat het Waterschap .
Wet op de lijkbezorging	Optreden bij aantreffen stoffelijk overschot	College van B&W van betrokken gemeente i.o.m. politie en Defensie.
Circulaire Defensie	Bergen en identificeren oorlogsslachtoffer	Ministerie van Defensie BIDKL i.o.m. NFI, land van herkomst en de oorlogsgnadenstichting
Wet bescherming persoonsgegevens	Bescherming van de persoonlijke levenssfeer in verband met het vastleggen en verstrekken van persoonsgegevens.	Ministerie van Veiligheid en Justitie, het College Bescherming Persoonsgegevens (onafhankelijk college en bevoegde autoriteit ingevolge de Algemene wet Bestuursrecht
Wet oorlogstrafrecht	Bewijsvoering van tijdens WOII begane misdaden	Ministerie van Justitie en het Ministerie van Defensie

Wettelijk kader	Functie	Betrokken overheid
Eigendomsrechten		
Conventie van Genève	Zorg voor persoonlijke bezittingen van oorlogsslachtoffers, eventueel retourneren aan land van herkomst, familie of nabestaanden	Namens de Rijksoverheid de Ministeries van Buitenlandse zaken en van Defensie
Circulaire Defensie	Bergen van persoonlijke bezittingen	Ministerie van Defensie, BIDKL i.o.m. land van herkomst
Burgerlijk wetboek	Claimen van eigendomsrecht op een monument (roerend of onroerend). Aanspraak maken op gedeeld eigendom in geval van toevalsvondst.	Ministerie van Justitie , College van B&W van de betrokken gemeente
Wet voorzieningen onder de vijand aangetroffen goederen	Opeisen onroerende en roerende goederen van de vijand, behoudens persoonlijke bezittingen van vijandelijke oorlogsslachtoffers. . .	Namens de Nederlandse overheid de Ministers van Financiën; Buitenlandse Zaken , Binnenlandse Zaken en Defensie
Wet militaire inundatiën	Schade vergoeding voor gebruik privé eigendommen voor Defensie doeleinden.	Ministerie van Defensie
Inkwartieringswet	Schade vergoeding voor gebruik privé eigendommen voor Defensie doeleinden.	Ministerie van Defensie
Belemmeringwet landsverdediging	Schade vergoeding voor gebruik privé eigendommen voor Defensie doeleinden.	Ministerie van Defensie

Bijlage 4

Circulaire bergen van vliegtuigwrakken en vermiste bemanningsleden uit de Tweede Wereldoorlog; opsporen en ruimen van andere explosieven dan geïmproviseerde (BWBR0018215)

1. Inleiding

In de Nederlandse grond, zee- en rivierbodem bevinden zich nog veel restanten uit de Tweede Wereldoorlog. Zo liggen er naar schatting nog 2000 vliegtuigwrakken. De exacte locatie van deze vliegtuigwrakken is in veel gevallen niet bekend. Vliegtuigwrakken waarvan de exacte locatie wel bekend is, zijn soms (maar niet altijd) door een gedenksteen dan wel een monument gemarkeerd. In ongeveer 400 van de zich in Nederland en zijn territoriale wateren bevindende wrakken zijn waarschijnlijk nog stoffelijke resten van bemanningsleden aanwezig. Met of zonder gedenksteen worden deze wrakken door de Nederlandse overheid als 'oorlogsgraf' beschouwd. De identiteit van de bemanningsleden is in veel gevallen niet bekend. In de vliegtuigwrakken zijn meestal explosieven aanwezig. Ook buiten de vliegtuigwrakken liggen op veel plaatsen nog explosieven en kunnen stoffelijke resten worden aangetroffen. Ten slotte kunnen zich in de vliegtuigwrakken radioactieve stoffen bevinden, zoals (met name) radioactieve aanwijsinstrumenten, en hechtgebonden asbest, zoals remvoering, brandwerend koord, doek en pakkingmateriaal.

In deze circulaire schetsen wij, mede namens onze ambtsgeenoot van Justitie, de verantwoordelijkheden en bevoegdheden van de verschillende overheden en andere betrokkenen bij het bergen van vliegtuigwrakken en stoffelijke resten uit de Tweede Wereldoorlog en de opsporing en ruiming van de hierbij aanwezige (conventionele) explosieven. Deze circulaire geeft het kader waarbinnen en de procedures waarlangs de bij een berging, opsporing of ruiming betrokken overheden en particuliere organisaties dienen te handelen.

Deze circulaire heeft tot doel aan betrokkenen informatie te verschaffen. Voornaamste betrokkene is de burgermeesters, als het bevoegde gezag. Tevens wordt in het bijzonder aandacht gevraagd aan de gemeenten voor de hierin geschetste procedures. De circulaire geldt voor het Nederlands grondgebied.

2. Samenvatting

Vliegtuigwrakken die zich onder de grond dan wel op de zeebodem bevinden, worden door de Rijksoverheid conform internationale verdragen beschouwd als veld- dan wel zeemansgraf en daarom in beginsel onberoerd gelaten.

De beslissingsbevoegdheid voor het al dan niet laten uitvoeren van bergingen van wrakken en/of stoffelijke resten berust bij het gemeentebestuur. Overwegingen die hierbij een rol spelen zijn openbare orde en veiligheid, algemeen belang, volksgezondheid, piëteit ten aanzien van nabestaanden en gesneuvelden. De Rijksoverheid voert hierbij een ondersteunend beleid door bij een beslissing van het gemeentebestuur om tot berging over te gaan, de bergingsdiensten van het ministerie van Defensie in principe kosteloos aan het gemeentebestuur, zijnde de opdrachtgever, ter beschikking te stellen. Slechts wanneer inzet van Defensiemiddelen is gebonden aan regels voor marktoptreden door de Rijksoverheid (zoals bij de opsporing – en dus niet de ruiming van explosieven) worden dientengevolge kosten in rekening gebracht.

Om de zorgvuldigheid van de berging te waarborgen en invulling te geven aan de Verdragen van Genève, geschiedt de daadwerkelijke berging van vliegtuigwrakken onder verantwoordelijkheid van de Stafofficier Vliegtuigberging (hierna: SOVB) van het Logistiek Centrum Woensdrecht van de Defensie Materieel Organisatie. Om invulling te geven aan relevante overeenkomsten met de Verenigde Staten, het Gemenebest en Duitsland inzake de overdracht van stoffelijke resten is de berging en identificatie van stoffelijke resten bij uitsluiting voorbehouden aan de Bergings- en Identificatiedienst Koninklijke Landmacht (hierna: BIDKL), welke deel uitmaakt van de Gravendienst van het Opleidings- en Trainingscentrum Logistiek te Soesterberg.

Omdat particulieren waardevolle bijdragen kunnen leveren aan delen van het historisch onderzoek, ligt het in de rede waar mogelijk met hen samen te werken.

Voor het opsporen en verzamelen van radioactieve stoffen kan de Stralingsbeschermingdienst Defensie, of een externe instantie die op grond van de Kernenergiewet bevoegd is dergelijke werkzaamheden te verrichten, worden ingeschakeld. Voorts beschikt de SOVB in verband met de genoten opleiding over een autorisatie van het Bureau Autorisatie en Registratie Kernenergiewet (te weten de BARK/A6008c 'Autorisatie berging vliegtuigwrakken'), met inachtneming van het gestelde in de Handleiding Stralingshygiene Defensie (DP 35-311).

Voor het opsporen en verzamelen van asbesthoudende stoffen kan de Deskundig Toezichthouder Asbest (hierna: DTA) van het ministerie van Defensie, of een externe instantie die op grond van het Asbestbesluit bevoegd is dergelijke handelingen te verrichten, worden ingeschakeld. Tevens is de SOVB in het bezit van de DTA-bevoegdheid en mag als zodanig het plan van aanpak en werkplan (voor de verwijdering van het asbest) samenstellen en voorbereiden en de bijbehorende vergunning aanvragen bij de desbetreffende gemeente.

In de Ministerraad van 13 april 1999 is besloten dat de ruiming van explosieven, gelet op de zwaarwegende aspecten van openbare orde en veiligheid, is voorbehouden aan de Explosieven Opruimings Dienst Defensie (hierna: EODD).

Wanneer door een gemeentebestuur wordt besloten tot een berging, een opsporing of een ruiming, komen de andere kosten (zoals b.v. de civieltechnische kosten en verzekeringen) voor rekening van de opdrachtgever, zijnde de gemeente.

Het is voor gemeenten raadzaam een aanvullende verzekering af te sluiten voor dat risico dat niet wordt gedekt door de reguliere aansprakelijkheids- of risicoverzekering.

3. Begrippen

In deze circulaire wordt verstaan onder:

Vliegtuigwrak: 'Een militair vliegtuig dat tijdens de Tweede Wereldoorlog is neergestort op (huidig) Nederlands grondgebied.'

Explosieven: 'Bommen en gevechtssladingen, geleide en ballistische projectielen, munitie voor artillerie, mortieren en klein-kaliberwapens, alle mijnen, torpedo's en dieptebommen, vernielingsladingen, al dan niet pyrotechnische vuurwerken, bundelrekken, moederbommen en dispensers, inrichtingen in werking gesteld door patronen en stuwstoffen, elektrische ontstekingsinrichtingen, clandestiene en geïmproviseerde explosieven en alle overige munitie, die explosieve stoffen of nucleaire splijtings- of fusiematerialen, biologische of chemische middelen bevat.'

Opsporen: 'Het geheel van organisatie en uitvoering binnen een opsporingsgebied van achtereenvolgens het detecteren, lokaliseren, interpreteren, benaderen en identificeren van de vermoede explosieven; het tijdelijk veiligstellen van de situatie en de overdracht aan de EODD met een proces-verbaal van oplevering.'

Opsporingswerkzaamheden: 'Het detecteren (vaststellen van de aanwezigheid van een voorwerp op of onder het maaiveld) en lokaliseren (vaststellen van de exacte ligplaats van een voorwerp, dat op of onder het maaiveld is gedetecteerd) van vliegtuigwrakken en mogelijk conventionele explosieven.'

Berging vliegtuigwrak: Het gecontroleerd benaderen en verwijderen van vliegtuigwrakdelen en mogelijke stoffelijke resten, conventionele explosieven, radioactieve stoffen en asbest.'

Ruiming: 'Het na de opsporing benaderen, veiligstellen, afvoeren of vernietigen van het explosief dat in een bepaald gebied is aangetroffen.'

Radioactieve stoffen: 'Radioactieve stoffen als bedoeld in artikel 29 van de Kernenergiewet.'

Asbest: 'Asbest als bedoeld in artikel 1 van het Asbest-verwijderingsbesluit.'

4. Juridisch kader

Ten aanzien van het bergingsproces is een breed spectrum aan regelgeving van belang. Op de meest relevant regelgeving wordt in deze paragraaf ingegaan.

4.1. Internationaal juridisch kader

Op grond van de Verdragen van Genève betreffende de bescherming van slachtoffers van internationale gewapende conflicten dient de Nederlandse overheid er voor zorg te dragen dat een graf wordt ontzien en te allen tijde kan worden teruggevonden.

Voorts is de Nederlandse overheid naar de strekking van de Verdragen belast met de identificatie van stoffelijke resten bij eventuele opgravingen. Om aan de verdragsverplichting van de Nederlandse overheid inzake de identificatie van stoffelijke resten op een verantwoorde wijze te voldoen, dient ook de berging van het vliegtuigwrak zelf zorgvuldig plaats te vinden en dient betrokkenheid van de BIDKL gewaarborgd te zijn.

Indien de ambassade van een verdragsstaat al dan niet als vertegenwoordiger van een nabestaande de uitdrukkelijke wens kenbaar maakt tot herbegraving dan wel tot overbrenging van stoffelijke overschotten naar het land van herkomst, bestaat er voor de Nederlandse overheid daarmee nog geen verdragsrechtelijke verplichting om tot berging over te gaan. Wel kan men op grond van gevoerd beleid spreken van een inspanningsverplichting. Deze inspanningsverplichting richt zich op het meenemen van overwegingen van pieteit ten aanzien van zowel de gesneuvelden als nabestaanden in het totale afwegingsproces van het gemeentebestuur, waarbij ook overige betrokken belangen aan de orde komen, zoals dwingende redenen van openbare orde en veiligheid of het algemeen belang. Gelet op de strekking van de internationale verdragen, moet bedacht worden dat de grafrust en pieteitsoverwegingen ten aanzien van de overledenen van overwegend belang kunnen zijn bij het besluit het oorlogsgraf ongemoeid te laten.

Indien door het gemeentebestuur wordt besloten tot berging over te gaan zal de Rijksoverheid hierbij vervolgens een ondersteunende rol vervullen. In dit kader wordt de EODD in principe kosteloos aan het gemeentebestuur, zijnde de opdrachtgever, ter beschikking gesteld. Slechts wanneer inzet van Defensiemiddelen is gebonden aan regels voor marktoptreden door de Rijksoverheid (zoals bij de opsporing en dus niet de ruiming van explosieven) worden dientengevolge kosten in rekening gebracht.

Het aanvullend protocol betreffende de bescherming van de slachtoffers van internationale gewapende conflicten legt op verdragspartijen in het algemeen een verplichting om zorgvuldig om te gaan met de stoffelijke resten van in een conflict op hun grondgebied omgekomen militairen. Persoonlijke bezittingen van de overledenen dienen aan de nabestaanden te worden teruggegeven. Het opgraven van stoffelijke overschotten is slechts toegestaan, indien sprake is van een uitdrukkelijke wens van de ambassade van het land van herkomst, al dan niet namens een nabestaande (zoals hierboven aangegeven) of wanneer opgraving dwingend is geboden door het algemeen belang (waaronder in ieder geval wordt begrepen openbare orde en veiligheid en medische noodzaak).

Verdragspartijen worden in de Verdragen van Genève ook verplicht om overeenkomsten te sluiten om uitwerking te geven aan de desbetreffende bepalingen. Nederland heeft dientengevolge met de Verenigde Staten, met de landen van het Gemenebest en met Duitsland afspraken gemaakt over de wijze van informeren over de vondst van stoffelijke resten en de eventuele overdracht daarvan.

4.2. Nationaal juridisch kader

In Nederland zijn uiteenlopende wetten van toepassing op de ruiming en berging van vliegtuigwrakken, stoffelijke resten en explosieven. De voornaamste wetten worden in deze paragraaf genoemd. De berging van de stoffelijke resten op Nederlands grondgebied dient te geschieden conform de kaders van de Wet op de lijkbezorging. De Wet wapens en munitie bepaalt dat het zonder ontheffing voorhanden hebben van wapens en munitie, niet is toegestaan. Voor de Krijgsmacht is op deze regel een uitzondering gemaakt. De ruiming van explosieven is als gevolg van een beslissing van de Ministerraad d.d. 13 april 1999 voorbehouden aan de EODD van het ministerie van Defensie. Hierbij kan door de EODD gebruik worden gemaakt van civieltechnische explosieven opsporingsbedrijven (voor b.v. graafwerkzaamheden). Indien de opsporingswerkzaamheden worden uitgevoerd zonder personeel van de EODD, dan dienen de desbetreffende opsporingsbedrijven in het bezit te zijn van een ontheffingsvergunning van het ministerie van Justitie. De Gemeentewet bepaalt dat de handhaving van de openbare orde en veiligheid een primaire verantwoordelijkheid is van de burgemeester.

Op grond van de Kernenergiewet moet de SOVB, onder wiens verantwoordelijkheid de berging plaatsvindt, beschikken over een vergunning om radioactieve stoffen, die zich in het wrak kunnen bevinden, op te sporen en te verzamelen. Een vergunning is niet nodig, indien ten behoeve van deze werkzaamheden derden worden ingeschakeld die reeds beschikken over de vereiste vergunning. Het verzamelde radioactieve materiaal moet worden overgedragen aan de Centrale Organisatie Voor Radioactief Afval (hierna: COVRA), zijnde een instantie die op grond van de Kernenergiewet gemachtigd is om radioactieve stoffen in te zamelen.

Op basis van de Beoordelingsrichtlijn 5050 moet asbest door een gecertificeerd bedrijf worden verwijderd. Een vergunning voor het verwijderen van asbesthoudend materiaal wordt verleend door het college van burgemeesters en wethouders van de gemeente waar de asbestverwijdering plaatsvindt.

Het Burgerlijk Wetboek biedt in beginsel geen basis waarop de eigendom van buitenlandse militaire vliegtuigen is overgegaan van de oorspronkelijke eigenaar naar een derde. Juridisch betekent dit dat het land van herkomst in principe eigenaar blijft van de opgegraven materialen. Duitse vliegtuigen uit de Tweede Wereldoorlog zijn echter van rechtswege aan de Nederlandse Staat vervallen voor zover zij ten tijde van het in werking treden van het Besluit Vijandelijk Vermogen (Stb. 1944, E133) eigendom van de Duitse Staat waren.

Hierbij gaat het overigens om de wrakdelen van de vliegtuigen en niet om de persoonlijke bezittingen van de bemanning. Deze persoonlijke bezittingen dienen in beginsel altijd aan de nabestaanden te worden teruggegeven. In eerste instantie zullen zowel de persoonlijke bezittingen als de persoonlijke uitrustingsstukken benodigd zijn voor de identificatie van stoffelijke resten. De BIDKL dient derhalve hierover te kunnen beschikken. Deze zal aan de hand van de identificatiewerkzaamheden haar bevindingen rapporteren aan de ambassade(s) van land(en) van herkomst.

In de praktijk komt het voor dat particulieren of bedrijven bijvoorbeeld bij graafwerkzaamheden stuiten op veldgraven of (onderdelen van) een mogelijk vliegtuigwrak. Op grond van Boek 5, artikel 5, lid 1, onder a, Burgerlijk Wetboek is men in een dergelijk geval verplicht met bekwame spoed aangifte te doen van de vondst en eveneens de zaak in bewaring te geven aan de gemeente die dit vordert. Tevens wordt degene die opzettelijk en wederrechtelijk een lijk opgraaft of wegneemt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of een geldboete van de derde categorie (artikel 150 Wetboek van Strafrecht). Daarnaast is het mogelijk dat de Wet wapens en munitie van toepassing is op een dergelijk geval in verband met eventueel aanwezige vuurwapens of munitie of onderdelen of hulpstukken daarvan in de zin van artikel 2 jo 3 Wet wapens en munitie. Het is verboden een wapen of munitie van de categorieën II en III van deze wet voorhanden te hebben (artikel 26 Wet wapens en munitie).

5. Verantwoordelijkheden en bevoegdheden

Uit de vorige paragraaf bleek reeds in algemene zin dat er bij de berging van vliegtuigwrakken en stoffelijke resten en bij de opsporing en ruiming van explosieven uit de Tweede Wereldoorlog, de nodige overheidsbelangen zijn betrokken. In deze paragraaf worden die belangen vertaald naar verantwoordelijkheden van overheidsinstanties.

5.1. Beslissingsbevoegdheid

De beslissingsbevoegdheid ten aanzien van het al dan niet laten uitvoeren van bergingen, opsporingen of ruiming ligt bij het gemeentebestuur. Het is dus aan een gemeente, al dan niet op verzoek van een derde, een afweging te maken of een berging, opsporing of ruiming zal plaatsvinden. Het gemeentebestuur stelt indien nodig de ambassade van het land van herkomst van de nabestaande op de hoogte van een verzoek tot opgraving van stoffelijke resten en informeert de ambassade over het al dan niet toewijzen van het verzoek.

Die beslissingsbevoegdheid is primair gebaseerd op de verantwoordelijkheid van de burgemeester voor de openbare orde en veiligheid in zijn gemeente en het feit dat de burgemeester het beste in staat is om de lokale situatie, omstandigheden en overige betrokken belangen bij zijn beslissing te betrekken. De Rijksoverheid voert in principe een ondersteunend beleid bij het bergen en ruimen.

Eventueel noodzakelijke beslissingen over prioriteitstelling van te bergen vliegtuigwrakken zullen worden genomen in overleg tussen de betrokken overheden. Het bergen van stoffelijke resten en het opsporen of ruimen van explosieven heeft hierbij een eerste prioriteit.

Op grond van de artikelen 175 en 176 van de Gemeentewet kan de burgemeester bij bergingen, opsporingen en ruiming, indien daartoe aanleiding bestaat, bevelen of algemeen verbindende voorschriften geven die hij ter handhaving van de openbare orde of ter beperking van gevaar nodig acht. Deze bevelen of voorschriften kunnen bijvoorbeeld een verbod inhouden om het terrein waar de berging, opsporing of ruiming plaatsvindt te betreden, zonder toestemming van het bevoegd gezag.

Gemeenten die de exacte locatie van een vliegtuigwrak hebben vastgesteld en een beslissing nemen om niet tot berging over te gaan worden geadviseerd om de desbetreffende locaties op een passende wijze te markeren. Het ligt in de rede dat dit gebeurt door een monument dan wel een gedenksteen.

5.2. Bergen vliegtuigwrakken

De SOVB is belast met en verantwoordelijk voor het daadwerkelijke bergen van vliegtuigwrakken, in het geval een gemeente besluit tot berging over te gaan.

5.3. Bergen en identificeren stoffelijke resten

De BIDKL is op basis van de vereiste zorgvuldigheid bij uitsluiting belast met en verantwoordelijk voor het bergen en identificeren van stoffelijke resten. De BIDKL voert deze taak uit conform de procedures die zijn neergelegd in de Wet op de lijkbezorging. Op de wraklocatie aangetroffen stoffelijke resten, persoonlijke bezittingen en uitrustingsstukken dienen onverwijld aan de BIDKL te worden overgedragen.

5.4. Opsporen of ruimen van explosieven

De werkzaamheden verbonden aan opsporen – in de zin van het onderzoeken van een bepaald gebied in verband met de vermoede aanwezigheid van explosieven – mogen zowel door militair personeel van de EODD als door civiele explosievenopsporingsbedrijven worden uitgevoerd. Indien de opsporing wordt uitgevoerd door Defensiepersoneel dienen, conform de aanwijzingen voor het verrichten van marktactiviteiten door de Rijksoverheid, marktconforme prijzen in rekening te worden gebracht.

De EODD is n.a.v. een besluit van de Ministerraad bij uitsluiting belast met en verantwoordelijk voor de werkzaamheden verbonden aan de ruiming van de gevonden explosieven.

Bij een opsporing of ruiming is de burgemeester in principe beslissingsbevoegd. De commandant van de ruimploeg is echter verantwoordelijk en beslissingsbevoegd voor zover het de veiligheid van zijn personeel betreft.

5.5. Opsporen, verzamelen en overdragen van radioactieve stoffen

Het opsporen, verzamelen en overdragen van radioactieve stoffen mag worden gedaan door de Stralingsbeschermingdienst van het ministerie van Defensie of een externe instantie die op grond van de Kernenergiewet bevoegd is dergelijke werkzaamheden te verrichten. De SOVB beschikt over de op grond van artikel 29 van de Kernenergiewet vereiste vergunning. Overdracht mag uitsluitend plaatsvinden aan de COVRA.

5.6. Opsporen, verzamelen en overdragen van asbesthoudende stoffen

Het opsporen, verzamelen en overdragen van asbesthoudende stoffen mag worden gedaan door de DTA van het ministerie van Defensie of door de SOVB of door een externe instantie die beschikt over de vereiste vergunning op grond van het Asbest-verwijderingsbesluit.

6. Samenwerking tussen de overheid en particulieren

Particulieren – veelal in de vorm van verenigingen of stichtingen – zijn in toenemende mate actief bij het verrichten van geschiedkundig onderzoek naar vliegtuigwrakken en bemanningsleden. Dit onderzoek levert vaak gegevens op die van belang kunnen zijn bij het bergen en identificeren van een wrak en de stoffelijke resten van de bemanning.

Daarnaast zijn er instanties die gespecialiseerd zijn in het opsporen en verzamelen van radioactieve stoffen, b.v. de National research & Consultancy Group te Petten en de Röntgen Technische Dienst. Omdat particulieren aldus waardevolle bijdragen kunnen leveren aan delen van het bergingsproces, ligt het in de rede (waar mogelijk) bij bergingen samen te werken met particuliere organisaties. Dit is ter afweging van de SOVB. Het is particulieren echter niet toestaan om zelfstandige bergingswerkzaamheden te ontplooien, daarnaast is het onwenselijk om bij het vooronderzoek naar een wraklocatie graafwerkzaamheden uit te voeren aangezien zulks de bij berging aan de orde zijnde belangen van piëteit, openbare orde, veiligheid, rechtsorde en milieu direct raakt. In het bijzonder staat hierbij de piëteit ten aanzien van de gevallen centraal, aangezien vliegtuigwrakken die zich onder de grond dan wel onder de waterlijn bevinden door de Rijksoverheid worden beschouwd als veld- dan wel zeemansgraf.

7. Procedures

De volgende situaties met de daarbij behorende procedures kunnen worden onderscheiden:

7.1. Berging van een vliegtuigwrak

Verzoeken om tot berging over te gaan worden door de desbetreffende gemeente ingediend bij:

Directeur Logistiek Centrum

Woensdrecht/DMO

MPC 91A

Postbus 77

4630 AB Hoogerheide

De genoemde directeur zal op zijn beurt de SOVB, die zich in zijn staf bevindt, verzoeken een vooronderzoek dienaangaande te verrichten. Aan de hand van dit vooronderzoek zal de SOVB wel of niet een positief bergingsadvies afgeven met betrekking tot de haalbaarheid om tot berging van het vliegtuigwrak over te gaan.

De SOVB is in voorkomend geval belast met het vooronderzoek, afgeven van een bergingsadvies, opstellen van een werkplan en heeft bij de daadwerkelijke berging de leiding en de coördinatie bij de uitvoering van de bergingswerkzaamheden met betrekking tot de Defensiediensten. Zijn er aanwijzingen of vermoedens dat zich in of rond het wrak explosieven of stoffelijke resten bevinden, zal de SOVB terstond het EODD c.q. de BIDKL in kennis stellen. De SOVB zal vervolgens in overleg met alle betrokken particuliere bedrijven en overheidsinstanties een werkplan opstellen. In het werkplan zal onder meer worden aangegeven of civieltechnische ondersteuning nodig is voor de uitvoering van de bergingswerkzaamheden. Deze werkzaamheden vallen onder verantwoordelijkheid van de gemeente. Aan de hand van het werkplan kan de gemeente beoordelen of een berging, met waarborging van alle in het geding zijnde belangen en verantwoordelijkheden, financieel en anderszins kan worden uitgevoerd. Het is mogelijk dat zich in (de omgeving van) het vliegtuigwrak nog explosieven bevinden.

7.2. Berging en identificatie van stoffelijke resten

Verzoeken tot berging en identificatie van stoffelijke resten worden ingediend bij de commandant Gravendienst Koninklijke Landmacht:

Opleidings- en Trainingscentrum Logistiek

Commandant Gravendienst KL

Kamp Soesterberg

Zeisterspoor 10

MPC 53a

Postbus 109

3769 ZJ Soesterberg

7.3. Ruiming van explosieven

Verzoeken tot ruiming van explosieven worden ingediend bij:

Explosieven Opruimings Dienst Defensie

Sergeant-majoor Scheickkazerne

Gutenbergweg 10

4104 BA Culemborg

0800-0230494 (gratis)

De EODD coördineert alle verzoeken om tot ruiming over te gaan en stelt de prioriteiten vast.

7.4. Opsporing, verzameling en overdracht van radioactieve stoffen

Verzoeken tot opsporing, verzameling en overdracht van radioactieve stoffen moeten worden ingediend bij de Stralingsbeschermingsdienst Defensie, dan wel een andere instantie, die op grond van de Kernenergiewet bevoegd is deze werkzaamheden te verrichten.

7.5. Opsporing, verzameling en overdracht van asbesthoudende stoffen

Verzoeken tot opsporing, verzameling en overdracht van asbesthoudende stoffen moeten worden ingediend bij de DTA van het ministerie van Defensie, de SOVB, dan wel een andere instantie die op grond van het Asbestverwijderingsbesluit bevoegd is deze werkzaamheden te verrichten.

8. Financiële aspecten

De gemeente kan voor bepaalde kostensoorten, onder bepaalde voorwaarden en boven een bepaald drempelbedrag een bijdrage verkrijgen voor het opsporen en ruimen van explosieven uit de Tweede Wereldoorlog, en voor de berging van vliegtuigwrakken indien en voor zover noodzakelijk voor het opsporen en ruimen van explosieven. De voorwaarden en eisen zijn vastgelegd in het Bijdragebesluit kosten opsporing en ruiming conventionele explosieven Tweede Wereldoorlog 2006 (Stb. 2006, 711), (hierna bijdragebesluit 2006) en de Regeling eisen civiele explosieven opsporingsbedrijven en opruimer explosieven (Stcrt. 2002, 247).

Het aanvragen van een bijdrage op basis van het bijdragebesluit 2006 kan bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De Dienst Regelingen van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit heeft het mandaat om het bijdragebesluit 2006 uit te voeren. Wil een gemeente in aanmerking komen voor een Rijksbijdrage in bepaalde kosten, dan moet een berging, opsporing of ruiming, in beginsel voordat de werkzaamheden beginnen, schriftelijk worden aangemeld bij:

Dienst Regelingen

Backoffice West

Postbus 19530

2500 CM Den Haag

Het bijdragebesluit 2006 wordt naar verwachting per 1 oktober 2009 ingetrokken. In plaats daarvan zal een bijdrage gegeven worden via het gemeentefonds. Deze wijziging heeft geen gevolgen voor de wijze waarop het bergen van vliegtuigwrakken en vermiste bemanningsleden uit de Tweede Wereldoorlog plaatsvindt. Alleen de mogelijkheid voor gemeenten om een financiële bijdrage van het Rijk aan te vragen op basis van het Bijdragebesluit 2006 komt dan te vervallen. In plaats daarvan ontvangen gemeenten een bijdrage via het gemeentefonds of kunnen gemeenten die aanvragen.

9. Vrijwaring

Gezien de mogelijke schadeveroorzakende risico's van het ruimen van explosieven, verdient het in beginsel aanbeveling voor een concrete ruiming een verzekering of to sluiten voor het bovenmatig risico dat niet wordt gedekt door de reguliere gemeentelijke aansprakelijkheids- en/of risicoverzekering of door een (opstal)verzekering van andere belanghebbenden, b.v. particuliere bedrijven. Ontstaat er bij het optreden van de EODD onverhoopt schade, dan kan de gemeente de Staat der Nederlanden (i.c. de Minister van Defensie dan wel de Minister van BZK) in beginsel alleen aansprakelijk stellen voor schade die door opzet of grove schuld van de EODD is veroorzaakt.

10. Inwerkingtreding

Deze circulaire dient ter vervanging van de circulaire van 1 juni 2005 en is met terugwerkende kracht geldig vanaf 1 juni 2009 tot 1 juni 2013.

De

Minister
van Defensie,

E. van Middelkoop
De

Minister
van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,

G. ter Horst

Bijlage 5. Relatie vondstmateriaal en AMZ cyclus met het wettelijk kader

Orde en veiligheid	Vondst type							AMZ cyclus				
	Wrakken	Bouwwerken Infrastructuur	Munitie Wapens Explosieven	Scheeps lading of inventaris	Militaire uitrusting	Menselijke resten	Persoonlijke voorwerpen	Bureau onderzoek	IVO/DO AB	Specialist. uitwerking	Depot beheer	Publiek
Gemeentewet	X	X	X	X	X			?	X			
Circulaire Defensie	X		X	X	X			X	X			
Wrakkenwet	X		X	X	X			X	X	X	X	X
Wet bescherming staatsgeheimen			?	?	?			X	X			
Wet wapens en munitie			X	X	X			X	X	X	X	
Uitvoeringswet verdrag chemische wapens			X	X				X	X	X	X	

Gezondheid en milieu	Vondst type					AMZ cyclus						
	Wrakken	Bouwwerken Infrastructuur	Munitie Wapens Explosieven	Scheeps lading of inventaris	Militaire uitrusting	Menselijke resten	Persoonlijke voorwerpen	Bureau onderzoek	IVO/DO AB	Specialist. uitwerking	Depot beheer	Publiek
Wrakkenwet	X	X		X				X	X			
Wet Milieubeheer	X	X	X	X				X	X			?
Arbo-wet	X	X	X	X				X	X		X	
Flora en Fauna wet	X			X				X	X			
Wet vervoer gevaarlijke stoffen			X	X				X	X			
Asbestverwijderings- besluit	X	X						X	X			
Wet Bodem- bescherming	X	X		X				X	X			X
Kernenergiewet	X			X	X			X	X		X	?
Opiumwet				X	X			?	X	X	X	

Slachtoffers en nabestaanden	Vondst type										AMZ cyclus				
	Wrakken	Bouwwerken Infrastructuur	Munitie Wapens Explosieven	Scheeps lading of inventaris	Militaire uitrusting	Menselijke resten	Persoonlijke voorwerpen	Bureau onderzoek	IVO/DO AB	Specialist. uitwerking	Depot beheer	Publiek			
Wettelijk kader															
Conventie van Geneve	X	X				X	X	X	X	X		X			
Wet op de lijkbezorging						X	X	X	X	?					
Circulaire Defensie	X					X		X							
Wet bescherming persoonsgegevens						X	X	X	X	X	X	X			
Wet oorlogsstrafrecht						X	X	X	X	?					

Eigendomsrecht	Vondst type							AMZ cyclus				
	Wrakken	Bouwwerken Infrastructuur	Munitie Wapens Explosieven	Scheeps lading of inventaris	Militaire uitrusting	Menselijke resten	Persoonlijke voorwerpen	Bureau onderzoek	IVO/DO AB	Specialist. uitwerking	Depot beheer	Publiek
Conventie van Geneve							X	X	X	X		X
Circulaire Defensie	X						X	X	X			
Burgerlijk wetboek	X	X		X			X	X	X	X	X	X
Wet voorzieningen onder de vijand aangetroffen goederen	X	X		X	X				X	X	X	
Wet militaire inundatiën		X						X	X			
Inkwartieringswet		X						X	X			
Belemmeringswet landsverdediging		X						X	X			

Bijlage 6. Overzicht van archeologische onderzoeken waarbij modern oorlogserfgoed op land is aangetroffen t/m 2013

ACVU-HBS

- Opgraving Sittard-Hoogveld waarbij sporen en munitie uit WO II zijn aangetroffen.
- Opgraving Nederweert met schuttersputten waarin Amerikaanse. 30 munitie is aangetroffen, wellicht van een mitrailleurstelling.
- Opgraving Nederweert-Rosveld met onbekende sporen uit WO II. (Hiddink 2005)

ADC

- Archeologische begeleiding bij berging vliegtuigwrak (een Messerschmidt Bf109) neergestort bij Wenum- Wiesel, gemeente Apeldoorn, waar gemeente archeologen van Apeldoorn mochten toekijken, maar geen onderzoek doen. (Kamp, 2011, 23-24) ADC/gem. Apeldoorn project, geen publicatie gereed.
- Opgraving aan de Maaskade van Venlo. Losse vondsten van mogelijk Duitse voertuigonderdelen, zoals van een motor en vrachtwagen. (Van der Velde, Ortkamp, Veldman & Wyns 2009.)
- Opgraving in Venlo-Trade Port Noord van Britse of Canadese 4 cm Bofors stelling. (Bosman 2011g.)
- Proefsleuvenonderzoek en opgraving Transportriool Lochem-Zutphen naar Duitse loopgraafstellingen uit 1944-1945. (Bosman 2013a.)
- Opgraving te Zundert waarbij lege Duitse loopgraven zijn blootgelegd.
- Opgraving te Lomm naar Duitse loopgraven. (Bosman 2006; Prangmsma 2008; Gerrets & Williams 2011).
- Opgraving (in samenwerking met ARC en Gemeente Groningen) te Groningen waar een deel van de Duitse verdedigingsloopgraven is aangesneden die om de stad heen lagen in april 1945. (Van der Velde, Van der Harst-Van Domburg & Kortekaas 2010.)
- Archeologische begeleiding te Mook & Middelaar waarbij een deel van een schuttersput is aangetroffen. De vondsten bestaan uit een viertal Britse munitiekisten, een bakpan, een behoorlijke hoeveelheid blikjes Smac en een tube zalf. (Bouma 2009.)
- Opgraving te Zaltbommel-De Wildeman, onder andere is een Duitse tankgracht ingemeten. (Veldman & Blom 2010.)
- Opgraving in Oosterhout-Contreie waarbij series van schuttersputten zijn blootgelegd die met de Slag om het Markkanaal in verband te brengen zijn. (Roessingh & Blom 2012.)
- Proefsleuvenonderzoek naar Duitse 20mm Flakstelling in Arnhem, ten westen van de John Frostbrug (de 'Brug te ver') op de zuidoever van de Rijn. (Geerts 2013.)
- Proefsleuvenonderzoek naar Duitse stelling in Arnhem-Meinerswijk, aangetroffen: greppel en schuilnissen met vondsten van uniformdelen, klein kaliber munitie en verband- en verbindingsmiddelen. (Geerts 2013.)
- Archeologische begeleiding van OCE werk bij bomtrechters aan weerszijden van de John Frostbrug, op de zuidoever van de Rijn.
- Berging bij Zelhem van een Britse Avro Lancaster bommenwerper. (T&A, Amsterdam voert OCE uit, archeologisch veldwerk bijgestaan via certificering van ADC.)

AIVU

- Opgraving op het Hessenveld te Wehl van onder andere Duitse loopgraven.

ARC

- Opgraving te Bakel waar inslagkraters van vliegtuigbommen als recente verstoringen zijn geregistreerd.

Archol

- Proefsleuvenonderzoek te Melick waarbij op basis van lokale kennis een spoor is geïnterpreteerd als Duitse antitankgracht. (Duurland & Van Wijk 2004.)
- Archeologische opgraving van Duitse loopgraven en veldgeschutopstelling in Ede-Bennekom, beide destijds onderdelen van de *Pantherstellung*. Aangetroffen zijn loopgraven gefundeerd met sloophout uit Wageningen waar de Nederlandse SS-ers de Canadese en Britse opmars dachten te kunnen weerstaan. (Bosman 2008)

- Archeologische opgraving Tilburg-HaVeP waarin loopgraven en vondsten van Britse of Canadese herkomst. (Mondelinge mededeling G. van den Eynde, Tilburg.)
- Proefsleuvenonderzoek en begeleiding OCE op het voormalig Marine Vliegkamp Valkenburg (ZH). Opbrengst was een grote hoeveelheid vondsten, waaronder twee Nederlandse Hembrug M95 geweren en een Nederlandse klewang. De laatste met schade door inslag van een kogel of granaatscherf. Verder een kleine hoeveelheid vliegtuigresten en vooral gebruiksgoederen uit de totale gebruikperiode als vliegveld. (Bosman 2011a, Bosman 2011b.)
- Proefsleuvenonderzoek naar de antitankmuur als onderdeel van de *Atlantikwall* bij Katwijk aan Zee. Interessant zijn de bewaard gebleven verfresten op het oppervlak, op basis waarvan in combinatie met teruggevonden foto's het camouflagepatroon gereconstrueerd kan worden. (Bosman 2011f, Bosman 2013d.)

BAAC

- Opgraving te Mook en Middelaar, Molenhoek van resten van een Canadees bivak uit de herfst/winter van 1944, van het *First Hussars Regiment*. Van een mess-tin is de oorspronkelijke gebruiker achterhaald. (Mooren 2008; Van Willigen 2009.)
- Opgraving Reusel van een vondstloze Duitse loopgraaf. (Bink 2007.)
- Cultuurhistorisch onderzoek te Uden-Mariaheide, Pater Visserslaan naar de vermeende aanwezigheid van een Duitse Panthertank in de ondergrond. Aangetroffen rupsbanddelen van een Britse Brencarrier waren te linken met een belangrijk moment uit operatie Market Garden, namelijk het doorsnijden van Hell's Highway ten noorden van Veghel op 22 september 1944. (Van der Weerden 2005.)
- Opgraving te Veldhoven, Habraken met sporen en vondsten van de Duitse *Fliegerhorst* Eindhoven, met name van de begin september 1944 door de Duitsers zelf opgeblazen munitieopslag. De ontstane kraters zijn door de Geallieerden opgevuld met alles wat voorhanden was, zoals wapens, munitie en uitrusting. Daarnaast ook nog sporen van operatie *Bodenplatte*, zoals ontplofte Geallieerde munitie en granaatresten. (Tolboom & Van der Weerden 2007, Vander Weerden 2008, Vander Weerden 2009.)
- Proefsleuvenonderzoek Asten, plan Looverbosch waarbij een afvalkuil bij een Britse 5.5-inch vuurmond is aangetroffen. Vanwege hoge grondwaterstand is onder andere textiel bewaard gebleven. Het betreffende geschut was tijdens het Duitse Peeloffensief van oktober 1944 gericht op doelen bij Neerkant of Meijel. (Tump & Van der Weerden 2007.)
- Opgraving te Reusel, Kruisstraat van diverse sporen uit WO II. Het toen nog bestaande woonhuis vertoonde op de gevel sporen van (artillerie)beschietingen. Er zijn granaatinslagen, schuttersputjes en een schuilkelder blootgelegd. Daarnaast is een afvalkuil met de resten van kapotgeschoten glaswerk en serviesgoed aangetroffen. Van de toenmalige bewoner is het verhaal vastgelegd. (Bink 2010.)
- Opgraving Veldhoven-Zilverakkers en in Veldhoven-Oerle zijn vrij unieke sporen aangetroffen van een legeroefening uit WO I. Onder andere inslagkraters en resten van granaten van 6-Veld zijn gedocumenteerd. (Van der Weerden 2011.)
- Opgraving De Worp, Deventer waarbij enkele bomkraters zijn aangetroffen die verband houden met de bombardementen op de IJsselbrug in 1944-1945.
- Opgraving door de versterkingswal van Fort Vechten. Documentatie van de ophogingslagen en hoek van een vrij gegraven Poterne.
- Opgraving in fort St. Michiel te Blerick, Venlo. Resten van Duitse bruggenhoofdverdediging uit 1944 en sporen van Geallieerde bombardementen.

BAI

- Opgraving in Midlaren, gem. Tynaarlo, van Duitse loopgraven en tankgracht.

Becker & Van der Graaf

- Opgraving in Alphen-Chaam van in september 1944 aangelegde en in oktober 1944 gebruikte Duitse gevechtloopgraaf om de bevrijding van Breda te voorkomen. In de loopgraaf zijn schutterposities, munitienissen en paalkuilen voor prikkeldraad en camouflage materiaal aangetroffen. (Hoven 2010a.)
- Proefsleuvenonderzoek te Keldonk waarin een Duitse gevechtloopgraaf, een antitankgracht, eenmansgaten en munitienissen zijn gevonden. (Hoven 2009.)

- Opgraving te Heerle waarbij Duitse loopgraven zijn aangetroffen inclusief schuttersposities en mitrailleurnesten. De stelling is eind oktober 1944 bij gevechten beproefd. (Hoven 2010b.)
- Opgraving op de Galderse Heide van twaalf rechthoekige kuilen die in verband worden gebracht met een Duits kampement uit oktober 1944. (Van Dalftsen & Hoven 2011.)
- Opgraving te Arnhem-Schuytgraaf waarbij ijzertijdgreppel geïnterpreteerd is als loopgraaf.
- Proefsleuvenonderzoek op fort St. Michiel (Kazernekwartier – locatie MFC), naast oude militair erfgoed ook restanten uit WO II en de Koude Oorlog. (Weiß-König & Van der Graaf 2011.)

Diachron / Projectenbureau AAC in samenwerking met BAAC

- Archeologische begeleiding bij baggerwerk in ~~in~~ een tweetal deelgebieden in Oosterbeek, gemeente Renkum: binnen de zogenaamde Perimeter en aan de Fonteinallée nabij kasteel Doorwerth. Hierbij zijn vondsten geborgen die in verband te brengen zijn met twee fasen gedurende de Operatie Market Garden. (Van der Weerden & Verspay 2012.)

Gemeente Amersfoort

- Opgraving te Amersfoort van twee posities verbonden door een loopgraaf, aangelegd door de Nederlanders in 1939. Houten wanden en ladder resteerden. (d'Hollosy 2006.)

Gemeente Arnhem (en bij vervolg onderzoek tevens ADC, ARC, Becker & Van der Graaf, Projectenbureau AAC)

- Proefsleuvenonderzoek en opgraving Schuytgraaf naar landings- en gevechtsterrein van de Poolse parachutisten en naar ingegraven stellingen rondom boerderijen op De Laar. Tevens zijn verspreide resten van een geëxplodeerde munitietrein aangetroffen. (Bosman, van Roode & Wieringa i.v.)

Gemeente Breda

- Proefsleuvenonderzoek in de Rithsestraat in Roskam waarbij een Duitse tankgracht is aangesneden. (Nollen, Peters & De Jonge 2010.)

Gemeente Den Haag

- Opgraving op voormalig Nederlands vliegveld Ockenburgh. Schuttersput en losse vondsten van oorlogserfgoed. (Bosman i.v.)

Gemeente Deventer

- Opgraving te Averlo-Letele van twee inrichtingen voor het lanceren van V1 raketten. (Bartels & Vermeulen 2002.)
- Opgraving te Colmschate van afvalkuil met No. 18 Wireless Set radio, munitie en twee onklaar gemaakte Lee Enfield No.4 geweren. (Hermsen & Eeltink 2004.)
- Opgraving te Colmschate van een Duitse loopgraaf haaks op de Holterweg. Op deze locatie is eerder door de ROB gegraven. (Hermsen & Haveman 2009.)
- Opgraving van een 88mm Duitse Flakstelling en begeleiding OCE. (Haveman & Vermeulen 2007; Smole, Mittendorff & Kastelein 2011.)
- Opgraving te Epse-Waterdijk met onder andere sporen van loopgraven rond een van de grote Flakstellingen rond de bruggen in het centrum van Deventer. (Appels 2002.)
- Opgraving te Epse Olthof-Zuid met sporen van een loopgraaf rondom de versterkte boerderij de Olthof, aangelegd om de Geallieerde opmars te vertragen. (Mittendorff, Vermeulen & Van der Wal i.v.)
- Opgraving te Colmschate met onderzoek van een grote kuil die een inslag markeerde van een neergestorte V1 raket. De raket is vervolgens door de Duitsers tot ontploffing gebracht. (Klomp 2001.)
- Opgraving te Schalkhaar met sporen van een loopgraaf rond de boerderij Warmboldink op de Rielerenk. (Vermeulen & Bartels 2007.)

Gemeente Eindhoven

- Opgraving te Meerhoven van Duits tentenkamp en bijbehorende afvalkuilen bij het vliegveld. (J. Bosman 2004.)

Gemeente Nijmegen

- Opgraving te Oosterhout van een Britse 25-ponder veldgeschutstelling. Markant is de serie van rechtopstaande, in een halve kring geplaatste afgeschoten hulzen. (Van den Broeke 2002; Van Ginkel & Verhart 2009, 307.)
- Opgraving te Mariënborg van een kuil waarin de resten van een geëxplodeerd DUKW amfibievoertuig. Van de explosie bestaat een contemporaine foto. (Brok 2000.)
- Opgraving te Lent van een Duitse positie waaruit Luftwaffe aardewerk en fragmenten van een asbestplaat met Gotisch schrift. (Ball & Van den Broeke 2007.)
- Opgraving in de St. Josephhof van dichtgestorte kelder met o.a. een Duitse karabijn Kar 98k, een linker voorspatbord van een Brencarrier, een benzinetank van wellicht een tweetakt Duitse DKW motor en een Duitse D-Betonmine. Verder is een zilveren rijksdaalder uit een in 1944 verbrande kelder geborgen. (Van Enckevort & Heirbaut 2010, 281-283 en 287-289.)
- Opgraving in de Hugo de Grootstraat 41 van kelders waarin in september 1944 verbrande huisraad terecht is gekomen. (Van Enckevort 2008.)
- Opgraving te Ubbergen van een eind 1944 – begin 1945 in functie zijnd militair hospitaal.
- Opgraving met sporen van het bombardement van 22 februari 1944, onder andere een geldkistje met inhoud. (Van Ginkel & Verhart 2009, 308.)
- Opgraving van Luchtbeschermingsschuilplaats.

Gemeente Rijswijk (i.s.m. Den Haag)

- Opgraving op voormalig Nederlands vliegveld Ypenburg. Diverse sporen en vondsten van oorlogserfgoed. (Bosman & Koot i.v.)

Gemeente Utrecht, archeologie en bouwhistorie:

- Archeologische begeleiding bij berging vliegtuigwrak (een Junkers 88 A1) in Leidsche Rijn. (Kamp & Hendriksen 2010.)

Gemeente Zutphen

- Opgraving te Vierakker van serie schuttersputten. (Fermin 2005.)
- Opgraving op het terrein van de Jeugdgevangenis naar Duitse loopgraven, die verder leeg waren, afgezien van (resten van?) een nabij ingeslagen Canadese 2 inch mortiergranaat. (Fermin & Groothedde 2008, 52-53.)
- Archeologische begeleiding baggerwerk in Vispoortgracht. Geborgen is een grote hoeveelheid klein kaliber munitie van uiteenlopende herkomst, maar ook wapenonderdelen en uitrustingsstukken. (Fermin & Groothedde 2011.)
- Opgraving op het sportpark Meijerink heeft een Britse en twee Duitse mortiergranaten opgeleverd. (Van Straten & Fermin 2012.)

Gemeente Zwolle

- Archeologisch onderzoek in de Scheller- en Oldener Buitenwaarden naar loopgraven.

IPP

- Opgraving te Gennep-Maaskemp/Stamelberg waarbij afvalkuilen van het Schotse Regiment Gordon Highlanders zijn aangetroffen, gevuld met gebruiksgoederen, militaire uitrusting en (lege) drankflessen, zoals champagne en whiskeyflessen. De militairen hebben hier in de winter van 1944-1945 gebivakkeerd. (Heidinga & Offenbergh 1992.)
- Veldcursus op Weert-Bosoverheide waar sporen van het militair oefenterrein als recente verstoringen zijn ingemeten.
- Opgraving te Kootwijk waarbij de kringgreppels en concentrische cirkels van series 'paalgaten' zijn aangetroffen van Nederlandse militaire bivaks met tenten van het type 'blauwkop' of bel-tent van voor 1940.

Projectteam Archeologie De Maaswerken

- Opgraving te Rijkkel-Grauwe Beer naar onder andere een Duitse loopgraaf met mitrailleurnest. Geborgen is een grote hoeveelheid afgeschoten Duitse 7,92 mm hulzen en een fragment wollen stof (van een overjas?). (Bosman 2000; Drenth & Van der Gaauw 2004.)

- Begeleiding van baggerwerk ter hoogte van Swalmen heeft een Duitse loopgraaf aangesneden, waaruit onder andere een Duitse M.16 helm tevoorschijn kwam.
- Begeleiding van ruimactie onder de verkeersbrug bij Venlo. Het leverde onder andere delen van de gesprongen en gebombardeerde bruggen en enkele wapens op.
- Tijdens begeleiding van een duikactie bij Cuijk zijn een Britse PIAT granaat en een pistool geborgen.

RAAP Archeologisch Adviesbureau:

- Archeologische begeleiding bij berging vliegtuigwrak (een B -17) bij het Kristalbad Apeldoorn. (Flokstra & Kok 2011.)
- Archeologische begeleiding van OCE in het plangebied Grensmaas, deelgebied Bijwinkel te Borgharen-Itteren, gemeente Maastricht (Schute 2010)
- Inventarisatie en waardering van sporen op de Grebbeberg en Laarsenberg te Rhenen. (Schute 2009; Kok & Wijnen 2011.)
- Archeologisch onderzoek naar gietstalen kazematten op de Grebbeberg, gemeente Rhenen. (Schute 2010.)
- Archeologisch onderzoek in concentratiekamp Amersfoort, gemeente Leusden. (Wijnen & Schute 2010.)
- Archeologisch onderzoek naar loopgraven en stellingen in concentratiekamp Amersfoort, gemeente Leusden. (Schute 2011.)
- Archeologisch onderzoek in Kamp Westerbork. (Schute 2012.)
- Bureauonderzoek en veldwerk betreffende een Duitse luchtafweerstelling aan de Koningsweg te Arnhem (Kok & Vos 2013, Deel III.)
- Archeologische begeleiding van OCE op de Amerongse Berg, gemeente Utrechtse Heuvelrug. (Wijnen & Kok 2013.)
- Onderzoek naar Duitse loopgraaf uit WO I. (Nijland 2013.)

ROB / RACM / RCE

- Onderzoek bij Valkenburg (Z.H.), onder andere vondsten van (mortier)granaatfragmenten afkomstig van de Nederlandse beschieting van het dorp gedurende de meidagen van 1940.
- Onderzoek te Kloosterlanden (gemeente Deventer) een naar Duitse loopgraaf. (Vermeulen 2010.)

SOB research

- Onderzoek te Ulestraten naar schuttersput en bomkrater uit WO I. (Delporte & Van Meurs 2010.)

Vestigia

- Archeologische begeleiding bij aanpak Zuid-Willemsvaart, diverse oorlogsgelateerde vondsten zoals munitiekist, Britse 25 pponder granaathulzen, Duitse betonmijn. (Mondelinge mededeling J. Flamman.)

Walcherse Archeologische Dienst

- Onderzoek op Fort Rammekens, onder andere vondst van een affuit van een Duits 20mm Flak geschut.

Bijlage 7. Lijst van NT-C militaire scheepswrakken

Wrak-Schip	Type	Bron	Nationaliteit	Wraklocatie	Deposities	Gebeurtenis	omgekomen	Conditie	Erfgoed status	Bouwdatum	Bouwlocatie	Bijzonderheden
Pre Wereldoorlog												
Zr. Ms Schorpioen	partiserschip	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Museumschip Willemsoord						1867-1868	Scheepswerf Toulon	
Zr. Ms. Buffel	partiserschip	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Museumschip MMR Rotterdam						1867-1868	Napier & Sons Glasgow	
Zr. Ms Bonaire	Schroefstoom-schip 4 kl	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Museumschip Willemsoord						1876-1877	Rotterdam Feijenoord	
Zr. Ms Adder	rammonitor	http://nl.wikipedia.org	Nederland	4.5 nm uit de kust van Scheveningen	5-7-1882	vergaan in storm	65 man	onbekend, wrak ligt ondersteboven	zeemansgraf, waarneming	1870-1871	Rijkswerf te Amsterdam	Aanleiding voor oprichten Kustwacht.
Eerste Wereldoorlog												
HMS E-3	onderzeeboot	www.machuproject.eu	Engeland	Boven Schiemonnikoog	18-10-1914	Duitse torpedo U-27	28 man	zwaar beschadigd		1911-1912	Vickers, Barrow in Furness Kiel,	
U-106	onderzeeboot	www.machuproject.eu	Duitsland	40 nm Noord van Texschelling	7-10-1917	op mijn gelopen		onbekend	zeemansgraf	1916-1917	Germaniawerf Vickers, Barrow in Furness	herontdekt 2011 door KM
HMS E-17	onderzeeboot	www.machuproject.eu	Engeland	West van Texel	6-1-1915	op zandbank gelopen	geen, gered	onbekend		1915	Vickers, Barrow in Furness	herontdekt 1986, Toren staat in Museum Gosport. De Noord-Brabant heeft bemanning gered/geïnterneerd
UB 13	onderzeeboot	www.wrecksite.eu	Duitsland	ca 22 nm west van Dornburg	25-4-1916	op mijn gelopen	17 man	diepte 21 meter		1915	Weser A.G. Bremen	Schip was gestationeerd in Zeebrugge
HMS Ulleswater	destroyer	www.wrakkendatabank.nl	Engeland	20 nm west van IJmuiden	15-9-1918	Duitse mijn UC-17	5 man	26 meter diep, redelijk	waarneming	1917	Yarrow & Co shipbuilders Ltd, Glasgow	
HMS Scott	destroyer	www.machuproject.eu	Engeland	20 nm west van IJmuiden	15-8-1918	Duitse mijn UC-17	22 man	23 meter diep, redelijk	waarneming	1916-1917	Cammell & Laird, Birkenhead	
HMS Cressy	cruiser	www.machuproject.eu	Engeland	22 nm west van Scheveningen	22-9-1914	Duitse torpedo U-9	1459 man	30 meter diep, onbekend	waarneming	1898-1899	Fairfield Shipbuilding & Engin., Govan	NL bergers plunderen de drie schepen
HMS Hogue	cruiser	www.machuproject.eu	Engeland	22 nm west van Scheveningen	22-9-1914	Duitse torpedo U-9	totaal over	30 meter diep, onbekend	waarneming	1898-1900	Vickers, Barrow in Furness	UK petite ingediend in 2011
HMS Aboukir	cruiser	www.machuproject.eu	Engeland	22 nm west van Scheveningen	22-9-1914	Duitse torpedo U-9	3 wrakken	30 meter diep, onbekend	waarneming	1898-1900	Fairfield Shipbuilding & Engin., Govan	verzoek te behandelen als oorlogsgraf

UC-14	onderzeeboot	www.machuproject.eu	Duitsland	12 nm west van Domburg	3-10-1917	op mijn gelopen	17 man	diepte 25 meter	waarneming	1915	AG Weser, Bremen
SS Tubantia	passagierschip	www.machuproject.eu	Nederland	30 nm west van Westerschelde	16-3-1916	Duitse torpedo UB-13	geen, gered	onbekend		1913-1914	Stephens & Sons, Glasgow
Denebola	Vorposten boot	ADC rapport 2495	Duitsland	10 km boven Rottumeroog	25-5-1917	op mijn gelopen	3 man	geruimd 2011	vernietigd	1916	Meyer werf Papenburg

Tweede Wereldoorlog in Nederlandse wateren

Hr. Ms. Abraham Crijnsen	mijnenveger	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Marinemuseum Den Helder v/a 1995						1936	Scheepswerf Gusto Schiedam
Hr. Ms. Koningin Emma	panterdekschip	www.veteranen-online.nl	Nederland	Den Helder Noord van Fort Harsens	april 1943	bewust afgezonken	geen	onbekend	waarneming	1896-1879	Rijkswerf te Amsterdam
Hr. Ms. Joh Maurits v Nassau	kannoneerboot	http://nl.wikipedia.org	Nederland	ca 4 nm west van Callantsoog	14-5-1940	vliegtuig aanval	> 18 man	onbekend	waarneming	1931	De Scheide Vlissingen
T61	Torpedoboot-jäger	www.DutchFleet.net	Duitsland	Den Helder Noord van Fort Harsens	sept 1944	RAF torpedo				1942-1944	
Biber	mini onderzeeboot	www.machuproject.eu	Duitsland	Gendt, Waal, Nederland	1945			deelconservering ex situ	?	1944-1945	Lubeck
Biber	mini onderzeeboot	http://nl.wikipedia.org	Duitsland	Fort Rammekens Liberty Park	1945	gezonken					
Biber	mini onderzeeboot	http://nl.wikipedia.org	Duitsland	Kustverdedigingsmuseum H v. v.	1945	gezonken					
Biber	mini onderzeeboot	http://nl.wikipedia.org	Duitsland	Holl. Sloteweg,							
MFP 920	mini onderzeeboot landingsvaartuig	http://nl.wikipedia.org	Duitsland	Sloten Particulier	1944	op mijn gelopen daama verplaatst	geen	Slechte staat	Protest bij RCE tegen berging	1944	Bayrische Schiffbau Erlenbach/Main
Doris	onderzeeboot	Publicatie mei 2013 Roompot	Frans	Veerse meer, Nederland	9-5-1940	torpedo U-9	45 man	uit elkaar in delen	waarneming	1929	Op sokkel tentoongesteld
SS Madrid	Oefenschip U-boten	www.wrecksite.eu	Duitsland	ZW van Texel binnen territ. wateren	9-12-1041	vliegtuig aanval	12 man	diep 22 m, uiteen-geslagen		1922	Berging door Landmacht/Genie iom RWS net gestart. Bestemd voor bevrijdingsmuseum Zeeland in Nieuwdorp (Nieuwsbericht PZC 26 augustus 2013)
V1405	Vorposten boot	www.wrecksite.eu	Duitsland	ca 17 nm WNW van Walcheren	15-2-1943	zeemijn	10 man	diepte 12 meter		1921	Type Circe 2e klasse, was overgegaan in Engelse dienst omgebouwd Wilton Fejenoord in 1941 als oefenschip
V801 Max Gundelach	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 6 nm NW van Vlieland	25-7-1943	torpedo					extra bewapening 1941 Wilton Feijenoord, Rotterdam
V807 Auguste Kämpf	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 6 nm W van Terschelling	29-4-1943	vliegtuig aanval					

V1105 Ernst Gröschel	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 20 nm NNW van Terschelling	26-1-1943	zeemijn							
V1108 Arctur	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 9 nm W van Texel	2-1-1943	vliegtuig torpedo							
V1110 Hermann Hinrich	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 6 nm W van Vlieland	17-5-1943	vliegtuig torpedo							
V1236 Flevo III	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 6 nm W van Terschelling	11-7-1942	storm							
V1241 Stangenwald	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 15 nm N van Terschelling	1-5-1943	MGB artillerie							
V1256 Heinrich Onnen	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca ? nm NW van Vlieland	5-7-1943	vliegtuig torpedo							
V1318 Hans Pickenpack	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 7 WNW van Vlieland	27-2-1943	zeemijn							
V2002 Madeleine Louise	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 10 nm N van Terschelling	16-5-1942	vliegtuig aanval							
V2003	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 9 nm NNW van Terschelling	?	?							
U-jäger 126 Steiermark	Vorposten boot	www.flickr.com	Duitsland	ca 12 nm NNW van Vlieland	18-7-1940	2 torpedo's Uboot H31							
Torpedo Mk XII	Swordfish launch	ADC 2495	Engeland	10 km boven Rotterdamroeg	WO II	?	vernietigd	geuimd 2011		na 1935	RN Torpedo Factory (Alexandria of Weymouth)		Bovenop wrak vrachtschip SS Anglia gezonken in 1903

Van het IJsselmeerflotille is niets meer bewaard.

Tweede Wereldoorlog buiten Nederlandse wateren

Hr. Ms Isaac Sweers	torpedojager	http://nl.wikipedia.org	Nederland	55 mijl van Algiers	13-11-1942	Duitse torpedo U431	103 man ?			1938-1940	Kon. Mij de Scheide, Vlissingen		
O22	onderzeeboot	Trouw 20-04-1994	Nederland	Noorse kust - thv Egersund	8-11-1940	Duits mijnen-veld?	46 man	ligt 180 m diep	zeemans-graf	1937-1940	Kon. Mij de Scheide, Vlissingen		Herontdekt 1993
O13	onderzeeboot	Telegraaf 12-1-2013	Nederland	Tussen Dundee en Skagerak	juni 1940	?	34 man	?	Zeeemans-graf	1928-1931	Kon. Mij de Scheide, Vlissingen		Nog niet ontdekt.
Hr. Ms. Marken	mijnenveger	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Noordzee	20-5-1944	akous-tische mijn	17 man	?	?	1941	Engeland		

Tweede Wereldoorlog Indonesië

Hr. Ms. de Ruyter	kruiser	www.machuproject.eu	Nederland	Java Zee	27-2-1942	Slag in de Javazee	345 man	69 meter diepte	Zeeemans-graf	1933-1935	Rotterdam, Wilton Feijenoord		Herontdekt 01 dec 2002
-------------------	---------	--	-----------	----------	-----------	--------------------	---------	-----------------	---------------	-----------	------------------------------	--	------------------------

Hr. Ms Java	kruiser	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Java Zee	27-2-1942	Slag in de Javazee	491 man ?	?	?	1916-1921	Burgerhouts Scheepswerf NV Rotterdam	
Hr. Ms. Kortenaer	torpedoboot-jager	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Java zee	27-2-1942	Slag in de Javazee	40 man ?	?		1925-1927	Burgerhouts Scheepswerf NV Rotterdam	
Hr. Ms. Evertsen	torpedoboot-jager	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Straat van Soenda	1-3-1942	Japans artillerievuur	3 man	?		1925-1926	Burgerhouts Scheepswerf NV Rotterdam	
Hr. Ms. Piet Hein	torpedoboot-jager	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Straat Badoeng	19-2-1942	Japans torpedo	62 man	?		1925-1927	Burgerhouts Scheepswerf NV Rotterdam	
KVII	onderzeeboot	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Haven van Soerabaja	18-2-1942	Japans bombardement	13 man	?	geruimd?	1916-1921	Rotterdamse scheepswerf Feijenoord	Bemannig begraven in Soerabaja
KXVI	onderzeeboot	www.defensie.nl	Nederland	Boven Borneo, Indonesië	25-12-1941	getorpedeerd	36 man		sportduik- diepte	1930-1933	Rotterdamse Droogdok Mij	Herontdekt 2011
KXVII	onderzeeboot	http://nl.wikipedia.org	Nederland	nabij Tioman, Zuid Chinese Zee	19-21 dec 1941	Japans mijnen	38 man		sportduik- diepte	1931-1933	Rotterdamse scheepswerf Feijenoord	Herontdekt 1982.
O16	onderzeeboot	www.machuproject.eu	Nederland	Palau Tioman, Maleisië	15-12-1941	Japans zeemijn	41 man		53 meter diepte	1933-1936	Kon. Mij de Scheide, Vlissingen	Herontdekt 1995.
O20	onderzeeboot	www.veteranen-online.nl	Nederland	Voor oostkust Maleisië, Kota Bahru	19-12-1941	Japans dieptebommen	7 man		45 meter diepte	1936-1939	Rotterdam, Wilton Feijenoord	Herontdekt in 2002 .
HR. Ms Prins van Oranje	mijnenlegger	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Celebeszee nabij Bunyu	11-01-1942	Japans artillerievuur	102 man	?		1930-1931	De Maas in Silkkerveer	
Hr. Ms A	mijnenveger	http://nl.wikipedia.org	Nederland	nabij Talembau eilanden	23-6-1945	getorpedeerd	?	?		1928-1929	Rijkswerf Willemsoord Den Helder	In Japans dienst
Hr. Ms. Eiland Dubois	mijnenveger	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Eiland Gill Radja	7-3-1942	Eigen diepte-bom	geen	?		1936	Scheepswerf Gusto Schiedam	Zelfvernietiging
Hr. Ms Jan van Amstel	mijnenveger	http://nl.wikipedia.org	Nederland	In de buurt van Bali	8-3-1942	Japans artillerievuur	23 man	?		1936	Scheepswerf P. Smit Rotterdam	
Van Imhoff	troepen-transportschip	www.wienten.nl	Nederland	Sumatra Indonesië	20-1-1942	Japans bommenwerper	ca 250 man	?		1914	Feijenoord Rotterdam	Eigenaar KPM, 478 Duitse gevangenen en 62 KNIL- a/b. Oorlogsmisdadaad, gevangenen niet bevrijd.
Er zijn nog diverse mijnenvegers gezonden in havens (Soerabaja, Tanjongpriok) met de komst van de Japanners en/of in Japans dienst hergebruikt.												
Na de Tweede Wereldoorlog												
Hr. Ms. Torijn	onderzeeboot	http://nl.wikipedia.org	Nederland	Mannemuseum Den Helder v/a 1994						1962-1965	Wilton/Feijenoord Schiedam	

Bijlage 8. Lijst van geïnterviewden

	Archeologie: Rijk	
1	J. Bazelmans	RCE
2	G. de Bruijn	RCE
3	A. Otte-Klomp	RCE
4	R. de Leeuwe	Veiligheid en Justitie
5	E. Gehasse	Rijkswaterstaat
6	N. Aten	Erfgoedinspectie
	Archeologie: provincies en gemeenten/beleid	
7	M. Meffert	provincie Noord-Brabant
8	P. Heeren-Hoff	provincie Gelderland (is vervangen door S. van Roode)
9	M. Dolmans	gemeente Venlo
10	M. Parlevliet	gemeente Apeldoorn
11	A. Carmiggelt	gemeente Rotterdam
12	C. Cohen Stuart	o.a. gemeente Leerdam
	Archeologie: depots	
13	P. Franzen	gemeentelijk depot Nijmegen
14	T. van der Veen	provinciaal depot Zuid-Holland
	Archeologie: bedrijven	
15	J. Flamman	Vestigia
16	J. van der Weerden	BAAC
17	W. Hessing	Vestigia
18	R. Knoop	Gordion Advies
	Archeologie: wetenschap	
19	J. Kolen	Universiteit Leiden
20	J. Gawronsky	Universteit Amsterdam
21	T. Maarleveld	Universiteit Denemarken (geen interview)
	Amateurorganisaties	
22	G. Lugthart	DDA
23	J. Graas	fort Veldhuis
24	B. Rietberg	Stichting Grebbelinie
25	Jan Venema	LWAOW
	Overheid/niet-archeologisch	
26	G. Verhagen	dienst Justis
27	P. Kamphuis	NIMH
28	A. Kappert	Koninklijke Luchtmacht
29	G. Jonker	Koninklijke Landmacht
30	E. Monsees	Koninklijke Landmacht
31	G. Hekkers	Koninklijke Marine
32	M. Verduijn	gemeente Schouwen-Duiveland
	Bedrijven/niet-archeologisch	
33	A. Hol	VEO
34	M. van Oers	T&A Survey
35	R. Beute	Saricon
	Militair-historici:wetenschap/niet-archeologisch	
36	M. Eickhoff	NIOD
37	H. Amersfoort	UvA
38	C. Will	NHW
39	R. van der Laarse	UvA
	Belangenorganisaties/niet-archeologisch	
40	J.M. Leemhuis-Stout	Comité 4 en 5 mei (geen reactie, niet geïnterviewd)
41	M. Elands	Veteraneninstituut
42	A. Ringer	Krijgsmacht rabbijn

	Musea	
43	A. Staarman	NMM
44	W. Weijland	RMO
45	D. Mulder	Kamp Westerbork
46	E. van den Dungen	Libertypark Overloon

Bijlage 9. Toelichting onderzoek Modern Oorlogserfgoed, oktober 2013

SIKB project 204

Door ADC ArcheoProjecten, Military Legacy en TGV Teksten en Presentatie

Het onderzoeken van archeologische resten en sporen uit de Tweede Wereldoorlog maakt deel uit van de 'archeologie van de Nieuwste (of Moderne) Tijd', in het bijzonder van de militaire aspecten daarvan, en dan met name uit de periode 1870 – heden. In dat tijdvak deden zich technologische ontwikkelingen voor – massaproductie en een steeds snellere opeenvolging van aanpassingen, verbeteringen en uitvindingen - die van grote en blijvende invloed waren op de samenleving. Zeker geldt dat ook voor de ontwikkelingen op militair-technisch gebied, waar vanaf de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-65) en de Frans-Duitse oorlog (1870-71) sprake was van een niet aflatende stroomversnelling op het gebied van wapenering en de daarmee samenhangende wijze van oorlogvoering en –voorbereiding. We kunnen het hele complex van conflictgerelateerde resten en sporen onder het maaiveld of het wateroppervlak uit die periode samenvatten onder de term Modern Oorlogserfgoed.

Het betreffende tijdvak is zeer recent (in feite nog gaande) en is als geen andere periode gedocumenteerd in woord en beeld. In het kader van de vigerende archeologische praktijk c.q. het discours in Nederland, zowel op het gebied van de wetenschap als van de monumentenzorg, worden resten en sporen uit deze periode mede daardoor als minder relevant of zelfs irrelevant beschouwd, met inbegrip van het militaire – vooral in de periode 1940-1945 gevormde - bodemarchief. De afgelopen jaren is daarin verandering merkbaar en wint het uitgangspunt terrein dat archeologisch onderzoek van deze resten en sporen wezenlijk kan bijdragen aan onze kennis van het verleden. Daartegenover wordt echter ook de vraag gesteld of archeologisch onderzoek naar oorlogserfgoed bestaansrecht heeft.

Naast dat archeologisch discours is er de wet. Begraven sporen en resten van potentieel cultuurhistorisch belang zijn opgenomen in de Wet op de Archeologische Monumentenzorg (WAMZ) van 2007, en die maakt geen uitzondering voor de archeologische resten uit de meest recente tijdvakken. Vanuit archeologisch standpunt bekeken is er ook geen theoretisch onderbouwde reden om deze resten en sporen niet *in principe* te beschouwen als relevante kennisbronnen. Zij zijn immers – althans: *kunnen* dat zijn - concrete weerslagen van bewuste handelingen in het verleden. De militaire resten en overige oorlogsresten zijn dan ook nog eens in de bodem terecht gekomen in een specifieke context: tijdens een gewapend conflict, dan wel de voorbereiding daarop of het afsluiten daarvan. Anders dan geschreven bronnen of beelden zijn zij direct verbonden met de plaats waar ze voor het laatst zijn gebruikt, alvorens ze begraven zijn (geraakt) en voor onbepaalde tijd aan het oog zijn onttrokken. Het is deze context waarin voorwerpen en sporen relevant kunnen zijn voor kennis van het verleden, hoe gefragmenteerd of lokaal dat verleden ook mag zijn. Dit geldt zowel voor vindplaatsen op het land als onder water.

Zoals bij alle vormen van archeologisch onderzoek en archeologische monumentenzorg is de taak voor een verantwoorde omgang met het recente bodemarchief, inclusief het oorlogserfgoed, in eerste instantie toegewezen aan daartoe opgeleide specialisten; de archeologen. Wat resten uit de Tweede Wereldoorlog betreft, hebben zij in veel gevallen echter geen primaat bij het openen van wat zij als 'bodemarchief' beschouwen. Andere belangen – zoals veiligheid en piëteit ten opzichte van stoffelijke resten – prevaleren dan boven het vergaren van historische kennis of het deskundig bergen van kwetsbare vondsten.

Daarnaast beschikken de archeologen weliswaar in toenemende mate over praktische ervaring en theoretische beschouwingen, maar die lijken tot nu toe vooral voor gebruik en bespreking in eigen kring te zijn. In hoeverre hun opvattingen door (delen van) de maatschappij worden gewaardeerd en hun ervaring wordt benut, is nog niet duidelijk.

De zin en betekenis van de archeologie van de Nieuwste Tijd en van modern militair en oorlogserfgoed is, meer dan bij de archeologie van eerdere perioden, afhankelijk van de integratie

en samenwerking met andere (historische) disciplines. Er is een vak-eigen aanpak van registratie en documentatie, maar voor veel inhoudelijke aspecten is de archeoloog afhankelijk van de expertise van andere partijen. Zonder kennis van de (militaire) historie zijn contexten niet te duiden, zonder tactisch inzicht is een stelling niet op waarde te schatten en zonder wapentechnische kennis is een vuurwapen niet te determineren. Deze voorbeelden geven aan hoe essentieel het is om buiten de grenzen van de archeologie te kijken om het verhaal dat in de bodem schuil gaat, goed te kunnen vastleggen en doorvertellen.

Het is tegen deze achtergrond, dat dit onderzoek wordt uitgevoerd. Mede aan de hand van de bijgevoegde aannames zal het hierboven gestelde worden getoetst door middel van interviews in zowel archeologische kring als daarbuiten. Daaruit moet een beter inzicht ontstaan in de onderbouwing van het archeologische belang en in de houding en mening van diverse maatschappelijke partners. De relevantie van de archeologie van modern militair en oorlogserfgoed wordt immers zowel door het archeologisch discours als door de houding van de buitenwereld bepaald. De resultaten hebben onvermijdelijk ook consequenties voor het omgaan van de archeologie van de Nieuwste Tijd in ruimere zin.

Te toetsen aannames bij interviewronde archeologie van Modern Oorlogserfgoed

1. Onder 'Modern Oorlogserfgoed' zijn te verstaan: onder het maaiveld of wateroppervlak belande en bewaard gebleven (an)organische voorwerpen, bouwrestanten en grondsporen die gerelateerd zijn aan militaire activiteiten, dan wel aan niet-militaire activiteiten die rechtsreeks verband houden met de oorlogstoestand of –voorbereiding, een en ander uit de periode 1870-heden. Daar uitsluitend in de periode 1940-1945 sprake is geweest van oorlogshandelingen op Nederlandse bodem, vormen resten en sporen uit de periode 1940-1945 een speciale categorie, 'WOII-erfgoed'.
2. (Grotendeels) intacte gebouwde constructies zijn in de eerste plaats te beschouwen als bouwkundige monumenten (in brede zin). In het terrein zichtbare resten van constructies of graafwerk zijn in de eerste plaats te beschouwen als historisch-geografische relicten. In beide gevallen kan sprake zijn van een archeologisch relevant aspect (bijvoorbeeld de vulling van een bunker c.q. loopgraaf, of de ondergrond van de directe omgeving).
3. Archeologische resten uit de Nieuwste Tijd in land- en waterbodems zijn in principe te beschouwen als potentiële bronnen van historische kennis en/of historische beleving. Archeologen hebben in deze dan ook een verantwoordelijkheid voor de zorg van dit erfgoed, in samenwerking met andere maatschappelijke belangen.
4. De wetenschapsarcheologie bekleedt een eigen unieke functie in het in kaart brengen van het verleden, naast en/of aanvullend op de geschiedschrijving op basis van schrift, beeld en geluid. In relatie tot de periode 1940-1945 is de meerwaarde minder groot in vergelijking tot eerdere perioden vanwege: a) de betrekkelijk korte periode(n) dat op Nederlands grondgebied intensieve militaire activiteiten hebben plaatsgevonden, en b) de grote mate van erosie van het 'militair bodemarchief' door berging, opruiming van explosieven en activiteiten van detectorzoekers.
5. De belevingswaarde van resten van Modern Oorlogserfgoed kan groter zijn dan van erfgoed uit eerdere perioden omdat het recente verleden in sociaal opzicht nog leeft in meerdere opeenvolgende generaties, zeker op lokaal niveau. Het is een punt van discussie in hoeverre de archeoloog in dit opzicht een rol speelt bij de zorg voor dit deel van het erfgoed.
6. Het bij het Nederlandse Instituut voor Militaire Historie (NIMH), de Hydrografische Dienst en Rijkswaterstaat aanwezige bestand aan militaire vliegtuig- en scheepswrakken in het IJsselmeer en de Noordzee, die vallen binnen de reikwijdte van de Nederlandse wetgeving, is nog niet ontsloten voor archeologische doeleinden. De wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van deze wrakken is naar verwachting groot. De voornaamste referenties hiervoor zijn buitenlandse projecten.
7. De ervaring op het gebied van WOII-archeologie in landbodems en binnenwateren van de afgelopen 10 jaar is a) dat het aantal goed bewaarde en/of betekenisvolle vindplaatsen gering is en vooral detailinformatie oplevert; b) dat de meningen over het belang van archeologie in deze periode binnen het werkveld verdeeld zijn.
8. De kwetsbaarheid van veel WOII-resten en de bereikbaarheid voor schatgravers in landbodems brengt met zich mee dat in-situbeleid in veel gevallen onhoudbaar is en zal leiden tot een snelle

en volkomen degradatie van de resten. Scheepswrakken op de Noordzee lenen zich mogelijk meer voor actief *in situ* beleid, in samenwerking met andere stakeholders.

9. Resten die in aanmerking komen voor actief ex-situbeleid (opgraven zonder betalende verstoorder) zijn: a) grotendeels intacte, goed geconserveerde, gesloten vondstcomplexen, waarvan de inhoud aan een bepaalde periode of gebeurtenis valt toe te schrijven; b) min of meer geïsoleerde vondsten zonder duidelijke context maar met een eigen, uitzonderlijke informatiewaarde.
10. Bij het blootleggen van vondstcomplexen waarbij explosieven, menselijke resten, giftige en radioactieve stoffen en (onderdelen van) vuurwapens kunnen worden aangetroffen, ligt het primaat van het ontgraven en deponeren bij Defensie en, in mindere mate Justitie. Het belang van oorlogsresten als cultuurhistorisch erfgoed wordt niet altijd onderkend. In de wet- en regelgeving zal dan ook geen rekening zijn gehouden met archeologie als belang. Dat neemt niet weg dat archeologische belangen in een dergelijk project zullen moeten worden betrokken op basis van de AMZ-procedures. Wederzijds inzicht in elkaars achterliggende beleid is essentieel.
11. De instelling van vertegenwoordigers van Defensie en Justitie t.o.v. archeologisch onderzoek van WOII-resten is over het algemeen terughoudend. De contacten op beleids- en bestuursniveau zijn tamelijk zwak ontwikkeld.
12. Er is weinig bekend over de houding van krijgshistorici, bouwhistorici en deskundigen van militair materiaal t.o.v. de resultaten van archeologisch onderzoek.
13. De houding tegenover archeologisch onderzoek van Modern Oorlogserfgoed (en met name uit WOI) is in aangrenzende landen positiever dan in Nederland. De omvang en aard van de daar aanwezige bodemarchieven is echter niet met die in Nederland te vergelijken.
14. Er is weinig ervaring op het gebied van archeologisch onderzoek en monumentenzorg van WOII-erfgoed in waterbodems in Nederland.
15. Onderzoek van archeologisch WOII-erfgoed levert nogal eens grote hoeveelheden materiaal op. Er is nog weinig ervaring om in dit kader een afgewogen (de)selectiebeleid te ontwikkelen.

Richtvragen interviews archeologie Modern Oorlogserfgoed, SIKB Project 204

ADC ArchoProjecten, Military Legacy en TGV teksten en presentatie

1. Voor iedereen, met nuances in nadruk:

- In hoeverre beschouwt u archeologie van Modern Oorlogserfgoed als relevant voor de kennis van die periode(n)?
- Waarom wel/waarom niet? (> voorbeelden voor en/of tegen)
- Kent u, naast wetenschappelijk belang, ook andere belangen toe aan zulk onderzoek? Zo ja, is dat persoonlijk of in het algemeen?
- Is uw houding t.o.v. dit onderwerp in de afgelopen 10 jaar veranderd? Zo ja/nee, waardoor/waarom?
- Heeft het lezen van de Toelichting en de Aannames uw mening beïnvloed?, Zo ja, hoe?
- Kunt u knelpunten of tekortkomingen noemen op dit gebied, en heeft u wensen/of suggesties voor verbetering?

2. Voor archeologen:

- Hoe vaak/intensief heeft u de afgelopen 10 jaar te maken gehad met (archeologisch onderzoek van) Modern Oorlogserfgoed?
- Hoe verliepen uw contacten met andere uitvoerende partijen bij zulk onderzoek (explosievenopruiming, defensie, gemeenten, collega's e.d.) ?
- Bent u op de hoogte van onderzoek op dit gebied in binnen en/of buitenland?

3. Voor deponerings-/overheidsarcheologen:

- Wat is uw mening t.a.v. het deponeren/conserveren/publiek maken van WOII-resten?
- Wilt u dat toelichten?

4. *Voor overheidsarcheologen:*

- Is Modern Oorlogserfgoed opgenomen in het gemeentelijk beleid/ in een lokale/regionale onderzoeksagenda? Worden ze standaard opgenomen in PvE's?
- Waarom wel/waarom niet?

5. *Voor Rijksarcheologen:*

- Wat is uw visie op het (huidige en toekomstige) rijksbeleid t.o.v. deze vondstgroep?

6. *Voor niet-archeologen*

- Hoe vaak/intensief heeft u de afgelopen 10 jaar te maken gehad met (het onderzoek van) Modern Oorlogserfgoed?
- Heeft u gebruik gemaakt van uit archeologisch onderzoek gegenereerde gegevens bij uw eigen onderzoek/beleid?
- Hoe verliep uw samenwerking met archeologen bij uw werkzaamheden?

7. *Voor personeel Defensie/ruimingsbedrijven:*

- Hoe verliep uw samenwerking met archeologen bij uw werkzaamheden?
- Heeft u suggesties voor verbetering/ontwikkeling van die samenwerking?
- Hoe gaat u om met het opgraven, bewaren/vernietigen van onder uw toezicht geborgen materiaal? Heeft u dit vastgelegd in uw beleid/bedrijfsvoering?
- Is daarbij meer ruimte denkbaar voor archeologische betrokkenheid?
- Gebruikt u de gegevens gegenereerd uit archeologisch onderzoek in uw eigen historisch onderzoek?
- Wat is uw mening over archeologisch onderzoek in dit kader?

Bijlage 10. Samenvatting van de interviews

Deze dienen te worden aangevraagd bij de SIKB